

VÁLSÁG ÉS KIÚT

Falukonferencia

MTA
REGIONÁLIS KUTATÁSOK
KÖZPONTJA, PÉCS

**MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA**

VÁLSÁG ÉS KIÚT

FALUKONFERENCIA

PÉCS, 1991

A könyv a Belügyminisztérium támogatásával, valamint a Ts-2 Program Iroda, a Községi Önkormányzatok Szövetsége és a Baranya Megyei Faluszövetség segítségével jelent meg.

Szerkesztő: Kovács Teréz

Lektor: Csefkó Ferenc

ISBN 963 8371 61 7

Ábrák: Dobiné Dombori Piroska
Felelős kiadó: Illés Iván főigazgató
Nyomdai munkák: Nyomdász BT
Megjelent 1500 példányban

TARTALOM

Előszó.....	7
-------------	---

Plenáris ülés

Enyedi György: Fordulópont előtt a magyar falu	10
Illés Iván: Az agrárválságról.....	18
Márkus István: Települések és válsághelyzetek.....	29
Halász Péter: A mezőgazdasági kistermelés szerepe a települések fejlődésében.....	39
Vági Ferenc: A földtulajdon átalakulása és reális gazdasági esélyei.....	44
Sántha Attila: Az agrárátalakulás kérdőjelei.....	49
Kovács Teréz: Földjüket visszaigénylők különféle csoportjainak kiütkeresése a válságból.....	57
Fehér Alajos: A családi gazdaságok diverzifikációjának várható szerepe	62
Dobos Károly: A munkaerő foglalkoztatása és racionalizálás a mezőgazdaságban	66
Kovács Dezső: Új kihívások előtt az agrárértelmiség.....	71
Éliás András–Kartali János: Tulajdonreform és kereskedelem.....	78

I. Demográfiai és gazdasági szekció

Tóth József: A gazdasági folyamatok és a népesedés kölcsönhatásának fő vonásai az 1980-as években.....	84
Fleischer Tamás: Kistelepülések térben és időben.....	88
Faragó László: Esélyek és lehetőségek.....	97
Dövényi Zoltán–Tolnai György: A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon	102
Csapó Tamás: A népességszám alakulása a Nyugat-Dunántúl falusi településeiben	109
Süli-Zakar István: Városi központok nélküli maradt falusi térségek társadalomföldrajzi viszonyai Északkelet-Magyarországon.....	117
G. Fekete Éva: Hogy a térképen a Cserehát ne legyen se fehér, se fekete!.....	123
Vuics Tibor: Agrárátalakulás és életkörülmények.....	130
Berényi István: A válság és kiút társadalmi összefüggéseiről.....	134

Bálint Dénes: A családi gazdaságok és kisvállalkozások fejlődését és növekedését befolyásoló tényezők Észak-Magyarországon.....	137
Lengyel Imre: A lakosság eladósodásának sajátosságai a falvakban (Avagy az életmód és kiszolgáltatottság csapdájában?).....	143
Rudl József: Falu- és tércapcsolatok	148
Tóth József: Összegzés az első szekció munkájáról.....	151

II. Szociológiai szekció

Márkus István: A mai falukutatás kérdései és módszerei.....	154
Kiss József: Az 1980-as évtized magyarországi falukutatásairól	161
T. Kiss Tamás: A nyitott képzésről a falukutatás kapcsán.....	167
Horváth József: Szerény célok a falukutatásban	172
Németh Zsolt: Néhány gondolat az aprófalvak helyzetének változásáról – Baranya megyei példák.....	178
Kovács Teréz: A falusi társadalmi anyagi rétegződése	186
Varga Dávid: Mit láttam, mit látok és mit nem látok a mai pusztákon?..	191
Pethő László: Az elvándorlások okai és irányai egy járszági község példáján.....	197
Szávai Ferenc Tibor: A gazdaképzés és szervezeteinek szerepe a falu modernizációjában a polgári Magyarországon és Európában	201
Őrszigethy Erzsébet: Egy ezerlelkes Heves megyei falu önállósulásának történeti-gazdasági előzményeiről.....	205
Csefkó Ferenc: Falutársadalom és hatalom.....	210
Simon Tamás: Egy 1990. évi falukutató tábor tapasztalatai.....	216
Kovács Katalin: Változások a rendszerváltás jegyében egy Baranya megyei községben	220
Hamar Anna: A magángazdálkodók és a helyi hatalom	226
Kovács Teréz: Összegzés a második szekció munkájáról	231

III. Önkormányzat és falumenedzselés szekció

Pálné Kovács Ilona: Változások a falvakban az önkormányzati modell nyomán.....	236
Iváncsics Imre: Néhány gondolat a helyi önkormányzati rendszer kiépítésének folyamatáról.....	241

László Mária: Az önkormányzatok és gazdasági eszközrendszerük (lehetőség és valóság)	244
Kator Zoltán: Gondolatok az önkormányzatokat körülvevő jogi környezetről.....	248
Hajdú Zoltán: A községi önkormányzati közigazgatás hagyományai Magyarországon és az új önkormányzati törvény.....	253
Fürcht Pál: Neve nincs „községek”	256
Beke Pál: Az emberek részvételi lehetőségei	259
Pfeil Edit: Önállóság és egymásrautaltság a Baranya megyei kis- települések szemszögéből	262
Gyenei Márta: Önkormányzatok menedzselési problémái.....	268
Csatári Bálint: Tétova települések a térben.....	273
Szabó Géza: A falusi turizmus szervezésének, fejlesztésének néhány aktuális kérdése	277
Fodor István: A környezetvédelem a falvak érdekérvényesítési lehetőségének egyik területe	283
Benkőné Lodner Dorottya: Környezetvédelmi feladatok a települési önkormányzatoknál	288
Pálné Kovács Ilona: Összegzés a harmadik szekció munkájáról.....	293

Függelék

Molnár Ferenc: Az elmaradott térségek, települések fejlődésének központi támogatása.....	296
G. Fekete Éva: A regionális alapon szerveződő településszövetségek létrejöttének háttéréről.....	299
Kovács Sándorné: Egy polgármester köszöntője	303
Köszegfalvi György: A TS-2 OKKFT 2. „A terület- és településfej- lődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” című programról.....	305
Magyar nyelvű válogatott falu-szakirodalom 1980–1990	308
Szerzők.....	315

ELŐSZÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Regionális Tudományok Központja szervezésében 1991 április 18-19-én „Válság és kiút” címmel falukonferenciát tartottunk. Az olvasó most ennek a tanácskozásnak az írásos anyagát tartja kezében.

A konferencia első napján plenáris ülésen, a másodikon pedig három szekcióban folyt a munka: demográfia és gazdaság; szociológia; valamint önkormányzat- és falumenedzselés.

A konferencia megnyitása után az előadók rátértek azoknak a településhálózatot formáló társadalmi folyamatoknak az elemzésére, amelyek napjainkban változtatják a magyar falvak és a falusi társadalom pályáját. Szó esett az agrártelepülések kialakulásának és fennmaradásának történelmi háttéréről és a különféle falusi, s benne egyes rétegek polgárosodási lehetőségeiről, a településtípusok válsághelyzetéről.

Az előadások alaptémája a mezőgazdaság volt. Ezzel messze nem akartuk a falusi térségek válságát a mezőgazdasággal azonosítani, csupán ki szeretnénk volna venni a magunk részét abból a vitából, ami immár bő két éve folyik a föld körül. Az előadók (köztük mezőgazdászok, közgazdászok és szociológusok) sajátos szemszögből közelítették meg a mezőgazdaságnak egy-egy válságterületét és keresték helyenként az abból kivezető utakat.

A publicisztika és a politikai közélet az agrárválság híreitől visszhangzik. Ezzel szemben a témával foglalkozó kutatók az elmúlt időszakban mintha elhallgattak volna, vagy legalábbis kevesebbet szóltak, mint az elvárható lenne. Ennek egyik oka talán az, hogy a téma egyes neves szakértői politikusok lettek. Másokkal szemben meg az a gyanú, (esetleg „vád”) merült fel, hogy politizálni akarnak. Úgy tűnik az ilyen kutatók maguk is válságba kerültek, ami a hallgatásukban nyilvánult meg. A „hallgatók” táborát azok a kutatók is növelték, akik nem tudták társadalomszociológiailag követni a politikai rendszerváltás ütemét. Konferenciánkkal többek között ezeket a hallgatásokat is meg akartuk törni és az elmúlt két év hiányosságait ebből a szempontból pótolni.

Végezetül szólni kell néhány szót a konferencia helyéről. Pécsre azért esett a választás, mert itt van az egyetlen vidéki központú akadémiai társadalomtudományi intézet – a Regionális Kutatások Központja. Ugyanilyen fontos továbbá az is, hogy egy országos falukonferenciát, ha nem is egy faluban, de legalább a vidéki Magyarországon tartsunk meg.

Reményeink szerint a jövőben Pécsen állandósulnának a kétévenként megrendezésre kerülő falukonferenciák.

Szerkesztő

PLENÁRIS ÜLÉS

ÁTALAKULÓ MAGYAR MEZŐGAZDASÁG

FORDULÓPONT ELŐTT A MAGYAR FALU

A magyar településhálózatot formáló társadalmi folyamatokban olyan változások jelentek meg vagy erősödtek fel, amelyek a magyar falvak és a falusi társadalom pályáját, különbségeit alaposan megváltoztathatják. Természetesen ezek a változások nem lesznek azonos méretűek és jellegűek a falvak különböző regionális típusaiban, sőt, feltehetően, a jelenlegi különbségek erősödni fognak.

A falusi településformáló folyamatok változása három forrásból táplálkozik:

1. a politikai-társadalmi rendszerváltás,
2. a gazdasági szerkezetváltás,
3. az urbanizációs szakaszváltás.

Míg az első változás-forrás viszonylag rövid idő alatt – ha nem is előzmények nélkül – következett be, a másik kettő már a hetvenes évek derekától készülődik; kibontakozását az államszocialista rendszer működése és egyes érdekcsoportjainak ténykedése akadályozta, de most a rendszerváltással egyidejűleg felgyorsulásukra számíthatunk.

A változásokból nem szeretnék valamilyen scenáriumot felrajzolni. Különösen nem érzem feladatomnak egy kívánatos jövőkép meghatározását, hiszen nagyon szubjektív dolog, ki mit tart „kívánatosnak”, másrészt a kívánalmak soha nem válnak valóra. Az a célom, hogy a fenti hármas módosulásból következő *valószínű folyamatokat* és ezek feltételezhető hatásait soroljam fel, anélkül, hogy ezeket jónak vagy rossznak minősíteném.

A politikai rendszerváltás

A politikai rendszerváltásnak három fontos következményét emelem ki.

1. *A falvak gazdasági autonómiájának*, a lakó- és földterületi tulajdon kapcsolatának helyreállítását. A kollektivizálás, amely a lakótelkek és

házak tulajdonosait megfosztotta a falu határának a birtoklásától, egyúttal eltépте a település belterületének és külsőségének évszázados kapcsolatát, magát a települést – a háztáji gazdaságot leszámítva – lakóteleppé degradálta és a falu határában folyó gazdálkodást a lakosság közakarától független, sokszor más településben, egy elkülönült technokrata elit által irányított tevékenységgé változtatta. Ugyanez volt állítható a községekben folyó ipari tevékenységekről, de a kereskedelmi-szolgáltató tevékenységek nagy részére is. A gazdaság magántulajdonná válása, a falu határának a település lakói által történő tulajdonlása a falunak, mint gazdálkodási egységnek a helyreállítását jelenti.

2. *Újjászerveződik a helyi társadalom.* A demokrácia lehetővé teszi, hogy a falusi társadalom különböző csoportjainak különböző érdekeit törvényesen kifejezze, a legkülönbözőbb kulturális, gazdasági, vallási stb. tevékenységére az állampolgárok kezdeményezésére szervezeteket hozzon létre, és ezzel a falu belső életét saját szervezetei irányítsák.

3. *Az önkormányzatiság.* A falusi társadalom önkormányzó tevékenységének széles teret nyitott az önkormányzati törvény. A helyi önkormányzatok – a törvények keretei között – függetlenek, nincs fölrendelt szervük, döntéseiket semminő felsőség nem másíthatja meg. Az önkormányzati választásokkal gyakorlatilag megszűnt az összevont községek tanácsi rendszere, valamennyi társközség önálló képviselőtestülettel rendelkezik, és ezzel az önkormányzatok száma kétszeresére emelkedett. Ez a változás a községek külső függését lényegesen mérsékelte, a költségvetési forrásokhoz is norma szerint, alapfunkcióikat biztosítandó jutnak hozzá. Ez a függetlenné válás természetesen a települések egyenlőtlenségeit is kihangsúlyozta. A települések elsősorban saját erőforrásaikra támaszkodhatnak, ezek pedig igen egyenlőtlenek. Mind a személyi jövedelemadóból való bevétel, mind az iparüzési adó nagyon csekély forrást jelent a kistelepüléseken, különösen mivel a háztáji gazdálkodás adómentes, ingatlanadót pedig a helyi önkormányzatok nem vetnek ki.

A szervezeti dekoncentráció jellemző a közigazgatásra, de az egész gazdaságra is. Jelenleg a szervezetek terén, *a nyugat-európaival ellentétes folyamatok* játszódnak le hazánkban, hiszen az elmúlt évtizedeket Nyugat-Európában a területi integráció jellemezte, mind a közigazgatási összevonásokkal, mind pedig a falusi gazdaság szervezeteiben. A helyi szervezetek

szétaprózódása társadalompszichológiailag érthető, hiszen a szervezeti összevonásokat nem spontán folyamatok és ésszerű megfontolások, hanem központi utasítások kényszerítették ki – ám nemcsak a központi hatalom erősítése érdekében, hanem a modernizáció természetes velejáró-jaképpen is. Feltehető, hogy a szervezetek – pl. egyes közszolgáltatások – területi integrációja hamarosan újraindul, ám most már alulról építkezően. Az sem bizonyos, hogy a területi integráció nyugat-európai foka mindenképpen szükséges, hiszen amikor az 1960-as években ez erőteljesen megkezdődött, a méretökönómia nagy befolyással volt a közszolgáltatások szervezésében is, optimális településméreteknél gondolkodtak – amely fölfogás már régen a múlté.

A gazdasági szerkezetváltás

Az 1970-es évek második felétől napirenden van a magyar gazdaság ágazati és termékszerkezetének átalakulása. Ezt a szerkezetváltást a piacgazdaság és a Nyugat-Európa-hoz való gazdasági közeledés felgyorsítja.

1. A mezőgazdaság a legjellemzőbb falusi gazdasági funkció. A lakosság foglalkoztatásában azonban nem játszik különösen nagy szerepet, mivel a falusi népességnek csupán mintegy 30%-a foglalkozik mezőgazdasággal. Azonban a nem mezőgazdasági foglalkozású falusiak is általánosan részt vesznek a mezőgazdaságban – a háztáji és kiegészítő gazdálkodással –, ilyen módon a mezőgazdaság a falusi jövedelemtermelésben sokkal nagyobb szerepű, mint a foglalkoztatásban. A mezőgazdaságnak a falu gazdaságában betöltött szerepe és belső szerkezete elsősorban a piacgazdaság hatására, de a tulajdonviszonyok változásával együtt is alaposan módosulhat.

Feltehető a termékszerkezet átalakulása, hiszen jelenleg a termőföldet mindenekelőtt tömegtermékek, főleg kenyérgabona és takarmány előállítására használják, amely kis területű ország esetén nem jelent intenzív hasznosítást, és amely tömegtermékeknek (a húst is idesorolva) a nemzetközi piaci pozíciói rosszak. A magyar mezőgazdaság túlméretezett termelésének különböző számítások szerint 35–50%-a kerül külpiacokra, és ez az exportértékesítés eddig igen nagy állami támogatással történt. Az újabban jelentkező túltermelési problémák – a hús vagy a tej értékesítési

nehézségei – nem hirtelen merültek fel, évek óta jelen vannak, ám e túltermelést az értékesítés nagy állami támogatása elfedte. Mivel a piacgazdaság az állami támogatások jelentős leépítését (nem teljes megszüntetését) kívánja meg, a mezőgazdaságnak is nagyobb mértékben kell alkalmazkodnia a piaci lehetőségekhez. Ez speciálisabb és nagyobb feldolgozottságú termékek fokozottabb előállítását kívánja meg, amely jelentős szakmai próbát jelent.

Az intenzívebb földhasználatú mezőgazdaságra való áttérés mérsékelheti a gazdaságos üzemméretet, de növelheti a fajlagos tőkebefektetést. A piaci igények figyelembevétele a vegyszerek használatát is korlátozhatja, és a környezetvédelemnek mindenképpen nagyobb szerepet kell kapni a termelési szerkezetben és gazdálkodási módban. Az ökológiai potenciált a különleges minőség (s nemcsak a hozammaximalizálás) szempontjából is érdemes értékelni.

Elképzeltető, hogy a falusi társadalomban ismét elválik majd egymástól a mezőgazdasági birtokosok és a föld nélküli mezőgazdasági munkások csoportja. Ez a tulajdonviszonyok átalakulásának függvénye; hosszabb távon nem valószínű, hogy nagyobb számú mezőgazdasági bérmunkást foglalkoztatna a mezőgazdaság.

A mezőgazdaság átalakulása föltehetően a foglalkoztatást jelentősen csökkenti. Az 1990. évi népszámlálás szerint a magyar mezőgazdaság az összes kereső 15%-át foglalkoztatja, ami európai összehasonlításban rendkívül magas arány. Igaz, hogy az összehasonlítás pontatlan: a magyar mezőgazdaságban értelmiségi, adminisztratív, ipari és kereskedelmi tevékenységek is folynak. Ha ezeket a tényleges farmertevékenységtől elválasztjuk, akkor is 10% körüli közvetlen mezőgazdasági foglalkozási arányt találunk, és ez minden bizonnyal csökkenni fog. Ami pedig az ún. agribusiness-t illeti, tehát a mezőgazdasági termék előállításához szükséges oktatást, kutatást, kereskedelmi és feldolgozó tevékenységet jelenti, nos ez elhagyhatja a falut magángazdálkodás esetén. E tevékenységek nagy részét eddig néhány különböző okból kiemelkedő nagyüzem teljesítette, és így falura vonzotta – ám a piacgazdaságokban az agribusiness jelentős része általában városi tevékenység.

2. *A falun élők legnagyobb részét az ipar foglalkoztatja*, részben helyben, részben városokban, ahová a falusi lakók munkába járnak. Nos, ez az ipari foglalkoztatás is átalakulóban van, és ennek az első következménye jelen-

tős foglalkoztatás-csökkentés. 1987-ben a gyáripari alkalmazottak még egy-negyedét a községekbe települt agráripár foglalkoztatta (ez több volt, mint Budapest összes ipari foglalkoztatottja!) és viszonylag jelentős foglalkoztatást nyújtott a termelészövetkezetek ipari tevékenysége is. Ez a két foglalkoztatási forrás rohamosan csökken, hiszen a falusi ipari telephelyek többnyire néhány nagyvárosi vállalat tulajdonában voltak, és a nagyvállalatok a munkaerő-csökkentést vidéki telephelyeikkel kezdték, a tsz-ipar pedig egy olyan, az iparszerkezetben is hiányzó üzemméretet jelentett, amelyeket kezdetben a vállalati gazdasági munkaközösségek, majd a magánkivállalatok szintén be tudtak tölteni. Miután a tsz-ipar nem kis részben az egyre romló hatékonyságú mezőgazdasági alaptevékenység fenntartását szolgálta, ezért az nem modernizálódott, és nyilván mai formájában nincs jövője.

Természetesen a meglévő telephelyek magánvállalkozás formájában is folytathatják működésüket, vagy új telephelyek is létrejöhetnek: ez a helyi tőkétől, a piaci lehetőségektől és a gazdálkodáshoz szükséges információ elérhetőségétől függ. Falvaink nagy része e szempontokból kedvezőtlen helyzetű.

Csökken végül az ingázási lehetőség is, a munkába járás lehetősége, hiszen a munkaerő-pazarló állami nagyvállalatok foglalkoztatottjaikat csökkenteni kénytelenek, és ennek első áldozatai többnyire az ingázók, akik körében a szakképzettség alacsony, bérköltségüket pedig az utazási támogatás megnöveli.

Összességében mind a mezőgazdaság, mind pedig a falusi ipar foglalkoztatásának csökkenését várhatjuk.

3. Föltehető, hogy a falvak nagy részében a szolgáltató funkciók bővülni fognak. Ennek többféle formája lehet: a falusi turizmus, a gyógy-idegenforgalom egy része, a helyi lakossági szolgáltatások bővülése, és a termelési szolgáltatások – beleértve a nagykereskedelem és a pénzüintézetek tevékenységét – decentralizációja és egyes falvakban való megjelenése.

Ha a gazdasági szerkezeti változások tendenciáit összegezzük, föltehető, hogy első számú falusi problémává a foglalkoztatás, a *falusi munkanélküliség* lép elő. Az elmúlt évtizedben falusi problémák alatt elsősorban a közszolgáltatások nehéz elérhetőségét, a falu társadalmi hátrányait soroltuk; a jövőben valószínűleg az okozza a társadalmi feszültséget, hogy a piaci verseny feltételei között a falusi települések nagy része gyenge ver-

senyző lesz és a foglalkoztatásban lemarad. Az 1991. év eleji munkanélküliségi statisztikák azt mutatják (és ez csak a munkanélküliségi segélyért hivatalosan folyamodók adatait tartalmazza), hogy a munkanélküliség aránya a falusi körzetekben sokkal magasabb, mint akár a nehézipari válságokkal sújtott városokban, és egyes észak-alföldi kiskörzetekben a 15%-ot is meghaladja. Vannak föltételezések, hogy a nagyobb munkaerőt igénylő hagyományos magángazdálkodás, legalábbis átmenetileg, enyhítheti a falusi munkanélküliséget. Néhány évtizede volt erre példa gazdasági válságok idején. Az 1970-es évek közepén jelentkező fejlett országokbeli munkanélküliségnek azonban az ilyen mérséklése lehetetlen volt. A mai gyakorlat az, hogy a falusi munkanélküliek a nagyvárosokba tódulnak, felduzzasztva a hajléktalanok tömegét, hiszen a fekete-gazdaságban a nagyvárosokban nyílik a jövedelemszerzésre leginkább alkalom. Föltehető, hogy ez alól Magyarország sem lesz kivétel.

Az urbanizációs szakaszváltás

1. Miután az országban *a városnövekedési szakasz már az 1980-as évek elejére gyakorlatilag befejeződött*, a városokba való vándorlás – az 1990. évi népszámlálás adatai szerint is – jelentéktelenné vált, a magyar településállomány beléphet abba az urbanizációs szakaszba, amit a *népesség viszonylagos dekoncentrációja* jellemez, és amelynek során a faluállomány egy nagy része stabilizálódik, és a technikai civilizáció értelmében a városokhoz közeledik, integrált falusi-városi kiskörzetek alakulnak ki. E szakasz kibontakozását eddig is főleg a falusi infrastruktúra nagy és a bürokratikus elosztásban mesterségesen keltett elmaradása fékezte; a falusi infrastruktúra fejlődése és a városhoz való közeledése felgyorsulhat; többek között azért is, mert az infrastrukturális szolgáltatások egy része – pl. a távközlés – piacosítható, nem igényel költségvetési támogatást, és pl. a ma gyakorlatilag hiányzó falusi telefon alaphálózat megépítése az ezzel foglalkozó vállalatoknak hatalmas üzletet (és nem költségvetési terhet) jelent.

2. Amennyiben ez a technikai életkörülmény-közeledés megtörténik, akkor *a falvak lakóhelyértéke is megnövekszik*, meggyorsulhat az elővárosi fejlődés, a városokból való kitelepedés. A falusi és városi települések között elsőrenden az életmódban (falusi életmód: kisközösségi, természet-

közeli életmód) és nem az élet színvonalában vagy fejlettségében lesz különbség.

Ez a fajta integráció legalábbis a közelebbi jövőben csak a városokhoz viszonylag közel fekvő vagy jó közlekedésű falvakban fog jelentkezni, ilyen módon a faluállományon belül a különbségek elmélyülhetnek, és nem egy falu-város dichotómia, hanem inkább egy urbanizált falvak-lemaradó falvak kettősség alakulhat ki. Ez egyébként ennek az urbanizáció-szakasz-
nak meglehetősen szabályos következménye.

Kérdés, hogy vajon a nemzetközi integrációba való bekapcsolódásunk nem hoz-e újabb városnövekedést? Ez ugyan a modern urbanizáció menetében kivételes lenne, de hát a szabályt ezek erősítik. Arról van szó, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerbe viszonylag kevés városi településünk képes bekapcsolódni, a magyar mércével fejlett településeink nyugat-európai összehasonlításban sok szempontból fejletlenek, és elképzelhető, hogy a fejlődés súlypontja ezekre a dinamikus városi körzetekre és a területileg hozzákapcsolódó falusi településekre fog korlátozódni.

A fenti folyamatok mérlegét nem könnyű megvonni, és az elmúlt három év eseményei a társadalomkutatókat megtanították arra, hogy ne csak a világ megváltásától, de a jövő megjósolásától is tartózkodjanak. Az nagyon valószínű, hogy a falusi társadalom alkalmazkodóképessége igen nagy próbatétel előtt áll, és a települések sorsa nem kis részben helyi társadalmuk alkalmazkodóképességétől függ majd.

A helyi társadalom ereje a falvakban viszonylag nagy, és az államszocialista rendszerben erősebb maradt, mint a városokban. A helyi társadalom hivatalos szervezeteinek felszámolása után ugyanis a falvakban az informális, vallási, etnikai és hagyományos családi kapcsolatok ereje erősebb maradt, a második gazdaság jelentős elterjedése pedig egy előpolgárosodási folyamatot jelentett, amelynek során ismét spontán társadalmi szerveződések jöttek létre. Nagyon fontos az is, hogy a falusi társadalom tagjai mennyire tudnak információkhoz jutni, mennyire képesek jelentős mértékben újakat tanulni, akár a gazdálkodásban is, hiszen a piaci alapú termékviválasztás, a minőségi termelés, a gazdálkodás megszervezése végül is ismeretlen maradt a gazdálkodók gyakorlatában – ezt az agrárértelmiség végezte.

Nagyfokú kooperációs készségről is tanúbizonyságot kell tenni, hiszen a falu jövője gazdasága nem alá- és fölérendeltségen, parancsolókon és

engedelmeskedőkön, hanem a gazdasági élet autonóm szereplőinek együttműködésén alapulhat.

Feltételezhető, hogy vannak olyan településeink, amelyeknek társadalmában oly mértékben leromlott, korösszetételében, iskolázottságban, lakói társadalmi rétegekhez kapcsolódásában oly fokig marginalizálódott, hogy a változásokhoz nem tud alkalmazkodni. E települések népességi kiürülése felgyorsulhat, ami elnéptelenedést is jelenthet, de jelenthet népességi cserét, a földhasználat extenzívvé válását stb. Mindenesetre a falvak további sorsában kevésbé lesz szerepe a helyi agroökológiai adottságoknak vagy az ipari központokhoz való közelségnek, mint korábban, és nagyobb szerepe lesz a helyi társadalom erejének, valamint a falvak földrajzi fekvésének, vagyis az ország dinamikus régióihoz való közelségének. A települési egyenlőtlenségek természetes felgyorsulását vélhetjük; vélhetjük, hogy ennek fékezésére szolgál-e majd kormánypolitika? És ha igen, eredményes lehet-e? Ez ma még nem mondható meg.

AZ AGRÁRVÁLSÁGRÓL

Nehéz lenne olyan ágazatot találni a magyar gazdaság szerkezetében, amely ne küzdene a válságjelenségekkel. Mégis a publicisztika, a közélet talán az agrárválság híreitől a lehangosabb. Kétségtelen, hogy ehhez az utóbbi idők néhány rendkívüli fejleménye, az aszály és a szovjet kereslet összeomlása nagymértékben hozzájárult. A politikai csatározások a kárpótlás és a reprivatizáció körül ugyancsak az agrárszférát helyezték az érdeklődés előterébe. A válság gyökere mégsem ezekben az intézkedésekben, hanem a már egy-két évtizede felhalmozódó feszültségekben van.

Az élelmiszergazdaság a magyar nemzetgazdaságnak mindmáig igen fontos szektora, hosszú ideig „sikerágazata”. Jelentősége három lényeges momentumban ragadható meg.

1. *Külgazdasági szerep.* A magyar teljes exportnak az utóbbi évtizedekben mindvégig 20-22%-át, a nem rubel exportnak 24-27%-át agrárgazdasági termékek adták. Az export nagyságánál is nagyobb jelentősége volt és van azonban a külkereskedelmi egyensúly, a fizetési mérleg szempontjából, hiszen a gazdaságnak nem volt és nincs más ágazata, amely dollár-éxport-többletet tudott volna elérni. Az agrártermékek külkereskedelmének pozitív egyenlege viszont 1989-ben 1 Mrd, 1990-ben több, mint 1,2 Mrd dollár volt. (Ha ez nem is azonos az agrárágazatok egyenlegével, hiszen azok import gépeket, vegyszereket és üzemanyagot is igényelnek.)

2. *Belső ellátási szerep.* A hatvanas évek közepe óta a magyar élelmiszer-, illetve agrártermékekből való alapellátás biztonságosan belsőleg megoldott, viszonylag magas színvonalon és széles választékkal. Valójában ez a természetes állapot, kelet-európai környezetünkben azonban mégis kivételesnek számít.

3. *Jövedelem- és munkahelyteremtő szerep.* Az élelmiszergazdaság (mezőgazdaság + élelmiszeripar) Magyarországon mindmáig jelentős eltartó és jövedelembázis. A két ágazatban a nyolcvanas évek végén is 1 millió 40 ezer fő, az aktív keresők 22%-a talált munkát, nem beszélve arról az 1-2 millió emberről, aki kiegészítő, vagy akár hobbi tevékenységként vé-

gez mezőgazdasági tevékenységet. A lakosság összes munkával szerzett jövedelmének 24%-a az élelmiszergazdaságból származott. Nem utolsósorban, ez a jövedelem tette lehetővé falvaink látványos civilizálódását, a vidék jelentős részén tisztas életkörülmények megteremtését az elmúlt évtizedekben.

Az agrárválság lényege abban áll, hogy mára mindhárom funkció, szerepkör tekintetében súlyos kérdőjelek látszanak és ez alapvető újragondolásra késztet az agrárgazdaság nemzetgazdasági helyét, funkcióját illetően.

Az agrárexportról

A XV-XVI. századtól egy hagyományos munkamegosztás alakult ki Nyugat-Európa és Magyarország között. Hatalmas csordákat hajtottak Észak-Itália és Dél-Németország vásáraitra, ahol e bevételekből fedeztük iparcikk-vásárlásainkat. Ez a több évszázados munkamegosztás rendült meg, amikor a hetvenes évek első felére-közepére Nyugat-Európa az alapvető élelmiszerekből önellátóvá vált, sőt ettől kezdve maga is növekvő feleslegeket kezdett termelni. De ez nemcsak nyugat-európai jelenség. 1981 és 1986 között a világ élelmiszerimportjának volumene egyáltalán nem nőtt, árai pedig jelentősen estek. 1987 és 1990 között e téren átmeneti konjunktúra volt – volumen- és árnövekedéssel –, ami 1991-től ismét megszűnni látszik, újból hatalmas készletek halmozódtak fel. Semmiféle politikai és gazdasági nyomás nem volt képes mérsékelni az európai országok agrárprotekciónizmusát. Ez azért lényeges, mert helyzetünk egyszerűen nem hasonlítható az Európai Közösségen belüli nagy agrárexportőrökéhez, Dániához, Hollandiához, Franciaországhoz, Belgiumhoz, akik e belső védelem révén hozzánk képest átlagban kétszeres áron kereskednek. 1,2 milliárd (a rubelt is át- és hozzászámítva 1,5 milliárd) dolláros nettó agrárexportunkkal Magyarország messze a legnagyobb olyan nettó agrárexportőr Európában, amely nem a védett belső, hanem a nyomott világpiaci áron kénytelen eladni termékeit.

Amikor a hetvenes évek elején-közepén a Közös Piac kapui agrártermékeink előtt szűkebbre záródtak, a szovjet export jelentette a kiutat, amely eleinte nagy mennyiséget, ráadásul konvertibilis valutáért volt hajlandó átvenni. Úgy tűnt, hosszú időre megoldódott a magyar agrárpiac,

agrárlexport problémája. A kérdőjelek ugyan fokozatosan növekedtek, a teljes illúzióvesztés azonban csak másfél évtized múlva következett be:

- a Szovjetunió meglepő dollárfizetési készségét és képességét egy egyszeri, kivételes helyzet tette lehetővé: az, hogy a hetvenes évek eleji olajárrobbanás miatt váratlan hatalmas devizabevételekhez jutott. Gabona- és húseladásaink a Szovjetunióba ekkor több, mint 500 millió dollárt tettek ki. A hirtelen jött devizaforrás azonban idővel elapadt, a Szovjetunió egyre kevésbé volt képes és hajlandó magyar élelmiszerért devizában fizetni. 1990-re ez az 500 millió dollár 170 millióra csökkent;
- agrárlexportunk 22%-át a nyolcvanas évtized végéig rubelért értékesítettük. Valójában – termékmennyiségben – ez a részarány nagyobb, de az irreálisan alacsony árak mélyen alulértékelik, hiszen a KGST-kereskedelemben az egyébként is nyomott világgiazi árat egy irreálisan túlértékelt szovjet transferrubel-árfolyamon számították át, és ez jelent meg magyar export-árbevételként. (Ha tehát pl. 1 kg sertéshús 1 dollár volt – 1989-ben 60 Ft –, akkor a rubelár 64 kopejka – 1989-ben 18 Ft – lett.) Nem csoda, hogy ez az export igen nagy ráfizetéssel járt és óriási, az ár két-háromszorosát kitevő támogatást igényelt. Hosszú ideig szokásos érv volt, hogy ezt a támogatást bőven ellensúlyozza az a lefölözés, amit az agrártermékek ellenében kapott energiahordozókon, szénhidrogéneken eszkozlünk. Ennek az érvelésnek egyszerűen semmi valóságalapja nem volt, mivel a többi KGST-ország, mind kivétel nélkül több olajat kapott, és ugyanakkor jóval kevesebb agrárterméket exportált rubelért. Ez az export alapvetően a magyar agrártermékek értékesítését szolgálta. Az más kérdés, hogy miután egyszer felajánlottuk, és az a magyar exportválaszték részévé vált, a Szovjetunió – ismert ellátási nehézségeinek tükrében – már ragaszkodott hozzá;
- 1991-től megszűnt a rubelelszámolás, de egyben összeomlott a Szovjetunióba irányuló agrárlexport is (amely 1988-ban még a magyar agrárkivitel 35%-át, de még 1989-ben is 24%-át tette ki). Keresleti és kínálati oldalról is lehetetlen helyzetbe kerültünk. Keresleti oldalról azért, mert a moszkvai szövetségi szervek, az indikatív importlistákra agrártermékeket fel sem vettek, átruházva ezt a köztársaságokra, miközben a köztársaságok valutaforrásokkal gyakorlatilag nem rendelkeznek. Kínálati oldalról pedig azért, mert a nyugati országok agrárfeleslegeiket se-

gélyként, vagy hitelbe kínálják a Szovjetuniónak, amivel természetesen nem versenyezhetünk.

Mindamellettt agrárkivitelünk közel kétharmadát a fejlett nyugati országoknak értékesítjük. Természetesen – a közös piaci agrárpolitikát változatlanul feltételezve – ez az export lényegesen kedvezőbb helyzetbe kerülne, ha az Európai Közösség tagjává válnánk. Egyidejűleg azonban – persze más tényezők mellett – ez egyik nagy és növekvő akadálya annak, hogy bekerüljünk ebbe a közösségbe. Az érdekvizonyokat figyelembevéve nem könnyű megállapítani, kik fogadnák nagyobb fenntartással csatlakozásunkat: a Közös Piac agrárfelesleggel rendelkező országai, akik újabb konkurenst, vagy a fogyasztó országok, akik újabb megterhelést látnának benne. Emlékezhetünk rá: ez még Spanyolország és Portugália esetében is így volt bizonyos termékek (bor, gyümölcs) miatt, noha mindkét ország egészében nettó agrárimportőr (!).

A belföldi ellátásról

Fizikailag – az olykori ijesztegetések ellenére – a belföldi ellátást Magyarországon semmiféle veszély nem fenyegeti. Hiszen folyó áras adatok szerint is a hazai agrártermelés kétharmada elég a hazai lakosság ellátására, egyharmada exportra megy. Tekintettel azoónban arra, hogy 1975 és 1990 között az élelmiszerek fogyasztói árai 315 százalékkal, exportárai csak 70 százalékkal emelkedtek, a mai értékarány torzít, a hetvenes évek árai alapján ma már az agrártermelés több, mint fele közvetlenül vagy közvetve az exporthoz szolgálja, és annak gazdasági helyzetére, beleértve a belföldi ellátást is, döntő befolyással van.

Eleinte – a nyolcvanas évek elején – még valóban azért emelgették néha a belföldi árakat, hogy így a fogyasztás visszafogásával több jusson exportra. Ma már nem ilyen az összefüggés, az exporthoz való kötődés öntörvényű folyamatokat indított be:

- a nyolcvanas évek folyamán olyan strukturális átrendeződés ment végbe, hogy a felvásárlási árak a világpiaci árak esésétől függetlenül, ha szerény mértékben is, de folyamatosan emelkedtek. Az agrárszférának jutó támogatások tehát folyamatosan átcsoportosultak az élelmiszer- (főleg hús-, baromfi-, tartósító- és növényolaj-) iparba, amelyek így növekvő áron felvásárolt nyersanyagból csökkenő áron eladható terméket

állítottak elő. Ez, miközben irreális, a világpiactól elszakadt ár- és értékviszonyokat teremtetett, illúziókat keltett a mezőgazdaságban, hiszen a mezőgazdaság önmagában nettó költségvetési befizető lett!

- a „nagy mixelés”, a különböző viszonylatokhoz és termékekhez kapcsolódó támogatások túlélés szempontjából való kombinálása így a nagy felvásárló, külkereskedő cégek szintjén történt meg. Tekintettel arra, hogy a nyolcvanas évek végén az exporttámogatás a költségvetés kritikus helyzete miatt relatíve csökkenni kezdett, ez egyre inkább a belföldi – és monopolizált – fogyasztói ár növeléséhez vezetett. Erre az ár-növekedésre a lakosság fogyasztása nagyon érzékenyen reagált, 1989–90-re számos termék radikálisan lecsökkent. Következésképpen az egyébként egy évtizede változatlan termelésnek egyre nagyobb hányada maradt a támogatandó, de csökkenő támogatású exportra. Ez ismét csak úgy finanszírozható, ha a belföldi árakat emelik, azaz az ördögi kör folytatódik. És végül eljuthatunk ahhoz az eredményhez, hogy jelentős rétegek rosszul táplálkoznak, szélsőséges esetben éheznek egy olyan országban, amely kétszer annyi élelmiszert termel, mint amennyit lakossága elfogyaszt;
- a nagy felvásárló és feldolgozó szervezetek ilyenfajta exportorientáltságának más hatása is van. Vegyük a húsipart, ahol pl. 1987-ben az eredmény 2,6 milliárd volt, miközben az összes támogatás 19 milliárd, ebből az exporttámogatás 14,7 milliárd Ft. Ilyen feltételek között az ágazat vállalatai számára mindent megelőző fontossága annak van, milyen exporttámogatást kap, és minden más, mint pl. az egyébként is monopolizáltak tekintett belföldi ellátás megszervezése, hatékonysága másodlagos jelentőségű. Ebből következően a belföldi piac ellátásának megszervezése rossz, utat hagy a különböző lánckereskedő értékesítési maffiáknak, sőt maga a nagyipar is gyakran jócskán rátesz a felvásárlási árra.

A jövedelemtermelésről és foglalkoztatásról

A tulajdonképpeni élelmiszergazdasági tevékenység (mezőgazdasági termékek termelése + élelmiszeripar) a nemzetgazdaság bruttó nemzeti termékének (a népgazdasági jövedelemnek) 13,5%-át termeli meg, ugyanakkor a népgazdaság foglalkoztatottjainak 22%-a ezekben az ágazatokban

dolgozik. Már ez a különbség is elég nagy, de figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaságból nemcsak a főállásban ott dolgozók tartanak igényt és jutnak jövedelemhez, hanem azok a széles rétegek is, akik kiegészítő tevékenységként folytatnak mezőgazdasági tevékenységet. És valóban, a mezőgazdaság és élelmiszeripari ágazatokban kifizetett bruttó munkajövedelem a népgazdasági összegnek 24%-a. A 13,5%-os élelmiszeripari GDP és a 24%-os jövedelmi arány között a hidat különböző módszerek és eszközök teremtik meg. A válságnak egyik fontos eleme azonban, hogy ezen áthidaló intézmények is válságos helyzetbe kerültek:

- először is a mezőgazdasági-élelmiszeripari tevékenység jövedelme nem az az egyetlen forrás, amiből jövedelem keletkezik a mezőgazdasági szervezetekben. Az ország GDP-jének 4,7%-a, a mezőgazdasági nagy-szervezetek hozzáadott értékének azonban 43%-a kiegészítő, nem mezőgazdasági jellegű tevékenységből adódik. E tevékenységek fejlődésében az utóbbi időben megtorpanást lehet tapasztalni. Ennek egyik oka az ország általános helyzete, az új kis- és középüzemű formák konkurenciája. A másik ok azonban, hogy a mezőgazdasági alaptervevényesség elszívja a kiegészítő üzemágakban megtermelt jövedelmet, növekvő veszteségei pótlására. A megoldás természetesen bizonyos értelemben kedvező az állami költségvetés számára, hiszen így az agrártámogatások egy részét magukkal a mezőgazdasági szervezetek más irányú tevékenységével finanszírozhatja – ez legalább 10–16 Mrd Ft tehermentesítést jelent az államkassza számára. Ezáltal azonban lehetlenné válik a kiegészítő tevékenység fejlesztése, új munkahelyek létrehozása.
- A jövedelemkiegészítés másik közvetett módja az agrárgazdaság adóterhelésének mérséklése. Ez az adóterhelés ugyanis jóval kisebb, mint a népgazdasági átlag. Míg az anyagi ágazatok átlagában a megtermelt GDP-nek közel 40%-át vonják el adók formájában, a mezőgazdaságban ez az arány csak 20%. Mindjárt hozzá kell tenni, ez a nagy különbség nem a nagyüzemknél adódik – bár bizonyos adókedvezmények ott is vannak –, hanem a lakossági tevékenységnél. Az önálló és a lakossági kiegészítő tevékenység formájában folytatott mezőgazdasági tevékenység 64 milliárd Ft GDP-jéből (1988) mindössze 1,7 milliárd forintot, 2,6%-ot fizetnek be adóként, így jön ki a mezőgazdasági 20%-os átlag. A lakossági mezőgazdasági tevékenység adóztatásának jelenlegi rend-

szere ugyanis lényegében adómentességet jelent. Ennek persze nyilvánvalóan számos alapos indoka van. A veszély azonban itt az, hogy a mezőgazdaság esetleges felgyorsuló privatizációjával a mezőgazdasági jövedelmi adóalap és ezzel a teljes adó és társadalombiztosítási járulék (40 Mrd Ft!) eltűnik. Továbbá ilyen mértékű különbség már aránytalan szektorok közötti diszkriminációt jelent és esetleg olyan átalakulást, privatizációt is ösztönöz, amelyet nem valós hatékonysági előnyök, csupán az adókülönbségek motiválnak.

- Végül a harmadik eszköz a direkt támogatás. Néhány évvel ezelőtt még ez volt a meghatározó, 1987-ben a közvetlen és közvetett agrártámogatások még a GDP 9%-át tették ki, ami valóban szinte elviselhetetlen terhet jelentett. A mérséklődés e téren valóban látványos, 1991-re a különböző agrártámogatások a GDP-nek alig 2,2%-át teszik ki, és így már az elfogulatlan szemlélő is felteszi a kérdést, nem volt-e ez a csökkentés kicsit túl gyors? Nem fizettünk-e ezért túl nagy árat az élelmiszerek fogyasztói ár növekedésében, a mezőgazdasági termelés bizonyos szektorainak ellehetetlenülésében, súlyos depressziós területek létrehozásában, a foglalkoztatási lehetőségek csökkenésében? Azt mindenképpen hozzá kell tenni, abban, hogy ez végbemehetett, nagy szerepe volt annak, hogy az elmúlt évben az agrárkormányzat nem volt képes egy legalább valamennyire kielégítő agrárpolitikát körvonalazni, az agrárgazdaság valós érdekeit hatékonyan védelmezni, hanem elmerült a kulcskérdések szempontjából periférikus politikai csatározásokban.

A teendőkről

1. Világosan kell először is látni, hogy a gondok gyökere végső soron abban van, hogy az objektív eltartóképeséghez viszonyítva ma is túl sok ember megélhetését kell biztosítani az élelmiszergazdaságból. Hiszen, mint jeleztem, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban együtt a keresők 22%-a dolgozott, míg ez az arány a Közös Piac átlagában 8% – és ott is túl soknak tartják. És e nagy aránynak, bár kétségtelenül igaz, de mégsem megnyugtató igazolása az, hogy hiszen a magyar agrárszektor a hazai szükségletekhez képest közel kétszer annyit termel, az agrárexport ugyanis rajtunk kívül álló okok miatt – tömegesen és hosszú távon nem lehet jöve-

delmező tevékenység. Ugyanis a fejlett országok többsége túltermeléssel küszködik, tehát a fizetőképes piacon hatalmas túlkínálat alakult ki, és olyan árak, amelyek szubvenció nélkül egyetlen fejlett, vagy közepesen fejlett ország termelési költségeit sem fedezik. Magyarországon is ez a helyzet a gabona kivételével, s a gabonaexport is csak azért jövedelmező, mert a hazai költségkalkulációban a föld ára egyáltalán nincs figyelembe véve. A hatékonyságot persze kell és lehet növelnünk, de a túlfoglalkoztatásból nem jelent igazán kiutat a termelés növelése, csak a foglalkoztatás csökkentése. Egyértelmű világtendencia ez, amelyet nem lehet nem figyelembe venni.

Alapvetően elvetélt és hibás tehát minden olyan koncepció, amely a mezőgazdasági foglalkoztatást fenntartani, netán növelni kívánja. Ebből a szempontból éppoly kedvezőtlen a jelenlegi struktúra, mint az a másik véglet, amelyet a földtulajdon 1947. évi állapotába való visszajutása jelentene. A jelenlegi szerkezetben a mezőgazdasági ágazatban foglalkoztatottnak kevesebb, mint 40%-a végez tulajdonképpen mezőgazdasági munkát. Magyarországon az összes kereső 3%-a mezőgazdaságban alkalmazott szellemi dolgozó, ami akkora arány, mint néhány nyugat-európai országban a teljes mezőgazdasági foglalkoztatás. De nem segítene a problémán a föld felaprózott felosztása, új nagyszámú törpegazdaság teremtése sem. Valószínű, hogy a támogatási igény lényegesen megemelkedne, hogy azután utat adjon egy újabb, keserves, sok társadalmi konfliktussal járó koncentrációs folyamatnak, amit még az is megterhelne, hogy a koncentráló gazdaságok tulajdonosainak pénzük nagy részét földvásárlásokra – népgazdasági szempontból improduktív befektetésre – kellene fordítani.

A kárpótlási törvény jelenlegi vitáiban a természetbeni földvisszaadás felső határaitól folyik a szó. Valójában alsó határt kellene előírni, ami a gazdaságosan megművelhető terület – művelési áganként és területenként változó – küszöbét jelentené. Az ezen aluli tulajdonosok értékpapírral való kárpótlására kerülhetne sor, de természetesen a gazdaságos méretű földterület megművelésére többen is összeállhatnának. A kívánatos gazdaság-nagyság az, amely a gépek, felszerelések kihasználását már lehetővé teszi, de még nem igényel külön adminisztratív apparátust. Ezen farmergazdaságok létrejöttükkor természetesen támogatásra szorulnak és azt kaphatnak, de egyébként működésük pénzügyi, adó- és egyéb feltételeinek azonosnak kell lenniük a megmaradó nagygazdaságokkal.

2. Természetszerűen e folyamat komoly feszültséggel jár, miközben komoly politikai, társadalmi és gazdasági érdekek fűződnek a vidék foglalkoztatási és jövedelmi stabilitásához.

Magyarország falusi településeinek nagy hányada 2-3000 vagy nagyobb lakosszámú, ami Nyugat-Európában már a városok alsó határa. E települések a magyar iparstruktúrából olyannyira hiányzó kis- és középüzemek telepítésére és működésére kiválóan alkalmasak és ezek jelentős részének magja – a melléküzemágak, kiegészítő tevékenységek formájában – meg is van már. Jövedelmük azonban, a prioritásnak tekintett mezőgazdasági alaptevékenység fenntartása érdekében, átcsoportosításra kerül.

Meg kellene fordítani a prioritásokat, és ennek érdekében akár szervezetenként is leválasztani e tevékenységeket a mezőgazdasági alaptevékenységről, hogy a jövedelem ott kerüljön befektetésre, ahol megtermelődött és jöjjenek létre az új ipari munkahelyek.

3. Nagy valószínűséggel ez a mezőgazdaság támogatásának átmeneti emelését igényelné, hiszen az „önsubvencionálás” lehetősége kiesne. Önmagában ez nem baj, dogmatikus gondolkodás mindenfajta támogatást cleve rossznak tekinteni. Egyébként is bebizonyosodott, hogy a támogatás-csökkentés többszörösét kitevő fogyasztói árnövekedés formájában, vagy a falusi struktúraváltás megbénításával többet veszítünk a vámon, mint amennyit nyertünk a réven.

A támogatási rendszer belső struktúráját és mechanizmusát azonban célszerű lenne alapvetően újragondolni:

- a jelenlegi támogatási rendszer alapvetően exportorientált, a támogatások több, mint 80%-a közvetlenül vagy közvetve az exportot szolgálja. Ezzel szoros összefüggésben a támogatás ugyancsak mintegy 80%-át a nagy élelmiszeripari felvásárló, feldolgozó és a külkereskedelmi vállalatok kapják. A mezőgazdasági üzemek nagy része arról sem tud, hogy őket közvetve valójában támogatják, nem is beszélve a kistermelőkről;
- a jelenlegi támogatási rendszer alapvetően termelismennyiség-orientált, termelési árkiegészítés jellegű. Az exportszubvencionál ez magától értetődő, de valójában ilyen volt a kedvezőtlen adottságú üzemek támogatása is, amennyiben a föld aranykorona-értékétől függő termelési árkiegészítést kaptak, tehát a legrosszabb földön is többletter-

melésre készítetett, sőt a magasabb kulcs miatt minél rosszabb volt a föld, annál inkább. Következésképpen egy struktúraváltásra semmiképpen nem ösztönzött.

1991-re történtek némi változások a helyes irányba. A támogatások egy része más kategóriába került, szociálisabb, foglalkoztatásteremtő jelleget öltött. Összege azonban jelentősen lecsökkent és maga a mezőgazdasági támogatási rendszer méginkább az exportorientációra redukálódott. Az átalakítás fő irányai a következők lehetnek:

- a támogatást közelebb vinni a termelőhöz, hogy ő tudja, terméke a világpiacon mennyit ér. Ez nyilvánvalóan az agrárkülkereskedelem rendszerének bizonyos átalakítását igényelné;
- az exporttámogatásnak kvóta-, illetve kontingensszerű határokat szabni, tehát ha több az export (azaz a termelés), akkor fajlagosan kisebb a támogatás. Ez egyrészt elkerülhetővé tenné az agrár exporttámogatások rendszeres – múltbeli – túllépését, másrészt így talán a többlettermelésből a hazai piac is profitálna valamit;
- a kedvezőtlen adottságú területek támogatását még egyértelműbben szociális jellegűvé és struktúraváltozás-orientáltabbá kell tenni, beleértve a műveléssel való felhagyást is. Időben csökkenő ütemezés szerint tehát az ott élő eltartandó emberek száma és a földterület minősége alapján kapnák a támogatást, nem kötve a termelt mennyiséghez. Ez egyébként a mezőgazdasági földhasznosítás hatékony átrendezését is segítené.

4. Kulcskérdés a kereskedelem, a forgalmazás rendszerének gyökeres átalakítása. És itt nemcsak a belföldi forgalmazásra gondolok – amelynek bajai és monopoljellege eléggé közismert –, hanem a külkereskedelemre.

A világpiaci agrárárak önmagukban is eléggé alacsonyak, nyomottak, de a magyar külkereskedelemnek ezeket is sikerült a múltban nem egyszer alulmúlnia. Az agrárkülkereskedelmet külföldi kereskedőkkel kötött előnytelenné vált egyedárusítási és monopolmegállapodások hálózzák be. Hogy hogyan, milyen érdekek alapján születtek ezek, azt ma már szinte lehetetlen lenne kibogozni. Az agrártermékek exportjának jelentős hányada még ma is „kiviteli listán” van, nem szabadon forgalmazható. Kétségtelenül fennáll annak a veszélye, hogy a magyar exportőrök

„alulkínálják” egymást, egészében a verseny pozitív hatásai feltehetően mégis felülmúlják hátrányait.

A külkereskedelem újrendezésének ki kell terjednie az importra is. Az agrártermékek importliberalizációja gátat vethetne az elszabadult ár-emelkedésnek a hazai piacon, ahol annak a lakosság fizetőképessége végső határain túl más akadálya nincs. Az importliberalizálás természetesen nem zárja ki védővámok vagy lefölözési rendszer alkalmazását, de abszolút, korlátlan monopóliumoknak – pl. a tej, tejtermékek terén – gátat kell vetni.

5. Mindebből következik, hogy a termelés szintje, mennyisége nem cél, hanem eszköz, következmény. A cél kettős (a belső ellátást, mint triviálisat alapul vévén):

- a gazdaság külső egyensúlyának fenntartása. Ebben ma az agrárgazdaság szerepe nélkülözhetetlen, jóllehet kétségtelenül ez ma az exportnak azon része, ahol adott bevételt a legnagyobb ráfordítással érünk el. Ahogy azonban az export egyéb elemeinek feltételei kedvezőbbé válnak – hiszen az EK társulási szerződés elsősorban a nem agrár exportnak jelenthet kedvezőbb feltételeket –, úgy enyhíthető az agrárexportra nehezedő, nyomasztó egyensúlyteremtési felelősség. Ennek az utóbbi időben reményteljes jelei mutatkoznak, a konvertibilis exportban a feldolgozóipari termékek aránya nő;
- az élelmiszergazdasági tevékenység hatékonyságának fokozása. Való igaz ugyanis, hogy a támogatási színvonal az utolsó két évben jelentősen csökkent, de ez két tényezőnek – egy átmeneti külpiaci konjunktúrának és a mezőgazdaságból élők jövedelme leszorításának – volt köszönhető. Egyik sem lehet tartós. Márpedig, ha a jövedelmek nőni kezdenek (és az élelmiszergazdaságban a GDP 84%-át a munkajövedelmek és járadékaik teszik ki, ellentétben a népgazdasági 58%-kal), akkor a támogatási igény elkerülhetetlenül ismét nőni fog. Elkerülhetetlen tehát a fajlagos élők munkafelhasználás csökkenése, mint a hatékonyságnövelésnek ezen ágazatban perdöntő tényezője. Hogy ez lehetséges-e a termelés növelésével, netán az exportált termékek árszínvonalának emelésével, vagy csak a legalacsonyabb hatékonyságú tevékenységek felszámolásával, illetve a fentiek milyen kombinációjával: e kérdés megválaszolása az agrárpolitika legfőbb feladata.

TELEPÜLÉSEK ÉS VÁLSÁGHELYZETEK

Településrendszerünk irracionálisága

Települési hálózatunkat, ezen belül a falvak és mezővárosok rendszerét, hosszú távú történelmi folyamatoknak köszönhetjük. Településeink jelentős hányada – az életterület kiszabott faluhatárral együtt – a középkor öröksége; egy másik rész a törökkor pusztításai után a helyreállítási periódusokban keletkezett vagy duzzadt fel. Az egész falu- és mezőváros-hálózatnak édeskevés köze van bárminemű gazdasági racionalitáshoz. Eltérően az észak-amerikai farmrendszertől, a magyar (s általában az európai) agrártelepülések rendszerét nem az ésszerű-érdekeszerű árutermelés és -forgalom erői hívták életre és tartották életben. A magyar falunak és mezővárosnak, miután már meglett, és a történelem örökségeként megmaradt, utólag kellett igazodnia a 19. században elhatalmasodó áru gazdaság viszonyaihoz.

A kapitalista korszakban – ha merőben a termelés és forgalom racionális szempontjait nézzük – a zalai vagy dél-baranyai aprófalú éppúgy ésszerűtlen és korszerűtlen maradvány, mint a másik véglet, a százezer holdas határ közepén terpeszkedő, tanyák ezreit kibocsátó mezőváros. Sok, nem gazdasági, gazdaságtalan és gazdaságellenes tényező szólt bele abba is, hogy kétezer lélek lakott-e valahol vagy tízezer, stagnált-e itt vagy ott a népesség, jóllehet többen is megélhettek volna, vagy évtizedek alatt duplájára, háromszorosára duzzadt, holott az eredeti létszám is éppencsak hogy megélt.

Megmaradás a kapitalizmus évszázadában

A gazdasági értelemben irracionális agrár településrendszer 1848–1945 közti fennmaradása és fejlődése számos tényezőnek köszönhető. Néhányat említünk meg ezek közül.

1. Ilyen volt mindenekelőtt az, hogy a nyugat-európaihoz (és az amerikaihoz) képest *kései és lassú iparosodás, a mérsékelt ütemű városiasodás* a tárgyalt évszázadban még a bőséges agrár népszaporulatot sem volt képes felszívni, még akkor sem, amikor százezrek vándoroltak ki az iparosodó Amerikába. A hazai társadalom relatíve immobil maradt: ha egy mozgékony kisebbség el is hagyhatta a falu-mezőváros-tanya világát, a többség kényszerűen is ott maradt.

2. De ott maradt a többség azért is, mert a *falú és a közvetlen környék volt számára az a környezet, ahol küismerte magát, ahol őt is ismerték, ahol a megélhetés több forrásból összeálló módja adva volt még a nincstelen ember számára is. Ha pedig volt egy-két holdja, kertje, szőleje és ott állt a háza is, ezzel adva volt a megélhetésnek legalább egyik alapja, amit vakmerőség lett volna feláldozni a bizonytalan városi létért.*

A földtelen és a törpebirtokos paraszt számára helyben adva voltak a régtől ismert munkafajták és munkafeltételek, a napszámtól az aratásig, a gyerek elszegődtetésétől a téli erdőlesig és addig, hogy jószágát, ha volt, a közlegelőre kihajthatta. Nem kevésbé fontos, amit a társas környezet megkötő erejének nevezhetünk: az ember, a szegény is, otthon volt rokonai, szomszédai, sorstársai körében. Ha pedig szerzett valamit és képes volt emelkedni, ez is az őt ismerő sokaság szeme előtt történt.

3. Ezzel már át is értünk a megtartó, megkötő, a „népfelesleget” is helyhez rögzítő erők ama kötegére, melyeket *társas lélektani tényezőknek* nevezhetünk. A tradicionális életű faluban és mezővárosban, az igazi parasztság létviszonyai között a közösség ezer szállal köti az egyes embert. A paraszti közösség úgy tartalmazza minden tagjának életét, hogy az ember identitása egybeszövődik a faluéval vagy mezővároséval. Ha ott kell hagyni felnevelő környezetét, önmagából szakít ki egy részt. Aki pedig otthon maradhat, azért is ragaszkodik szülőfalujához, városához, mert igazában csak ott lehet igazán az, akinek maga is tudja magát.

4. A kapitalizmus hazai évszázadában – végig 45-ig – minden falu és tanyás mezőváros *egy-egy darabka utórendiséget* éltetett. A parasztságon belüli rétegződés (még a leginkább polgárosodott falvakban és mezővárosokban is) inkább a rendi tagozódásra emlékeztetett, mint a szigorúan vett osztálytagoltságra.

Az embert az is megtarthatta felnevelő települési környezetében, hogy

ezek a helyi és kistáji rendies struktúrák specifikusan jelölték ki és határozták meg az egyes ember helyét, szerepét, munkakörét, identitását. A Szatmár-vidéki gazda másképp volt gazda, mint a somogyi, a szeghalmi kubikos másképp volt szegényember, mint a villányi szőlőkapás: az utórendi lokális tagoltságok és egymás közti hierarchikus viszonylatok mélyen determinálták minden szinten az emberek mozgásterét.

Nem arról van szó persze, hogy ne lehetett volna kiszakadni e kötelékekből, valójában milliók szakadtak ki, átköltözve a városokba, a fővárosba vagy éppen Amerikába. De tudni kell, hogy a kiszakadás általában erőfeszítést igényelt; működtek megtartó, visszahúzó ellenerők is, néhol túlsúlyban az eltaszító és elhúzó erőkkel szemben. Egy-egy község vagy tájegység kapitalizmuskori „népességmegtartó képessége” végsőleg azon is múlt, miképp alakult a megtartó és eltávoztató erők egyensúlya.

Megkötő erők az 1945–1990 közti időkben

Ha kapitalizmuskori települési struktúrákat – mint történelmi örökséget – gazdaságilag irracionális képződménynek ítéltük, még inkább ésszerűtlen örökségnek bizonyult ez a települési rendszer a „szocialista építés” korszakában. Különösen annak első, ultradogmatikus, erőszakos éveiben, amikor az a rögeszme uralkodott, hogy a népgazdaságot egészében egyetlen gigantikus szupernagy nagyüzemmé kell és lehet átszervezni. Idővel, ha mérséklődött is az egységesítési és egybeszervezési gigantomania, ha el is ismerték – egyebek közt – a háztáji kisgazdaságok gazdasági jelentőségét és a tsz-ek üzemi-vállalati önállóságának bizonyos fokát, az átörökölt települési struktúra továbbra is úgy jelent meg a fent uralkodó tervezők szemében, mint irracionális szerkezet. Amit tehát át kell szabni – itt fejlesztve, ott sorvasztva – hosszabb távon azzal a perspektívával, hogy majd csak kialakul belőle a racionális országos üzemvitelnek és tervszerű fejlesztésnek megfelelő hálózat.

Tagadhatatlan, hogy ennek a „településfejlesztési” koncepciónak voltak eredményei, mind a sorvasztás és faluelhalasztás (meg a tanyafelszámolás) terén, mint némelyik kisközpont szerepű falu vagy város megtartása és duzzasztása vonatkozásában. Egészében véve azonban ez a koncepció és a belőle következő intézkedéssorozat csupán módosított azok-

nak az erőknél hatásán, amelyek a különböző helyzetű települések megmaradását, sorvadását vagy fejlődését, erősödését befolyásolták.

A legfontosabb minden jel szerint az volt – különösen az 1960-at követő három évtizedben –, hogy hol, miképpen volt elérhető és hasznosítható a megélhetés új összetételű forráskomplexuma. A vidéki ember, a falusi, mezővárosi család ezekben az évtizedekben, tudjuk, háromféle forrásból szedte össze a megélhetéséhez szükséges jövedelmet. A terebélyesedő, technizálódó és egyre fizetőképesebb mezőgazdasági nagyüzemekben végzett munkából – ez az első, egyébként magában is differenciált, mind több ipari és szolgáltatási munkakört magába foglaló megélhetési bázis. A másik a háztáji gazdaság, illetve az annak nevezett törpeüzemi, kisüzemi tevékenység – főként állattenyésztés és kertészkedés –, aminek súlya, aránya, jelentősége a 60-as évek közepétől növekszik, az ország sok táján annyira, hogy az ebben eltöltött munkaidő és az ebből húzott jövedelem számtalan esetben felülmúlja a tsz-beli és állami gazdaságbeli teljesítményt, illetve keresetet. Végül a harmadik megélhetési forrás: az összes többi, ide értve a faluból városba vagy iparvidékre, bányavidékre ingázó, gyárban, építkezésen, vasútnál stb. dolgozó ember keresetét is.

Falusi, mezővárosi családok százezrei éltek ezekben az évtizedekben úgy, hogy a családi munkaerő és munkaidő megoszlott az említett három szektor közül legalább kettő közt, de gyakran mind a három ágazatban dolgozott és keresett egy vagy több családtag. A magyar falu és mezőváros látványos átépülése, új típusú házak százezreinek megépülése, a volt parasztság életformájának urbanizálódása, modernizálódása nagymértékben annak volt köszönhető, hogy sok százezer család dolgozott évtizedeken át mind a három említett szektorban.

Ezekben az évtizedekben nagymértékben az döntötte el egy-egy helység sorsát, hogy a megélhetés három forrása hol, mennyire volt hozzáférhető. Sok múlt a nagyüzemi mezőgazdaság helyi-körzeti fejleszthetőségén és eredményességén is. Legalább ennyi múltott azon, hogy a háztáji jövedelemszerzés adottságai – akár az állattenyésztésé, akár kiváltképpen a kertészkedésé és a kapcsolatos értékesítésé – hol, milyenek voltak. Végül az is nyomott a latban (mármint a helység „népességmegtartó ereje” szempontjából), hogy milyen városi-iparvidéki munkahelyek voltak a közelben, s azok hogyan fizették meg a tanulatlan és szakképzett bejáró munkást.

Mégis hiba lenne, ha merőben e megélhetési formák hozzáférhetőségé-

ből és kombinálhatóságából próbálnánk levezetni agrártelepüléseink közelmúltbeli fejlődésmenetét, illetve a köztük keletkezett pregnáns különbségeket: hogy némelyik miért duzzadt, míg a másik sorvadozott vagy stagnált. E különbségek kialakulásához kétségtelenül hozzájárult a már említett „településpolitika” is, az állami redistribúció egyenlőtlenségeivel. De van itt valami, amit e merőben gazdasági és településpolitikai tényezőkön túl figyelembe kell vennünk. Az életforma többet és mást jelent, mint pusztán „megélhetést”. Benne van sokféle változatban valamiféle *civilizációs igény* is, amit például a néhány tucat házból álló erdővidéki falucska vagy a sorvadozó ormánsági kisközség akkor sem képes kielégíteni, ha a tsz-beli kereset, a háztáji gazdaság jövedelme, plusz az eljáró munka hozama bőven hozna a konyhára. Ezt a „civilizációs igényt”, – amely úgy erősödik, s válik tömeges követelménnyé, ahogy a régivágású parasztság elenyészik, s egy új arculatú, már nem paraszt nemzedék lép színre – nem elégíti ki, hogy van a faluban mozi, vendéglő, bolt, kultúrház, tanácsiroda, talán még benzinkút is. Mindez – és még sok minden más – szükséges, sőt széles rétegek számára elengedhetetlen feltétele a jó közérzetnek. De ezeken át és ezeken túl létezik valami, nehezebben megnevezhető összetevője a légkörnek, ami ha megvan, sokak számára elviselhetővé teszi a falusi életet, ha pedig hiányzik, ezrek, tízezrek elvándorlását válthatja ki.

Ez a valami – a megtartó erőnek ez a komponense – persze összefügg a három forrású megélhetés helyi lehetőségével, illetve a többfelől összeszedhető jövedelemmel. De még inkább összefügg azzal, hol, hányan – és milyen korosztály tagjai – mire és hogyan költik el akárhány forrásból szerzett keresetüket. A településnek épülőben, átépülőben kell lennie – miközben a családi háztartások versengve szerelkeznek fel tartós fogyasztási cikkekkel, szórakoztató elektronikával, majd már gépkocsival is –, hogy az egyes ember, az egyes család, a mindennapi fiatal pár benne érezze magát az „igazi élet” sodró áramában. A munka és a jövedelem persze az alap, a község intézményi ellátottsága, kereskedelmi és vendéglátó egységeinek nívója ugyancsak szükséges feltétel. De a lényeg: az ember, a kis-család helye és bennfentessége egy még mindig vidékiesen „face to face” közösségben, annak egymást keresztül-kasul számontartó és ellenőrző közegében, mely már nem paraszti normák szerint él és ítélkezik, hanem az urbanizált értékek meghonosítása mértékében osztja a megbecsülést.

Az új típusú életformának és a vele kapcsolatos kölcsönös elvárások-

nak, „jutalmazási” és „büntetési” formáknak megléte itt, hiánya ott, erősít fel, gyorsít meg olyan folyamatokat, amelyek egyik helyen megtartják és szaporítják, másik helyen elfogyasztják, menekülésre készítetik a népeséget. Természetesen nem függetlenül a megélhetés említett kombinációjától, s nem függetlenül – ami ez utolsó két-három évtizedet illeti – az állami településpolitika kedvezéseitől és diszkriminációjától. Mégis, ezt a társadalmi és társadalomlélektani „tényezőt” önálló erőként is számba kell vennünk. Tudva, hogy az ember viselkedését erőteljesen irányítják olyan ambíciók, hogy megfeleljen a közvetlen társadalmi környezet elvárásainak, s ott bizonyítsa be, számára érvényes szemek előtt, mit ér és mire képes. Ahol erre nincs módja, ahol a megfelelő környezet, mellyel eleven kölcsönviszonyban élhetne, erejét veszti, ott az ember – különösen a fiatal, ambíciózus ember – számára a szülőfalu is kiürül, elsiváru, csüggesztővé lesz. Ahol a társas környezetnek dinamikája van, és e dinamikából fakadó értékítéletével mérlegeli az ott élők beruházásait, életvitelét: ott az ember minden mozdulata és minden beszerzése eleven visszhangra talál a többiekénél, miközben ő maga is részt vesz a formáló közvélemény működtetésében.

Hogy melyik faluban „van élet” és melyikben „nincs már élet”, ez sok tényezőss összefüggéseken múlik.

A mai-holnapai krízishelyzet elemei

Bár ne lenne igaza annak, aki a napjainkra kialakult vidéki létformák többségét válságban látja lenni. De mit tegyünk? Olyan helyzetben vagyunk, melyben a lopakodva erősödő válság okai, tényezői jól láthatók, a kiút viszont, ha reménykedünk is benne, ködös.

A három megélhetési bázis közül legalább kettő inog és repedezni látszik. A korábban jövedelmező és fixnek látszó eljáró munkák közül az építőipar országosan kiesőben van, a nagy iparvidékek zöme csőddel küszködik, a falusi leányvállalatok többsége korszerűtlennek bizonyul és beadhatja a kulcsot. A másik, korábban hatalmas megélhetési bázis: a mezőgazdasági nagyüzemek világa. Hogy ennek mi a jövője – illetve hogy melyik marad fent, milyen áron, milyen munkaszervezettel és jövedelemmel – azt ma megjósolni sem lehet. De annyit talán tudhatunk, hogy rég esedékes

technikai és szervezeti megújulásuk sokkal többre kerül, mint amennyi pénz erre ma és holnap fordítható; s ez még akkor is így lesz, ha az állam netalán elszánná magát, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság viszonylag életképes üzemait százával szanálja.

Marad végül a harmadik megélhetési bázis: az ún. háztáji, valójában törpe- és kisüzemi árutermelő gazdaság, a maga százezer, általában gyatrán felszerelt, tömérdek munkát pazarlóan elfogyasztó üzemével. Nos, ez bizonyára továbbra is működni fog, még ha az állattenyésztés és a kertészkedés költségei az egekig nőnek is, s még ha be is kell érni minimális háztáji jövedelemmel. Működni fog, jósolhatjuk, mert akármi lesz, ez megmarad az ember, a család elhatározásától, szorgalmától függő ágazatnak, s a megélhetés olyan bázisának, amire a bomladozó iparból is, a veszélyeztetett helyzetű tsz-ből is vissza lehet húzódni, szükség és lehetőség szerint bővítve és szűkítve a család tevékenységét, váltogatva, ha kell, a termelvényeket, megkeresve, ha lehet, a mégis valamit fizető piacot.

Egészeben véve azonban – legalábbis ami a mai vidéki népesség igen széles rétegét, talán többségét illeti – az a vész fenyeget, hogy összeroppan a két vagy három bázisú, „utóparasztinak” is nevezhető életforma, mert kiesik egyik vagy másik (vagy egyszerre két) eddig jövedelmező bázisa. Megélni valahogy, nagynehezen feltehetően ezután is lehet majdnem mindenütt. De valószínűleg beáll – ami a tömegeket illeti – valamiféle immár nemcsak az időseket, nyugdíjasokat, nagycsaládosokat érintő visszaesés, hanem olyan leállás, megrekedés, amittől az ambiciózus, tetterős, feltörekvő, eddig egymással versengve gyarapodó fiatalabbak és középkorúak is szenvedni kezdenek.

Ez pedig azért fenyeget katasztrófális következményekkel, mert ha a 60-as évektől kibontakozott dinamika leáll, úgy egy pár év alatt érzékelhetően kikapcsolódik a tegnapig még érvényes „megtartó erő”, mely agrár és félagrár településeinket a legutóbbi időkgig élettel töltötte el.

A valóság félreismeréséről tanúskodik az a hiedelem, hogy most majd – a tulajdonrehabilitáció hatására – előlép a háttérből, a mélyből, az elnyomottságból valamiféle „parasztság”, mely birtokba veszi a falvak és mezővárosok nagyüzemsújtotta, elorzott határait, és virágzó mezőgazdaságot, módos és büszke falusi létet teremt a honban. Ami e vágyalom helyett valószínű, egészen más.

Bizonyára lesz – máris ütögeti fejét – falvainkban és egykori (mára erő-

sen iparosodott) mezővárosainkban egy vékony réteg, melynek tagjai kereskedelmi, kisipari, szolgáltató vállalkozásból képesek magukat polgári szintre vagy a fölé is felverekedni. Akadnak elvétve mezőgazdasági – például kertész vagy állattartó – kisvállalkozók is. A nagy többség azonban a fentebb tárgyalt kombinatív megélhetéshez van kötve, s ha annak bármelyik bázisa kidől vagy összezsugorodik, úgy a megszokott, ambiciózusan épített életformája kerül veszélybe. Badarság azt feltételezni, hogy az újjáélesztett kisüzemi magán mezőgazdaság – akár paraszti, akár farmer jellegű – rövid idő alatt, vagy egy-két évtized alatt pótolni tudná az ipari-mezőgazdasági-háztáji összetevőkből kialakult hármas megélhetési bázist. Még oktalanabb feltevés azt hinni, hogy a magyar faluba majd most és így kezdődik el olyan fellendülés, mely diadalmasan dinamikussá varázsolja a vidék, azaz az agrártársadalom s azon belül minden fontos réteg életét.

Ami e helyett valószínű, amit a tárgyilagosságra törekvő társadalomkutatás valamelyest előre láthat: az új társadalmi differenciálódás.

Lesznek egyfelől régi-új vidéki gazdagok. Akadhatnak, akik valóban munkából, tőkéjük közhasznú befektetéséből és forgatásából szedik meg magukat. Az újjgazdagok többsége azonban előreláthatóan *monopolista* lesz. Hiszen a földtulajdon, mint tudjuk, közgazdasági természete szerint maga is monopólium, s különösen hathatós monopóliummá válik olyan környezetben, ahol majd ezrek, tízezrek szorulnak rá, hogy a szerencsés földtulajdonosoknál munkát vállaljanak.

Monopolista helyzetbe hozhatja egyébként a kevés kiválasztottat az iparengedély, a kereskedelmi jogosítvány, egyik-másik tanult szakma is, amilyen az ügyvédé, orvosé. Monopolhelyzetet vonhat maga után a politikai karrier, még egy csöpp falu polgármesteri hivatala, s az ezzel együttjáró informáltság, kapcsolatrendszer, intézkedési hatáskör. Hazai viszonyok közt a sikeres vállalkozások háttérében is monopolhelyzet és privilegizáltság húzódhat meg, még ha eredetileg az a vállalkozó a semmiből indult is. Viszonyaink ugyanis olyanok (és még jó ideig olyanok is maradnak), hogy egy-egy komolyabb méretű vállalkozás kiépítése megköveteli mind az állami és önkormányzati hatóságokkal, mind az üzlettársakkal és bankokkal, mind a vásárlókkal való kapcsolatok kiépítése során a privilegium jellegű biztosítékok megteremtését. A vállalkozói versengés monopol előnyökért és privilegizáltságokért is folyik. Ami oda is vezet, hogy a vállalkozók jövedelmének egy része átáramlik azok zsebébe, akiknek sikerül

tovább is megőrizni némi hatáskört, azaz hatalmat a vállalkozókat érintő előnyök és hátrányok fölött.

Az új vidéki elit valószínűleg a vállalkozók egy részéből, a hiányhivatásokban gazdagodó értelmiségiekből és a hatalmi helyzetüket erre is használni képes közhivatalnokok egy részéből kerül ki. Lehetnek köztük olyanok is, akiknek már alig kell mást tenniük, mint azt, hogy jól helyezték el tőkéjüket, a pénz majd helyettük is dolgozik. Ennek a vékony rétegnek életformája minden bizonnyal a nyugat-európai középrétegek életvitelét igyekszik majd mintául venni, ráadásul a „minél drágább, annál szebb” szemlélet érvényesül benne: a fogyasztási javak jelentős része inkább a fitogtatást, mint az ésszerű fogyasztást szolgálja. Feltehető, hogy vidéki településeinkre is rányomja bélyegét – ahogy már el is kezdődött – az önmagát mutogató luxus, már ami a ház kivitelezését és a gépkocsik márkáját illeti.

E maroknyi újjgazdag elittel szemben a vidéki társadalom másik végén megszorodnak a szegények. Újszegényeknek is nevezhetnénk őket, mert sokan lesznek olyanok, akiket ipari üzemek és iparágak összeroppanása foszt meg biztonságos keresetüktől. És akik – ráadásul nagyüzemi munkahelyük elvesztésével – nem tudják igazában megalapozni vagy újrakezdeni és kiterjeszteni háztáji termelő tevékenységüket, aminek költségei minden jel szerint tovább fognak növekedni, miközben az értékesítési verseny is megnehezül és eldurvul.

Hol mekkora lesz a vidéki újszegénység, mekkora hányada találhat majd munkát a magánszektorban, erre nézve jóslataink sem lehetnek. Mi itt csak a tendenciát jelölhetjük meg. Arra nézve sem lehetnek még használható előrejelzések, milyen bér, s egyéb feltételek mellett lesz hajlandó – vagy lesz kénytelen – bérmunkát, részes munkát stb. vállalni az újszegények egy-egy rétege az újjgazdagok földjén és vállalkozói üzemeiben. Minthogy azt sem tudhatjuk, képesek lesznek-e ezek az újszegények – hiszen mégiscsak más, biztonságosabb munkafeltételekhez szoktak eddig – megszervezni önmagukat, érdekvédelmi szervezetekbe tömörülni, vagy ellenkezőleg, mint a régmúltban, egyenként, atomizáltan és egymás ellen is felhasználhatóan engedik magukat alulfizettetve dolgoztatni.

Az újjgazdagok és újszegények közt helyezkedik majd el előreláthatóan a vidéki társadalom zöme. Azok a családok, amelyek meg tudják őrizni munkahelyüket és szerény jövedelmüket a megmaradó ipari és mezőgaz-

dasági nagyüzemekben illetve a szolgáltatási szektorban, és azok, akik ha valamilyen értelemben vállalkozók lesznek is, pl. az eddig is gyakorolt háztáji gazdaságban, vagy annak bővülő változatában, továbbra is kicsiben, családi erővel és a szerény megélhetés érdekében folytatják a munkát. Hasonló egzisztenciák a kisiparban is léteznek nyilván ezentúl is.

Nézetem szerint a magyar vidék gazdasági-társadalmi jövőjét, ezen belül az egyes településtípusok életképességét elsősorban az dönti el, hogy ez a széles középréteg, az egyszerű kisegzisztenciák, az ezentúl is több forrásból élő családok zöme képes-e ütemesen gyarapodni, tovább boldogulni, vagy sem. Ha ez a széles középréteg kénytelen beállni arra, hogy élet-szintje stagnál, ha sokan majd arra kényszerülnek, hogy feléljék tartalékait, elmulasszák házuk, lakásuk, kertjük és öltözetük időszerű felújítását, ha le kell mondaniuk arról, hogy fedezzék gyermekeik közép- és felsőfokú taníttatását vagy szakmai elindítását..., ha tehát a vidéki társadalomnak ez a megtartó törzsrétege kicsúszni érzi talpa alól a talajt, s elindul az elszegényedés lejtőjén – a következmények beláthatatlanok lehetnek.

Emlékeztetek arra, amit az imént a falu és volt mezőváros eleven megkötő erejéről elmondtam, kiemelve a versengő gyarapodás közérzetét, s az ebből származó társas lélektani erőviszonyokat. Nos, ha a ma még töredék réteget alkotó újszegények után a kisemberek nagyobb hányadának egzisztenciája is sorvadozni kezd, s még ennél is többen be kell rendezkedjenek az emésztő stagnálásra, a következmény az lehet, hogy erejét veszi és sokhelyütt teljesen ki is kapcsolódik az a megtartó és serkentő energia, amely eddig százazrek életét hatotta át, százazrek lépésről lépésre történt emelkedését ösztönözte és jutalmazta.

Ha a stagnálásnak és romlásnak ez a helyzete előáll a magyar vidéken – vagy akárcsak a vidéki világ egy részében –, idővel olyan agrártelepülések százaival lesz dolgunk, amelyeknek lesz ugyan elegáns villanegyede, de lesz romló állaga, egyre elhanyagoltabb nyomornegyede is. A kettő közt pedig megindulhat a ma még takaros, új típusú házakkal szegélyezett utcák leromlása, a belnegyedek elslummosodása is.

Bár ne így lenne! Gondolkodnunk mindenesetre azon kell, mi lenne a feltétele annak, hogy ez a szomorú jóslat – mely valóságos tendenciákat fejez ki – ne válhasson valóra.

A MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉS SZEREPE A TELEPÜLÉSEK FEJLŐDÉSÉBEN

A magyar falu már jóideje nem tekinthető egyenlőnek a mezőgazdasággal, hiszen a falusi lakosságnak csak körülbelül egyharmada dolgozik ebben az ágazatban. De a mezőgazdasági termelés – néhány esettől eltekintve – alapvetően a faluhoz kötődik, tehát az ágazatnak a településfejlődésben és a népesség megtartásában játszott szerepe elsősorban a falvakban, valamint a falusias jellegű városrészekben érvényesül.

A mezőgazdaság hatása a települések fejlődésére az elmúlt évtizedekben *súlyos ellentmondások* között valósult meg. Egyrészt azért, mert a különböző koncepciók nem, vagy csak korlátozott mértékben ismerték el az ágazatot településfejlesztési tényezőként, másrészt pedig mert a nagyüzemek településfejlesztési érdekeltsége csak áttételesen, közvetett formában érvényesült. Ennek ellenére nem hallgathatjuk el a mezőgazdasági üzemek jelentős hozzájárulását a falusi infrastruktúra akárcsak ilyen szintű létrejöttéhez.

A mezőgazdaság természetesen más ágazatokkal együtt fejti ki a települések fejlődésére gyakorolt hatását. Az iparosodott vidékeken és az üdülőkörzetekben szerepe háttérbe szorul, de minél kisebb településről van szó, annál nagyobb a mezőgazdasággal foglalkozók aránya, és annál inkább a mezőgazdaság az uralkodó népességmegtartó tényező. Csakhogy a *kis- és az aprófalvak* túlnyomó részében már régóta *nincs* nagyüzemi telephely, márpedig a nagyüzemi mezőgazdaság népességmegtartó hatása elsősorban ott érvényesült, ahol a gazdaság székhelye van. Ilyen esetekben azután kizárólag a mezőgazdasági kistermelésre maradt a kis- és az aprófalvak fejlődésében mutatkozó, és számos körülményre visszavezethető elmaradás hátrányos következményeinek valamelyes ellensúlyozása.

A *mezőgazdasági kistermelés* településfejlesztő, népességmegtartó szerepe elsősorban *három területen* érvényesült. Először, *kiegészítő munkalehetőséget* teremtett a falun élők számára. Ennek különösen a kedvezőtlen adottságú, aprófalvas és tanyás vidéken volt jelentősége. Másodsor,

számottevő volt a háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe a *saját fogyasztásra történő élelmiszertermelésben* és e téren nincsen nagy különbség a falvak különböző társadalmi rétegei között: valamennyien két és fél–háromszor annyi saját termelésű élelmiszert fogyasztanak, mint a városban élők. Harmadszor pedig a *lakosság jövedelemkiegészítése* révén érvényesült a mezőgazdasági kistermelésnek a falusi népesség megtartásában játszott szerepe. Ez a falun élő lakoságnak szinte kizárólagos, de csaknem mindenki számára hozzáférhető lehetősége, amivel társadalmi rétegenként eltérő mértékben, de mindenképpen számottevő összeggel voltak képesek a munkaviszonyból származó jövedelmüknél mutatkozó hátrányokat – legalábbis részben – ellensúlyozni.

Az állami gazdaságokból és a termelészövetkezetekből, valamint a kistermelésből származó jövedelem felhasználását természetesen nem lehet szétválasztani, de aligha járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az *előbbi a családok megélhetését, az utóbbi pedig a gyarapodását* szolgálta. Tehát a háztáji földön vagy a fölfiák alatt előállított termények, a háztáji istállókban fölnevelt jószágok tették lehetővé falvaink részbeni megújulását, közművesítését, a községi utakhoz, járdákhoz, vízművekhez való lakossági hozzájárulás anyagi fedezetét.

A mezőgazdasági kistermelés, az amúgy is hátrányos ágazat perifériájára szorult helyzetében természetesen nem teljesíthette településfejlesztő szerepét olyan mértékben, amint azt a vidék és a falu állapota indokolta volna.

Vizsgálataink szerint a mezőgazdasági kistermelésnek a településfejlesztésben játszott *szerepe eltörpült* azoknak az egyéb tényezőknek a hatása mellett, amelyek a falvak elmaradottságát, a kiemelt és az elsorvadásra ítélt települések közti differenciálódás konzerválását okozták. *A kistelepülésekről az ingázók – ha teheték – előbb-utóbb munkahelyük közelébe költöztek*, mivel a mezőgazdasági kistermelésben elérhető jövedelem nem ellensúlyozta az egyre fokozottabban érzékelhető elmaradottság hátrányait.

A statisztikai adatok jól mutatják, hogy az elsősorban a településméret szerint differenciálódó, a forrásokat jórészt e szerint vagy más, szubjektív szempontok alapján visszaosztó korábbi településfejlesztési politika következtében a települések közti különbségek minden tekintetben a méretekre vezethetők vissza. Mivel pedig *a falusi településeken a mezőgazdasági termelés tulajdonképpen hagyomány*, és ezenkívül szinte minden egyéb

tevékenység megléte az elmúlt évtizedek település- és gazdaságpolitikájának következménye, egészen természetesnek kell tartanunk, hogy jelenleg a településméret és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya nagyon szorosan összefügg egymással.

A *településnagyság szabja meg* tehát, hogy az ott élő családok mekkora hányadának van nyilvántartható méretű gazdasága. Minél kisebb településről van szó, annál többen foglalkoznak mezőgazdasági kistermeléssel. Az egészen apró falvakban úgyszólván valamennyi család, a nagyobbakban egyre kevesebb, az ötezret meghaladó lélekszámúakban pedig már csak minden második, és így tovább.

Mindez így is van rendjén. Ha talán nem is föltétlenül természetes, de mindenesetre érthető, hogy a kisebb településeken élőknek kevesebb lehetőségük van arra, hogy a gazdaság más ágazataiban, a szolgáltatásban találjanak megélhetést. Ezért fokozottabb mértékben rá vannak utalva – de mondhatjuk úgy is: szorulva – a mezőgazdaságra, azon belül is a kistermelésre.

Milyen megélhetési színvonalat tesz lehetővé ezeken a kisebb településeken a mezőgazdaságból való élés, vagyis, milyen következményekkel jár az, hogy minél kisebb egy település, annál inkább a mezőgazdaságra szorul a lakosság? Ahogyan nő a település lakosságának megélhetésében a mezőgazdaság jelentősége, vagyis a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya, úgy *romlik* az infrastrukturális ellátottság színvonala, vagyis *a megélhetés minősége*.

Különösen érvényesül ez az összefüggés a vízzel és az ezzel kapcsolatos vízöblítéssel végzett ellátott lakások arányában. Ehhez ugyanis nagyobb gazdasági erő, esetenként pedig a központosított források nagyobb arányú visszajuttatása kellett volna. A csekélyebb anyagi ráfordítással járó és önerőből megoldható gázellátás – itt elsősorban a palackos gázt kell érteni – tekintetében nincsen számottevő különbség a különböző települések között. Mindez azt mutatja, hogy a különféle egyéb tényezők – elsősorban a településméret és a korábbi adminisztráció által elhatározott közigazgatási szerepek – által *determinált*, az infrastrukturális ellátottságban mutatkozó *aránytalanságokon a mezőgazdaság nem tudott érdemben változtatni*.

Ebből egyrészt nyilvánvalóan az következik, hogy a lakosság anyagi tehetségét és a központosított erőforrások szétszórását *a mezőgazdasági kistermelésnél jóval erőteljesebben ható tényezők szabályozzák*. Másrészt

pedig az, hogy a kedvezőtlen termőhelyi adottságokkal rendelkező településeken, de különösen az elmaradott aprófalvak esetében a háztáji és kiegészítő gazdaságok átlagos gazdaságmérete, nem tesz lehetővé olyan méretű gazdálkodást és olyan színvonalú jövedelmet, amellyel a lakosság ellensúlyozni tudná a település egyéb tényezők miatti elmaradottságát.

A mezőgazdasági kistermelésre, mint népességeltartó, településmegtartó, térséget fejlesztő erőre az elmúlt évtizedekben tehát csak nagyon korlátozott mértékben lehetett számítani. *A településsorvasztó politika hatását legföljebb ha fékezni tudta*, ellensúlyozni nem. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy minél inkább erre az ágazatra szorult volna egy-egy vidék lakossága, a kisüzemi ágazat annál kevésbé tudta betölteni szerepét. Hiszen *annál több föld kellett volna* ahhoz, hogy számottevő jövedelmet hozzon a kistermelőknek, ezt azonban az érvényben lévő rendelkezések fékezték, szűk keretek között tartották.

Van azonban a mezőgazdasági kistermelés térségfejlesztő szerepének egy olyan vonatkozása, amiről általában ritkán szoktunk beszélni. Ez ugyanis nehezen érzékelhető, ennek ellenére meggyőződésem, hogy a közeljövőben, nevezetesen a magántulajdonra alapozott mezőgazdaság kialakulása során egyre erőteljesebben fog érvényesülni.

Arra gondolok, hogy az elmúlt évtizedek struktúrájában elsősorban a mezőgazdasági kistermelés volt az, amely megőrizte, sőt bizonyos térségekben nagyon korszerű formában tartotta fenn *a vállalkozói magatartást*, így anyagi és szellemi értelemben egyaránt alapja lehet a főfoglalkozásban, valamint a jelenleginél nagyobb méretekben folytatott részfoglalkozásban, családi keretek között végzett gazdálkodásnak.

Az Agrárgazdasági Kutató Intézetben folytatott Hajdú-Bihar megyei felmérésünk azt mutatja, hogy elsősorban azoknál a családoknál lehet majd számítani jelentősebb vállalkozókedv megnyilvánulására, ahol jelenleg is számottevő, vagy kiemelkedő mértékű árutermelést folytatnak. Náluk van ugyanis továbbfejleszthető, bővíthető beruházási kapacitás, befektető tőke, beszerzési és értékesítési tapasztalat, valamint olyan emberi magatartás és értékrend, amely nem idegenedett el a földtől, a jószágtól, és általában a teljes komplexitásában értelmezett gazdálkodástól.

Sajnos a kedvezőtlen adottságú térségek e vonatkozásban is hátrányban lesznek, hiszen éppen ezek a vidékek azok, ahol általában nem alakult ki jelentős kisüzemi gazdálkodás nincs vagy legalábbis nem

jellemző a számottevő árutermelés, bár vannak e tekintetben kivételek is.

Ebből következik, hogy *a hátrányos helyzetű térségekben továbbra sem számolhatunk azzal, hogy a mezőgazdaság, még a jelenlegi korlátaitól és ésszerűtlenségeitől megszabaduló mezőgazdaság is, egyedül fölvállalhatja e térségek fejlődését, népességének megtartását és eltartását.* De miért is vállalná? A történelem arra tanít, hogy ezeken a vidékeken a lakosság sohasem élt kizárólag a mezőgazdaságból, még az önellátás elsődlegességének idején sem. Erdőmunka, fuvarozás, háziipari mesterségek, szén- és mészégetés stb. jelentette azt a kiegészítő tevékenységet, ami lehetővé tette számukra a megélhetést.

A magyar falu és a magyar vidék sorsát tehát csak *komplex falupolitikával* lehet jobbra fordítani. Ebben a mezőgazdaságot fontos, de korántsem kizárólagos hely illeti meg. Amiből az is következik, hogy nem lehet eredményes agrárpolitika körültekintő és felelősségteljes falupolitika nélkül.

A FÖLDTULAJDON ÁTALAKULÁSA ÉS REÁLIS GAZDASÁGI ESÉLYEI

Mezőgazdasági termelésünket 65-35 százalékos megoszlásban adják a nagyüzemi és a kistermelői szervezetek. A kistermelők termelésének java része a nagyüzemek integrációjában valósul meg. Ez a szervezeti struktúra az 1980-as évtized közepétől az egyszerű újratermelés anyagi feltételei reprodukálásának nehézségeivel küzd, s kiváltképp *nem képes reális növekedésre*. Ez mindenekelőtt áll a nagyüzemeknek legalább a felére, s a kistermelői üzemeknek is 15–20 százalékára.

A mezőgazdaság eme szervezeti válságának kiváltó oka az, hogy az ágazat nemzeti jövedelemhez való hozzájárulási teljesítménye növekedéséhez mérten az autark alapelvű redisztribúciós irányításban *megtöbbszöröződött az elvonási többlet*. De hozzájárult ehhez a szervezetek működésének fogyatékosága, kiváltképp a termelési tényezők kihasználási hatékonyságának csökkenése. Miután a megnövelt jövedelemterhelés leépítésére a lehetőség nem volt meg – az erre irányuló kísérletek ismételten meghíúsultak – felszínre tört a szervezetek új tulajdoni és tulajdonhasználati viszonyai létrehozásának az igénye, amelyre nézve a nagyüzemi szervezetek spontán módon, kezdeményező lépéseket is tettek. Ebben a földtulajdon és vele együtt a földhasználat meghatározó, úgy a szervezeti formációkra, mint ezek társadalmi tagozódására nézve is.

A rendkívüli terhelésnövelés, amely többféle módon sújtotta a nagyüzemeket – az árolló kinyílása, az infláció, a nyílt jövedelem-újraelosztás elvonási többletének fokozódása – alaposan megtépázta a nagyüzemek működőképességét. Gyakorlatilag megsemmisítette a kialakult költségmegtérülési s a várhatóan nem enyhülő, hanem súlyosbodó költségvetési elvonáshoz való alkalmazkodóképességüket. A külső körülmények követelményéhez igazodás híján a *termelési tényezők egyensúlya* az üzemi alkalmazásban *felbomlott*. De azt is észre kell venni, hogy a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok jó része megállta a helyét a szigorúbb költségmegtérüléshez való alkalmazkodásban.

A tulajdoni átalakításban általában is, de kiváltképp a földtulajdon tekintetében a gazdasági racionalitás okán feltétlenül számolni kell a következőkkel.

Először, az *átalakítás ne semmisítse meg* indokolatlanul a ma is eredményesen működő *nagygazdaságok gazdálkodási lehetőségét*. Történetesen, földhasználatukat ne szűkítse be, kiváltképp azon növényi termékek termelésében, amelyekben a kisüzemi termeléssel szembeni nagyobb hatékonyságot bizonyították. Továbbá ne szűkítse be azon termékek termelésében sem, amelyek az integrált kistermelés működőképességét és eredményességét is feljavították.

Másodsor, a földtulajdon-viszonyok átalakításának, a hatékonyság javításának *a termékek fajlagos költségcsökkentésének* jegyében kell megtörténnie. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a földtulajdoni átalakulásnak a valóságos piacgazdálkodást kell messzemenően szolgálnia. Ebben van ugyanis automatizmus arra, hogy az élelmiszerek kínálati és keresleti kölcsönhatásának függvényében stimulálja a termelői árakat, a termelői ráfordítások költségei megtérüléseinek keretét. Ebből következően a földtulajdon viszonyai átalakításának a magántulajdonba helyezésnek a vonalán kell haladnia. Ez egyrészt utat nyit a földnek, mint a mezőgazdaság fő termelési tényezőjének adásvételéhez, a valós földforgalmazás kialakulásához. Másrészt életre kelti, és életben is tartja a tulajdonosok azon igényét és törekvését is, hogy gazdálkodásukban *a földet is tőkeelemként* alkalmazhassák, s a tulajdonban lévő földérték gazdasági realizációjaként a profitnak megfelelő járadékot élvezzenek. Ennek hatására válhat jellemzővé az a *jó gazdai magatartás*, amelynek sajátja az is, hogy a földtulajdont mennyiségében ne csak megőrizték, de lehetőleg növeljék, továbbá sajátja az is, hogy a föld termőerejét ne csak fenntartsák, de javítsák is.

A mai helyzet szerint *az ország* földterületének 9 millió hektárjából 28,6 százalék az állami gazdaságok, 61,5 százalék a termelőszövetkezeti gazdaságok, 2,9 százalék a tanácsi (önkormányzati) és egyéb közösségi gazdaságok, 5,9 százalék a kisegítő gazdaságok használatában van. Mindössze 1,2 százalék az egyéni gazdaságok részesedésének aránya. A *termelőszövetkezetekben* használt földnek 60 százaléka van közös tulajdonban, 4 százaléka állami tulajdonban, 36 százaléka pedig az aktív és nyugdíjas termelőszövetkezeti tagok tulajdonában van.

A termőföld tulajdonára és használatára vonatkozó eme adatokból nyilvánvaló, hogy a föld magántulajdonosítása nagy és nehéz feladatnak ígérkezik. Kiváltképp mondható ez, ha figyelembe vesszük azt is, hogy ennek úgy kell végbemennie, hogy végrehajtása ne rontsa, de javítsa a termelési tényezők kihasználásának hatékonyságát. Ennek elvileg megvan a lehetősége, bár az útjában tornyosuló akadályok elhárításában való egy helyben topogás a megoldást tekintve távolról sem biztató. Ebben csak az hozhat változást, ha a mezőgazdasági tevékenységük és a tulajdonvesztés alapján földtulajdonra jogosultak érdekeinek egyeztetéséből olyan megoldás születik, amely szerint a föld magántulajdoni dominációja – végső stádiumában több-kevesebb teljessége – a termelés folyamatosságára és hatékonyságára tekintettel a mai tulajdonviszonyokból *szerves fejlődésben, s fokozatosan alakul ki*, s kialakulásának folyamatában a tulajdonosi biztonság következetesen érvényesül.

Ilyen megegyezés lehetőséget adna arra, hogy a magántulajdonos „*családi típusú gazdaságok*” tért hódítsanak a háztáji és kisegítő gazdaságok, valamint a szakszövetkezetek tagi gazdaságai földhasználati háttérének tulajdonosi vagy haszonbérleti kibővítésével. De „*családi típusú gazdaságok*” alakulhatnak ki a termelőszövetkezeti közös használati földekből vagy állami tulajdonból való részesedési jogosultságból nyert földeken is.

Ezen gazdaságok beszerző és értékesítési szövetkezetbe tömörülve oldhatnák meg eszközbeszerzéseiket, és áruiknak értékesítését, és tevékenységüket kimondottan a termelés szervezésére összpontosíthatnák. De *megőrizhető lenne a nagyüzemi termelés is*, ahol annak előnye és eredménye bizonyított. A magántulajdonosi földeket bérlet fejében használhatnák a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, illetve ezen szervezetekben kialakuló társas vállalkozások, s nem utolsó sorban az integrált kistermelők is. Előreláthatóan mindig is lesznek olyan földtulajdonosok, akik számára a nagyüzemi haszonbérlet előnyösebb lesz, mint a saját használat.

Nézzük végül, milyen esélye lesz a föld magántulajdonán nyugvó gazdasági szervezetben a föld hozadékának, a tulajdonosi földjáradék realizálásának.

Induljunk ki a mai helyzetből! 1987-ben az állami gazdaságokban az állóeszközök értékének 8,5%-át tette ki a nyereség. A legkevésbé jövedelmező gazdaságokban 4,8, a legjobban jövedelmezőekben pedig 16,6% a nyereségrealizálási ráta. A termelőszövetkezetekben a fenti sorrendben

8,7, 4,8 és 14,9% a megfelelő adatok. *A realizált nyereséget is megnyirbálta a költségvetési elvonás.* Az adózott nyereség az állami gazdaságokban 4,3%, s az említett szélső pólusokon 2,1 és 7,2%. A nyereség az állóeszközök értékéhez viszonyítva is nagyon alacsony – noha az állóeszközök értéke nem felel meg a teljes tőkelekötésnek –, még hozzá annyira alacsony, hogy abban az átlagos költségszinten gazdálkodó nagyüzemek sem realizálhattak földjáraadékot is. (Esetleg a legkedvezőbb költségszinten gazdálkodóknál alakulhatott ki némi földjáraadék, amit azonban bizonyosan elvont az állam.)

1987 óta ez a helyzet nem javult, sőt rosszabbodott. A gazdálkodásnak a föld magántulajdonra való helyeződésével az élelmiszerek árszínvonala attól, hogy a földjáraadék realizációjának igénye életre kel, s ettől vezéreltetve a tulajdonosok a földjáraadékkal, mint költségtényezővel számolnak, nyilván nem emelkedik, s nem ad valós lehetőséget a mezőgazdasági termékek termelői árszínvonalának növelésére. *Az élelmiszerek keresletének folyamatban lévő drasztikus csökkenése* – még akkor is, ha a csökkenés máris megszűnne, ami reálisan nem feltételezhető – lefelé nyomja a mezőgazdasági termékek értékesítésének reál-árszínvonalát. Aligha vitatható, hogy ezzel a földjáraadék realizációjának ma meglévő minimális esélyei is megcsappannak.

Azon termelők juthatnak tehát *földjáraadék-jövedelemhez*, amelyek termelési költségeik csökkentésével ezt megalapozzák, amelynek elengedhetetlen feltétele, hogy jól válasszák meg a termelendő és magas jövedelmességgel értékesíthető termékeket. Egyébként a mai helyzetből következően a földnek alacsony lesz ugyan az ára, ennek ellenére leszűkíti azoknak a körét, akiknek nemcsak óhaja, de tehetősége is lesz földvásárlásra a családi típusú gazdaságának kiépítéséhez. De nehézkes lesz a bérletes gazdaság terjedése is. Amíg a saját tulajdonú földhasználatban a földjáraadék „puha költség”, realizációjáról nemcsak rövidebb, de hosszabb időre is le lehet mondani, addig a *bérletes gazdálkodásban* a kikötött haszonbér annyira „kemény költség”, hogy az áruértékesítési bevételtől való elmaradása a gazdálkodás fenntartásának esélyeit is megingatja, s a gazdálkodás bukását is okozhatja.

A földjáraadék-realizáció esélyének csökkenését csak súlyosbítja, hogy a lekötött tőke értékesülése mérsékelt, különösen kevés a hitelfelvételek költségeinek fedezéséhez. Mindez azt jelenti, hogy a gazdálkodásnak a

föld magántulajdonra való átállása nem lesz könnyen bejárható út. *A polgárosodás kiélezett ellentmondások közepette megy végbe*, a gazdálkodók életkörülményeinek és gazdaságaik jövedelemhelyzetének végletekbe hajló differenciálódása alighanem elkerülhetetlen lesz. Közben sokan elbotlanak, s el is buknak, ehhez képest kevesek megtollasodnak, s előreláthatóan olcsón juthatnak földhöz.

A mai helyzetből ítélve úgy tűnik, az állami költségvetésnek nem lesz elég anyagi ereje ahhoz, hogy a bekövetkező *differenciálódás kedvezőtlen szociális problémái* anyagi terheinek viselését magára vállalja. (Már a ma éleződő differenciálódásban megjelenő szegénységet sem tudja megfelelő szociális intézkedésekkel kézben tartani.) Az utat mégis végig kell járni, mert a mezőgazdasági termelés konszolidációjához, a szervezeti stabilizálódáshoz úgy tűnik, nem vezet másik út.

AZ AGRÁR ÁTALAKULÁS KÉRDŐJELEI

A társadalmi átalakulás fordulópontja óta eltelt egy év és az agrártermelés helyzete változatlanul teljes bizonytalan, hiányoznak az egyértelmű célok az ágazat számára. Mindehhez alapvetően hozzájárultak a tulajdonviszonyokkal, az üzemi mérettel, a termelő típusú szövetkezeti együttműködéssel kapcsolatos szélsőséges viták, amelyek bár nem lényegtelenek, de olyan kérdések, amelyekben *nagyobb politikai érzékkel már az ágazaton belül konszenzust lehetett volna teremteni* és a figyelmet azokra a kérdésekre lehetett volna fordítani, amelyek az ágazatok sorsára nézve meghatározóak. Mert az érintettek többsége számára nem vitatéma, hogy az ágazat minden területén biztosítani kell a *tulajdonosi érdekeltséget*, a vállalkozás teljes szabadságát.

A tulajdonviszonyok körüli éles vita sajnálatosan akkor folyik, amikor az agrártermelés 2 milliárd dolláros külkereskedelmi forgalmával és 1,3 milliárd dolláros nettó egyenlegével ismét jelentősen hozzájárult az ipar kereskedelmi passzívumának eltüntetéséhez és az ország 950 millió dolláros kereskedelmi mérlegének kialakításához. Az agrárágazat, mint a magyar gazdaság beteg lova jelenik meg, mely politikai problémáinak a megoldása a szebb jövő záloga, miközben az iparunk megrendüléséről, a kereskedelmi munka elégtelen színvonaláról, árfelhajtó magatartásáról szinte szó sem esik.

A társadalmi fejlődés folyamat jellegű, minden újabb szakasz, miközben tagadja a korábbit, magába foglalja az előző eredményeit. A folyamat megfordíthatatlan; sikeres restaurációt a történelem nem ismer, mert az idő a termelőerőket és a termelési viszonyokat is megváltoztatja. Ahhoz azonban, hogy egy társadalom egyértelmű, a többség által elfogadható célokat tűzzön ki a jövőjére, konszenzusra kell jutni a múltat illetően is. Annál is inkább, mert Magyarországnak bármilyen mértékű is az elmaradása a tőle nyugatabbra lévő országokkal szemben – ami viszont nem új, mert ez is történelmi örökség – jelenlegi fejlettségében sem hasonlítható össze a 40-es vagy 50-es évek Magyarországával. Ebben a fejlődésben – a fejlődés

kétégtelen, bár korlátozott eredményeiben a társadalom többségének – beleértve szüleinket és magunkat is – erőfeszítése, lemondása, kínja is benne van. Egy *tömegméretű akarat* kényszerítette ki azt a politikát, azokat a viszonyokat, amelyet „gulyáskommunizmus”, illetve a „legvidámabb barakk” jelzővel illettek. Magyarországon a 80-as évek végén a gyors változást a külpolitikai viszonyok tették lehetővé. A külső gazdasági nyomás és az említett belső, tömegméretű akarat együttesen kényszerítette ki azt. Nem fogadható el éppen ezért sem, ha a változás eredményét, sikerét egy réteg kisajátítja magának, de éppúgy nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a változást kiváltó külső gazdasági kényszer a jövő alakításában is meghatározó lesz, annak alakulásától függ az ország jövője. Ezért, miközben a múltat tagadjuk, az agrárágazat esetében is reálisan kell értékelnünk az elmúlt időszak eredményeit, lehámozva arról a múlt ideológiai burkát.

A magyar mezőgazdaságban egy sajátos hibrid konstrukció alakult ki, amely magán viselte – bár egyre elhalványuló mértékben – a szovjet szövetkezeti elképzeléseket (pl. a magántulajdonú földterületek korlátozása) éppúgy, mint a feudál-kapitalista nagybirtokok termelési hagyományait, (pl. a részes művelést, a földbérletet, a föld-, illetve terményilletményt stb.), valamint a termelés szervezésében, a termelési technológia kialakításában a Nyugat-Európában, illetve az USA-ban alkalmazott módszereket, eljárásokat is (pl. a termelés magas fokú integrációját). Ha a történelmi fejlődést végigkísérjük, akkor megállapíthatjuk, hogy minden lényeges előrelépés összefügg azzal, hogy milyen mértékben tudtunk elszakadni az 1949-ben kialakított szocialista állami gazdasági és szövetkezeti modelltől, amely a termelés és a termelésbe résztvevő emberek cselekvési területének teljes beszabályozásával – amint azt legszembetűnőbben a szovjet mezőgazdaság példája bizonyítja – lényegében elvesztette hatékonyságát. A magyar fejlődési sajátosságokat figyelembe véve ezért előrelépésnek kell tekintenünk minden olyan változást, amely az emberek cselekvési területének, érdekeltségi viszonyainak bővülésével, illetve a termelésnek a piachoz, a fogyasztói igényekhez való közelítésével a termelés hatékonyságának növelését szolgálták, függetlenül attól, hogy ezek a messzi múltban gyökerező, a magyar hagyományokhoz illeszkedő konstrukciók (részes művelés, földbérlet, terményilletmény, a gazdaságok tevékenységének vertikális fejlesztése) voltak, vagy a kor piaci követelményeiből fakadtak (pl. integrált kistermelés, az új ismeretek, technológiák áramlását felgyorsító, a

termelési rendszerekbe megtestesülő gazdasági együttműködés, a közös vállalatok formájában létrejött feldolgozók létesítése, a kistermelők vagy szaksoportba társult formában termelők közvetlen integrációja a feldolgozók által stb.).

Ma politikai célból felnagyítják ezek negatív vonásait, de reálisan értékelve nem tagadható a termelési rendszereknek a korszerű technológiák meghonosításában és a technológiai fegyelem megszilárdításában játszott szerepe éppúgy, mint a háztáji integrációnak, a föld-, állat-, eszközbérleteknek a jelentősége a mezőgazdaság piaci érzékenységének a kialakításában, a termelési tapasztalatokkal, gyakran már jelentős tőkével rendelkező mezőgazdasági vállalkozói kör kialakulásában. Egy réteg számára ezekből a konstrukciókból adódó kötöttségek már szűknek bizonyultak, az önálló gazdasági érvényesülés gátjaivá váltak.

A falvak anyagi gyarapodása azonban egyértelműen tükrözte, hogy ezek a termelősszervezési formák hol és milyen színvonalon működtek. A kisüzemi integráció termelési biztonságot nyújtott a *vállalkozóknak* és előre, viszonylag pontosan megbecsülhető, de az integrátorral történő osztozkodás következtében fajlagosan *viszonylag alacsony jövedelem* elérését tette lehetővé. Az integrátorok tevékenységében leginkább kifogásolhatók a magas földbérletek (1 ha-on nagyüzemben elérhető jövedelem 2-3-szorosra, illetve ugyanazon a földért fizetett földjáradék 8–10-szerese), illetve az integrátorok által nyújtott takarmányok a beltartalomhoz képest fajlagosan rendkívül magas árai voltak. Általában azonban megállapítható, hogy sokkal inkább a közös előnyök kiaknázására, és nem a kistermelés kiszákmányolására törekedtek. (Bár példát pro és kontra mindenre lehet találni.)

A szervezeti és technológiai változások sorozata nemcsak a termelés gyors ütemű növelését tette lehetővé, de azt is, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak jövedelme lényegében elérte az ipari foglalkoztatottak átlagát.

A 80-as években állandósuló túltermelési válságok azonban már jelezték a piaci kapcsolatok hiányát, az agrárvertikumok fejletlenségét. A fajlagosan *magas anyag- és eszközfelhasználás*, a viszonylag alacsony mezőgazdasági jövedelem már nemcsak az *ipari és kereskedelmi háttér elégtelen színvonalára* utalt, hanem arra is, hogy a termeléshez fűződő *érdekltség*, öntevékeny kezdeményező készség hiánya már gátja a további fejlődésnek.

Az ennek megteremtésére irányuló és nem is eredménytelen kísérletek (baksai, szentesi stb.) azonban, feltehetőleg elsősorban politikai okokból – mert előbb-utóbb megkérdőjelezték volna a nagyvállalati hierarchiát és a *nagy önállóságú kis egységek működése rontotta volna a központi irányítás hatékonyságát*, a vállalatok életébe történő direkt beavatkozás lehetőségét – a szabályozás hálójában elhaltak, szép hasonlattal, zárványokká merevedtek. Talán ez volt az egyik legnagyobb veszteség, ami az agrárvertikumok érdekeltségi viszonyainak rendezetlensége mellett az agrárágazatot a 80-as évtizedben érte. *A 70-es évek technológiai megújulása után elmaradt az a szervezeti megújulás*, amire mind a termelési technológia színvonala, mind a termelés mérete és fokozódó külpiaci orientáltsága, mind pedig az agrárágazatban dolgozók javuló szakmai színvonala alapján szükség lett volna.

Azt nem lehet mondani, hogy a nagyüzemek a piaci hatásokra érzéketlenek voltak, mert az olajos növények, az abrakfogyasztó állatfajok, az apró cikkek termelésének erőteljes növelése (még ha gyakran kisüzemi integrációban is) az alaptevékenységen kívüli tevékenységi formák gyors fejlesztése, az alkalmazkodási készséget mutatják. Kétségtelen az is, hogy végig érvényesült *a vállalati vezetés oldaláról egy kényelmesség, ami a feldolgozás és a közvetlen piaci értékesítésben lévő lehetőségek elmulasztásában nyilvánult meg*, bár már ez is egy teljesen új szervezeti és érdekeltségi formát igényelt volna. Hasonló a helyzet a minőségi termeléssel is. Ahol a minőséget kedvező áron preferálták (pl. a tej), ott minőségi fejlődés is végbement, de ennek lehetőségei a megfelelő szervezeti és érdekeltségi formák hiányában csak korlátozottak lehettek.

Az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb eredménye a mezőgazdaságban az *önálló vállalkozói kör* kialakulása. Ennek egyik csoportját a nagyüzemekből valamilyen okból kimaradt, vagy kivált emberek alkotják, akik önállóan (kihasználva a termelési eszköz- és takarmánybeszerzés és a szabad értékesítés lehetőségeit), *a piaci hiányok kielégítésére* intenzív árutermelésbe kezdtek (pl. tojás, pecsenyecsirke, nyúl, keltetés, zöldség, gyümölcs stb.). Tevékenységük céljának a termelés bővítését tekintették és civilizációs igényeik csak azután következtek. *Ez ma a legőkeőbb réteg*, amely a nehéz piaci viszonyokhoz is – már megfelelő felszerelés és pénztartalék birtokában – nagymértékben alkalmazkodni tud.

A nagyüzemek, feldolgozók integrációjában termelő legnagyobb réteg

tevékenysége elsődleges céljának a kiegészítő jövedelem megszerzését, civilizációs céljainak elérését tekintette. Termelését is csak olyan mértékig fejlesztette, amíg arra a jövedelemszerzés szempontjából szüksége volt. A termelés bizonytalansága ma ezt a kört tevékenységének visszafogására készíti. Az integráció keretében a kistermelők közül azonban időközben kivált egy réteg, amely az integrációs kötelekeket már túl szűknek érezte és (az első csoporthoz hasonló céllal) önálló vállalkozásba kezdett. Tulajdonképpen ez az önálló vállalkozói réteg az, amely a jelenlegi termelési és értékesítési nehézségekből az előrelépést abban látja, hogy földet szerez és ezzel a termelését, főleg a takarmánytermelést olcsóbbá teszi, megtakarítva a föld bérletet is, és a termelését bővíti, diverzifikálja a szántóföldi termeléssel és ezzel a gazdálkodás biztonságát növeli. Felszereltsége, termelési tapasztalata alkalmassá teszi a korszerű parasztgazdaság kialakítására, tőkéje azonban a föld vásárlására nem elegendő, így a földhöz valamilyen kedvezményes formában kíván hozzájutni.

A nagyüzemek nem kielégítő hatékonyságának az egyik okát már hosszú ideje a kor követelményeihez nem igazodó emberi viszonyokban kell keresni. Ez a minőségi termelés, a költségtakarékosság egyik legfőbb korlátja. Ennek megoldására ma egyedüli eszköznek a *tulajdoni viszonyok rendezését tekintik*. A tulajdoni viszonyok tisztázása nagyon fontos, de önmagában nem elégséges elem; ahhoz az *egész vállalati struktúrát fel kell bontani* olyan egységekre, amelyekben a folyó tevékenység a dolgozók részére közvetlenül áttekinthető, ahol minden dolgozó közvetlenül érzékeli a termelési kockázatot, de a munka eredményét is, és nagyon pontosan meg tudja határozni, hogy ahhoz a saját maga, illetve társai milyen mértékben járultak hozzá. Hasonlóképpen meg tudja határozni azt is, hogy milyen mértékben képes önmaga alakítani a folyamatokat, illetve mi az, amit egy irányító központ jobban el tud látni.

Sajnálatos dolognak tartom, hogy az ágazat körül dúló politikai viharok elterelték a figyelmet az emberi viszonyokról. Arról a tényről, hogy ma már egy társadalom csak akkor képes hatékonyan gazdálkodni, ha nem szakad szét néhány százalék gondolkodóra és döntéshozóra, és a többséget adó végrehajtóra, de a döntések előkészítésében, a fejlesztési célok meghatározásában minél több ember részt vesz. Mai politika eredménye a *nagyüzemen belüli hierarchia megkeményedése*, sokszor a vezetői kör agresszív támadása a változást követelőkkel szemben. Ennek követke-

ményei a kiszakadások, a felosztási kísérletek, ahelyett, hogy a működés feltételeinek javítása lenne a cél. A belső emberi viszonyok rendezetlensége a szervezet egészét veszélyezteti.

A világon kialakult túltermelési válság hihetetlen követelményeket támaszt az agrár-vertikum minden tagjával szemben. A minőség, ár és idő hármasság követelménye csak a termelőtől az asztalig tartó nagyfokú szervezettséggel oldható meg. A minőség a korszerű termelőeszközöket és érdekeltséget, az ár egy nagyon *aktív piaci munkát*, a termelés minden fázisában a költségek lefaragását és a termékpályák lerövidítését igényli, hasonlóképpen az időhöz, amely szintén a piacra közvetlenül reagálni tudó, abban érdekelt termelőket feltételez. Ez mindaddig nem valósítható meg, míg a termelő a feldolgozásba és a kereskedelembe közvetlenül nem kapcsolódik be, a vertikum különböző szakaszainak alakításában nem játszik meghatározó szerepet. Mert csak így képzelhető el, hogy a termelő a fogyasztói igényekhez alkalmazkodva alakítsa termelését és a vertikum különböző szakaszai közötti érdekellentétek megszűnjenek. Ez megoldható lenne úgy, hogy a termelők a termékeik évi 5–10%-os felajánlásával a feldolgozásban megfelelő tőkerészhez jussanak és a feldolgozók pedig közvetlenül erősítenék a külkereskedelmi tevékenységüket.

Minél inkább romlanak a piaci viszonyok, annál fontosabb, hogy *a termelők bekapcsolódjanak a feldolgozásba és az értékesítésbe*; annál nagyobb szükség van a szervezettség fokozására, a szerződéses fegyelem erősítésére. A szervezési követelmények alól az állam sem vonhatja ki magát. Az állam feladatai közé tartozik:

- gazdasági diplomáciával teremtsen meg a mezőgazdasági termékek külpiaci áthelyezésének feltételeit, a piaci korlátok lebontásának lehetőségeit;
- elő kell segítenie vagy ki kell kényszerítenie az agrár vertikum különböző szakaszai közötti elkülönülés megszüntetését, mert az felemésztja a jövedelmet, visszafogja a termelést, kizárja a piaci igazodás lehetőségét;
- végre ki kell mondani, hogy mennyi export termékre van szükség és milyen áron;
- intervenciók alapok megteremtésével, a lakossági ellátás szempontjából kritikus termékek esetében ki kell alakítani a védőárak rendszerét, és a

többletek levezetéséhez szükséges intervenciók alapokat, de a termelési kvótákat is;

- érvényesíteni kell egy olyan vámrendszert is, amely a termelést veszélyeztető inkorrekt versenyt kizárja;
- az elvonás mérséklésével elő kell segíteni az ágazat technológiai megújulását.

A mai átalakulási viszonyok *nagymértékű falusi munkanélküliség bekövetkezését* sejtetik, amely Közép-Európában a XVII. századhoz hasonlóan (amikor a polgárosodás megakadása a második jobbágyság kialakulását eredményezte) egy torz fejlődési irány kialakulásához járulhat hozzá. E veszély csak nagyon körültekintő és tudatos fejlesztéssel kerülhető el. Ez megköveteli a termelés szempontjából legeredményesebb szervezeti formák fenntartását és kialakítását. Nem kevésbé fontos az, hogy a technikai, technológiai fejlődés a világon tovább tart, míg nálunk stagnál. A műszaki fejlesztésben az anyag- és energiatakarékosság, a környezetkímélés kap nagyobb hangsúlyt, szemben a korábbi időszakkal, amikor a munkatermelékenység, a területi teljesítmény növelése volt az elsődleges cél. A korszerű fajták, termelési módok viszont tovább növelik a területi termelékenységet, és a piaci igények kielégítését egyre kisebb területtől teszik függővé. Ha figyelembe vesszük, hogy hazánkban a munkatermelékenységnek is nőnie kell, akkor a jelenlegi mezőgazdasági létszám foglalkoztatására nincs lehetőség. Továbbá, ha arra is tekintettel vagyunk, hogy pl. a legkorszerűbb almaültetvényeknél 1 ha-ról 60–120 t termést takarítanak be a jelenlegi 20 t-val szembe, és 15 t uborkát a jelenlegi 5 t helyett stb., akkor látható, hogy a jelenlegi művelt területre akkor sincs szükség, ha a termelést nem kellene csökkenteni. A gond az, hogy erre is szükség van, egyrészt a hazai fogyasztás beszűkülése, másrészt pedig a kelet-európai piac összeomlása miatt. A Közös Piac (sajnos) sokkal inkább az élelmiszer feleslegeinek piacát látná bennünk, mintsem a mezőgazdasági termékeink iránt támasztana nagyobb igényt. A termelés fenntartása, a feleslegek levezetése így csak a piaci igényekre reagálni gyorsan tudó, *agresszív marketingtevékenység* esetén képzelhető el.

Nagyon kevés olyan termék van, ahol a termelés növelését a piaci kereslet egyáltalán szükségessé tenné (pl. vágó ló, csiga, egyes biotermékek). Így a felszabaduló területeket csak *extenzív állattartással és erdősítéssel*

lehet hasznosítani. Az erdősisítés az a terület – az elmaradott térségek infrastruktúrájának fejlesztése mellett –, amely a mezőgazdaságból felszabaduló alacsony képzettségű munkaerő foglalkoztatására átmenetileg lehetőséget nyújt és nemcsak környezetvédelmi, de társadalmi szempontból is előnyösebb, mint a munkanélküli segély fizetése. A kedvezőtlen gazdasági helyzet így környezetvédelmi szempontból bizonyos előnyökkel is járhat. A válság elmélyülését kétségtelenül befolyásolja, hogy a szovjet piacot mennyire tudjuk megtartani, ezért az, az ágazat létérdeke.

A FÖLDJÜKET VISSZAIGÉNYLŐK KÜLÖNFÉLE CSOPORTJAINAK KIÚTKERESÉSE A VÁLSÁGBÓL

A tulajdonukat visszaigénylők helyzetét *három tényező együttes hatása* határozza meg. Maga a visszaigénylés esetleges lehetősége, a mezőgazdaság válság felé tartó állapota, valamint az egész magyar társadalom gazdasági helyzete. Ezek a tényezők azonban nem egyforma mértékben befolyásolják a leendő tulajdonosok egyes csoportjait.

Annak alapján, hogy életútjuk során milyen mértékben szakadtak el a földtől, milyen a szemléletmódjuk, továbbá az életkoruk, és a földművelés kényszere, valamint a szabadon választása mértékét illetően a leendő földvisszaigénylők igencsak különböznek egymástól. Ezért várható, hogy a földjüket egyénileg művelők különböző csoportjai között a jövőben *egyes helyeken kiegyenlítődés, másutt* viszont további és az eddigieknél még *mélyebb differenciálódás* indul meg.

A Németh-kormány egy 1989. évi törvénymódosítása alapján földjüket kivethetik a közösből azok a tsz-tagok, akiktől azt nem váltották meg. Lassan két éve, hogy a törvénymódosítás életbe lépett, (mely egyébként a tsz-ek földterületének egyharmadát érinti), de egyes adatok szerint mindössze 1-3 százalékot vettek ki és kezdtek el azon gazdálkodni a volt tulajdonosok.

Ennek a mindenképpen alacsonynak mondható érdeklődésnek *számítatlan oka* van. Az első a rendelet nem ismerete, s a körülötte lévő bizonytalanság. A második a félelem. Az idősök az adó bizonytalan alakulásától és a nyugdíj, a háztáji és egyéb juttatások elvesztésétől, a fiatalok a nyereség és az értékesítési nehézségek elérhetetlenségétől félnek. A harmadik ok helyenként az, hogy a tsz-vezetésnek és adminisztrációnak a kedvezőtlen hozzáállása a földkivételhez.

Negyedszer (és *legnagyobb mértékben*) azonban a *személyi feltételek hátráltatják* a földvisszaigényléseket. Ugyanis azok a tagok, akiktől nem vették meg a földet, kevés kivételtől eltekintve még a tsz megalakulásakor, 1959–61-ben léptek be, és ők ettől az időponttól kezdve végig ott dolgoz-

tak. Következésként, most már életkoruk akadályozza meg őket abban, hogy egyénileg gazdálkodjanak. Hozzáteve, hogy a mostani nehéz gazdasági helyzet sem hat serkentőleg a mezőgazdasági termelés újrakezdésére.

Az a tsz-tagság, amelynek saját nevéen van a földje és eddig még nem vette azt ki, feltehetőleg ezek után sem fogja igényelni. Ők a tsz-ben hagyják földjüket, és a mostanában emlegetett *életjáradékra váltják át*. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy ezt a végeredményben bérleti díj fizetést most vezetik be az érintettek körében; a volt tulajdonosok eddig is kapták a bérleti díjat, amit rendszerint év elején fizettek ki az előző évre visszamenőleg.

Csakhogy ez a tsz-ek által fizetett bérleti díj, akárcsak a vételi ár, *megalázóan alacsony volt*. 1988-ig központi rendelet írta elő a tsz-eknek, hogy egy hektár átlagos minőségű földért évi 300 forintot fizessenek. 1989-től a tsz-ek annyit fizetnek, amennyit akarnak, illetve tudnak. Most átlagosan évi 1650 forintot fizetnek. Egyes helyeken azonban ennél sokkal többet is juttattak. (Olyan személyek, akik most magángazdálkodók, de nincs földjük, azok kénytelenek a szövetkezettől bérelni, s az ő bérleti díjuk jóval drágább, mint amennyiért a szövetkezet bérel saját tagjaitól.)

De ettől függetlenül, az elmúlt két évben beállt bérleti díj-emelés nagyon *sokat jelent az idős tagok számára*. A tulajdonviszonyok átalakulása az ő esetükben már majdhogynem befejeződött. Nyilvánvaló, az elkövetkező évek nehéz gazdasági helyzete eleve nem teszi lehetővé, hogy a szövetkezetek az elmúlt két évhez hasonló mértékben emeljék a tagságuk tulajdonában lévő földek utáni bérleti díjat. Azok a szövetkezetek, amelyek az elmúlt két évben nem emelték a földjáradék összegét, nyilván kénytelenek lesznek tagjaiknak egy emelt összegű bérleti díjat fizetni, vagy ha majd lesz földpiac és földforgalom, akkor elképzelhető, hogy egyes helyeken a magángazdák jóval a szövetkezeti árak felett fizetnek bérleti díjat, és ezáltal egy verseny indul be ezen a téren is.

A tulajdonukat visszaigénylők nagyobb mértékben kerülnek ki azok közül, akik ma már nem szövetkezeti tagok. Bizonyos felmérésekre alapozott becslésem szerint országosan *a művelhető földterületek 20 százaléka kerül természetben visszaigénylésre*. Azzal, hogy e téren óriási területi különbségek lesznek, így pl. Baranyában ez bő 10 százalék lesz, az Alföldön meg 30.

Annak alapján, hogy *mi motiválja* földjük visszaigénylésekor a visszaigénylőket, hipotetikusán *hat csoportra* osztom. Következtetéseimet kizárólag baranyai állattenyésztő mintára vonatkoztatom; nyilvánvalóan más a helyzet az Alföldön, ahol kertgazdálkodás és nagyobb birtokon gabonagazdálkodás is várható.

Az *első* csoportba tartoznak azok a főleg 40–50-es éveik végén járó és legalább tíz éve egyéni gazdálkodással foglalkozó személyek, akik az első vagy a második szövetkezetszervezéskor szüleikkel együtt vagy egyedül *el-menni kényszerültek* a falujukból, ipari munkát vállaltak, majd mihelyt lehetővé vált, *ismét visszatértek* a mezőgazdaságba, de gyakran nem az eredeti (egykori) faluban telepedtek le. Most olyan gazdaságot működtetnek, amely átmenetet képez a hagyományos és a modern gazdaság között. Szemléletmódjuk azonban hagyományos paraszti. Ők azért választották a gazdálkodást élethivatásnak, mert számukra az a *szabadságot jelenti*. Nagy a válságtűrő képességük, most is van egy kevés földjük, de bérelnek is. Sok jószágot tartanak, s a mostani nehéz gazdálkodási körülményekből a *kiutat* abban látják, hogy a jelenleginél *nagyobb földterületeken* majd maguk állítsanak elő takarmányt a jószágaiknak. (Tapasztalatuk szerint a takarmány nekik a mostani ár felébe fog kerülni.)

Ezért *ők várják talán legjobban* a földvisszaigénylést, és idővel a földpiac megjelenését. Közülük mindenki mindent meg fog tenni azért, hogy régi lakóhelyén visszakapja a földjét, mostani lakóhelyén pedig egykori birtokához hasonló nagyságú területeket vásároljon. Átmenetinek tekintik a gazdák nehezedő helyzetét, és nagyon *bíznak a jövőben*. Saját erejükre támaszkodva bizonyítani akarják, hogy tudnak a föld birtokbavétele révén olcsóbban termelni, és *van is erejük* az újrakezdéshez.

A *második* csoportba a termelési kényszer alatt álló és az életfilozófiájuk alapján *vállalkozó magángazdákat* sorolom. (Vállalkozás alatt itt – Max Weber alapján – a tőke állandó gyarapodását értem.) Életútjuk hasonló volt az előző csoportéhoz. Mezőgazdaságban kezdték, leírták a maguk vargabetűjét az iparban és most ismét hosszabb ideje főállású gazdálkodók, az előző csoportnál általában *fiatalabbak*, s szemléletmódjuk sem azonos. A birtokukban lévő gazdasági felszerelésekben, az állatokban több millió forintjuk áll. Az agrárrolló mostani nyílása válságba sodorta őket.

Az ilyen típusú gazdák jó beszerző, értékesítő, ügyintéző kooperációs körökben mozogtak. Ezen kapcsolatokat önerőből építették ki, de jórészt

a szövetkezet támogatásával. Most úgy érzik, hogy kilátástalan helyzetben vannak és igencsak megrendült a vállalkozókedvük. Nekik is a takarmány megtermelése céljából kell majd a föld. Jelenleg azonban nem ez a legfontosabb számukra, hanem az, hogy vissza-, illetve újra *ráálljanak egy állandó tőkegyarapodást biztosító pályára.*

Harmadik csoportot képeznek azok a főként idős korú emberek, akik *valaha a falu vezéregyéniségei* voltak. A jól gazdálkodó, polgárosult szellemiséget családjukban is megtartották, s az utódoknak – gyakorlatban ugyan kevésbé, de a gondolkodásban annál inkább – átadták. Életük során kényszerűen elkerültek a mezőgazdaságból, de bizonyos kiegészítő gazdaságot mindig – főleg az utóbbi 15 évben – működtettek; gyerekeik azonban már nem mezőgazdasági pályára léptek.

Életkoruknak megfelelően továbbra is működtetni kívánják a meglévő kis gazdaságukat, de nem tervezik azt növelni. Viszont a tsz-nél rendezni szeretnék a szülői örökséget, a földet pedig mindaddig bent tartják a tsz-ben, amíg a családból valamelyik unoka fel nem készül a gazdálkodásra. A *parasztpolgárság tudatos regenerálódásáról* beszélhetünk olyanoknál, akik az utódoknál most nem tartják elegendőnek a saját szaktudásuk átadását, s ezért már most irányítják őket a mezőgazdasági szakiskolák felé.

E *felnövő fiatalok között* – és természetesen egyéb kívülről jöttek között is – lehetnek a *leendő ideális farmergazdák*, akik a tulajdonváltást össze tudják kapcsolni a technológiaváltással. Ők lesznek azok, akik számára elérhető lesz a külföldi gyakorlati szakképzés, és akik vállalják, hogy *kilépjenek a világpiacon* azokkal a termékekkel, amelyeket ott joggal elvárnak egy termelőtől.

A következő, *negyedik* csoportba azokat sorolom, akiknek *alanyi jogon nincs nyugdíjuk* (és egy legutóbbi kimutatás szerint mintegy 80 ezer ilyen személy van Magyarországon), mert nem vették be őket a szövetkezetbe, vagy nem akartak oda belépni annak megalakulásakor, és háztartásbeliként éltek le életüket. Most a jobb megélhetés reményében veszik ki a szövetkezetből a földjüket, azért, hogy eladják vagy bérbe adják egyéni gazdáknak. Esetleges kárpótlási jegyértékben ők nem bíznak annyira, mint a földjük értékében.

Ötödik csoportot jelentenek azok az *ingázók*, akik munka nélkül maradtak. A 40. életévükön túl lévő, főleg szakképzetlen vagy részben szakképzett férfiak, akik szellemileg, fizikailag, de főleg lelkileg *nem tudnak sem-*

milyen átképzést vállalni. Nekik nem marad más lehetőségük, mint hogy a szülői föld örökségére igényt tartsanak, és valószínű, hogy kézi és állati erővel, egyszerű szerszámokkal fogják művelni a földjüket családjuk létfenntartása céljából.

S végül (*hatodik*) csoportot képeznek majd azok a személyek, *akik szüleik révén örökösök, de meg akarják tartani eddigi munkaviszonyukat.* Ők jövedelemkiegészítésre számítva kiveszik az őseik földjét a szövetkezetből, és az eddigieknél nagyobb háztájit vagy kiegészítő gazdaságot fognak működtetni részidős tevékenységben. Szám szerint legtöbben ők lesznek, de nem az ő tulajdonukban lesz a legnagyobb földterület, mert csupán pár holdon gazdálkodnak majd. Árutermelésüket bizonyára azon a téren fokozzák, amelyben már eddig ismereteket szereztek. A jövőben azonban a piaci feltételek javulásával vagy esetleg romlásával most még beláthatatlan irányba mozdul el árutermelésük.

A saját élelmiszerszükségletüket előállítók köre bármilyen gazdasági javulás esetén is változatlan marad. Az a generáció, amely megszokta, hogy *maga állít elő élelmet* (és a magyarországi családok 60 százaléka ilyen), nem számítja fel a saját munkáját a termék előállításában, és ezért igen jelentős árcsökkenésnek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy nekik olcsóbb legyen valamit megvenni, mint megtermelni. Akik ebben nőttek fel, azoknak ráadásul ez már életmódjukká, enyhe túlzással a szabadidő eltöltésévé vált, s ezért is fognak hozzá ragaszkodni.

Összegzésként elmondható először, hogy a földvisszaigénnyel kapcsolatos motívációkat egyaránt meghatározza a 30–40 évvel ezelőtti családi gazdálkodási háttér, az érintettek közelmúltban kiépített gazdasága és a jövővel kapcsolatos elképzeléseik. Másodsor, a mezőgazdaság nehezedő helyzete és a tulajdonreform ellentétes irányban és különböző mértékben hat a jelenlegi egyéni paraszti és a vállalkozói módon gazdálkodókra. Következésként, *a kétféle típusú gazdálkodók piaci helyzete is újrarendeződik.* Míg eddig a vállalkozók voltak előnyösebb piaci helyzetben, addig a paraszti módon termelők felzárkóznak majd hozzájuk.

Igazi megújulást és előrelépést azonban csak a technológiaváltást is vállaló új mezőgazdasági generáció színrelépése és uralkodóvá válása jelent majd.

A CSALÁDI GAZDASÁGOK DIVERZIFIKÁCIÓJÁNAK VÁRHTÓ SZEREPE

Elöljáróban mondanivalóm szempontjából alapvetően fontos, két dologra szeretném a figyelmet felhívni. Az egyik a *mezőgazdasági termelők nem mezőgazdasági tevékenysége*. Ezt a kört évtizedeken keresztül méltatlanul mellőzték a kutatók is. Történt ez annak ellenére, hogy 1989-ben a bruttó és nettó termelési érték közel egyharmadát, az árbevétel 40 százalékát a nem mezőgazdasági ágazatokban állították elő, az összes munkaidő 30 százalékát itt használták fel. A megítélés és kezelés napjainkban sem változott meg alapvetően.

A másik a *mezőgazdasági termelők* – a fejlett országokban is tapasztalható – *jövedelemcsökkenése*. Míg pl. 1986-ban a mezőgazdaságban az éves átlagos keresetnövekedés 1,1 százalék ponttal magasabb volt, mint az anyagi ágazatokban, 1989-re 3,5 százalék ponttal alatta maradt annak. Megjegyzendő, hogy 1986-ban abszolút értékben havi 446 forinttal, 1989-ben 1175 forinttal kerestek kevesebbet a mezőgazdaságban dolgozók az anyagi ágazatok átlagánál. Tekintettel arra, hogy pl. Nagy-Britanniában a farmok jövedelmei 1984–86 között 40 százalékkal csökkentek, nem valószínű, hogy a magyar mezőgazdaságban a közeljövőben várható változásokat is figyelembe véve, az agrártermelők jövedelme növekedjen. Ebből pedig egyenesen következik, hogy sem a megújuló mezőgazdasági szövetkezetek, sem pedig a családi gazdálkodók nem alapozhatják jövedelmüket kizárólag a mezőgazdasági termelésre.

1989-90-ben OTKA-kutatás keretében vizsgáltuk az agrártermelők nem mezőgazdasági tevékenységének szerepét, s a következőkben ennek néhány eredményét kívánom vázlatosan ismertetni.

A kutatás során a mezőgazdasági vállalatok és szövetkezetek átalakulásával, s a családi gazdaságok területenként differenciált megjelenésével, a mezőgazdasági kistermelők körének növekedésével számoltunk. A nem mezőgazdasági tevékenység továbbélését – különösen az elmaradott térségekben – nélkülözhetetlennek tartjuk, amiben angol, francia, osztrák és amerikai példák is megerősítenek. Azt is célszerű megemlíteni, hogy a

nagyüzemi gazdálkodás általánossá válása előtt *a hazai parasztgazdaságokban is számottevő volt a nem hagyományos agrártermelés*. A privatizáció és a szövetkezeti átalakulás a következő formák megjelenésével járhat:

- a nagyüzemek nem mezőgazdasági ágazatainak leválása, önálló társas vállalkozássá alakulásuk;
- az átalakuló szövetkezeteken és vállalatokon belül belső vállalkozásként tovább működésük;
- az adott szervezetek felszámolása után a tevékenységek újraszerveződése a családi gazdaságokban.

A továbbiakban ez utóbbi formációval, illetve a családi gazdaságok diverzifikációjának kérdéseivel foglalkozom. (A fogalmat Griffiths 1987-ben adott definíciójának megfelelően használok, miszerint a diverzifikáció olyan farmgazdálkodáson alapuló *tevékenységek* megjelenése a gazdaságokban, *amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a növénytermeléshez és az állattenyésztéshez*, s a mezőgazdaságon kívüli ipari kapcsolatokra is kiterjednek.)

A diverzifikáció – az elkerülhetetlen szükségszerűségtől függetlenül – az adott családi gazdaság számára többféle előnnyel is jár.

A gazdaságon kívüli előnyei:

- más gazdaságokban munkahelyet biztosít a családtagoknak,
- több családi gazdaság számára elláthatja a kereskedelmi és feldolgozási tevékenységet,
- tőkebefektetési területül szolgál,
- adó formájában növeli az önkormányzati bevételeket, s így közvetve elősegíti a falvak és a családi gazdaságok infrastruktúrájának javulását.

A gazdaságon belüli előnyei:

- segíti a töredék munkaerő, s az idényszerűen használt eszközök hasznosítását;
- részben ellensúlyozza a mezőgazdasági jövedelmek csökkenését;
- egyenletesebbé teszi a családi pénzbevételeket, s háztartási megtakarításokat is eredményezhet;
- mérsékli a mezőgazdasági termelés kockázatának háztartási kihatásait;
- oldja a családi gazdaság jövedelmező növekedése előtt álló földterületi korlátot.

A diverzifikáció előnyei azonban nem automatikusan jelennek meg. A folyamatra ható tényezők közül ki kell emelni a következőket:

- a gazdálkodók, vállalkozók képzettsége, innovatív hajlama, az egyes területek vállalkozási tradíciói és feltételei;
- az agrárpolitika és a falusi önkormányzatok politikája;
- az állam területfejlesztési politikája;
- a falusi turizmus, a felvevőpiac fejlődése;
- a családi gazdaságok várostól való távolsága;
- a hagyományos mezőgazdasági termékek iránti kereslet;
- a mezőgazdasági ágazatok jövedelmezőségi viszonyai;
- a tömegkommunikációs kampányok.

A mezőgazdasági vállalatok nem mezőgazdasági tevékenységének vizsgálatából levonható egyik alapvető következtetésünk az volt, hogy *megfelelő állami és önkormányzati eszközök híján, kooperációs érdektelenség mellett, integráció hiányában a tevékenységek csak átmeneti sikerekkel jártak.* Ez a következtetés a családi gazdaságok esetében is valószínűsíthető.

Tekintettel arra, hogy a magyar falvak közül az *elmaradott térségekben* elhelyezkedőkben a legmélyebb a válság, s a legnehezebbnek, legbonyolultabbnak tűnik a kiút, problémáikkal a családi gazdaságok diverzifikációja kapcsán is külön kell foglalkoznunk. Ezekben a falvakban ugyanis *a diverzifikáció a legsürgetőbb lépések egyikének tűnik*, halogatása a települések létét veszélyezteti, ugyanakkor *az akadályozó tényezők itt vannak jelen a legnagyobb számban*, felszámolásukra itt áll rendelkezésre a legkevesebb erő. *A kényszerítő körülmények közül kiemelendő:*

- a mezőgazdasági nagyüzemek felszámolódása, a munkanélküliség fokozódása;
- a térségek nagyüzemeiben viszonylag magas költségekkel termelt, hagyományos mezőgazdasági termékek iránti rohamosan csökkenő kereslet;
- a támogatásuk radikális leépítése, az ipari árak emelkedése, a mezőgazdasági termelés kereseti korlátai nyomán a jövedelmezőség romlása.

Ezekkel egyidőben fontos *akadályokról* is szólni kell. Ilyen a vállalkozók, vállalkozási ismeretek hiánya. Az elmaradott térségekben a lakosság előregedett, a rossz infrastruktúra, a felvevőpiac hiánya – a jelenlegi

kedvezmények mellett – nem vonzza a vállalkozókat, s akadályozza a falusi turizmust. A kis számú, az önálló családi gazdálkodásra potenciálisan képes kistermelő még nem ismerte fel a *diverzifikáció fontosságát*. (Észak-Magyarországon 1990-ben végzett felméréseink szerint a megkérdezett mezőgazdasági kistermelők 70 százaléka elsősorban mezőgazdaságból kíván megélni.)

A kormányzat nem rendelkezik az elmaradott térségek sajátosságaira alapozott területfejlesztési és szociálpolitikával, az ellentmondásokkal terhelt agrárpolitika képtelen kezelni ezen térségek gondjait. Ismereteim szerint még az igény megfogalmazása szintjén sem merül fel a *farmdiverzifikáció és a környezetgazdálkodás összefüggéseinek a kérdése*. Úgy tűnik, hogy az újonnan alakult önkormányzatok egyelőre nem ismerték fel a diverzifikáció fontosságát, s nem is rendelkeznek annak elősegítéséhez szükséges eszközökkel. Azokban az országokban, pl. Nagy-Britanniában, ahol a farmdiverzifikáció jelentősebb eredményeket ért el, azt a kormányzat többféle támogatással is ösztönzi (beruházási támogatás, set-aside program stb.). Itt említem meg azt is, hogy a tömegkommunikáció szinte meg sem említi ma a diverzifikációt.

Meggyőződésem, hogy a megoldások keresése, az akadályok elhárítása a legsürgetőbb feladatok egyike a kormányzati szervek, az önkormányzatok, a kutatók és oktatók számára egyaránt. Abban is biztos vagyok, hogy nem nélkülözhető a most formálódó mezőgazdasági és falusi szaktanácsadás közreműködése sem.

A MUNKAERŐ FOGLALKOZTATÁSA ÉS RACIONALIZÁLÁS A MEZŐGAZDASÁGBAN

A munkaerő foglalkoztatása több szempontból nagyon lényeges követelmény. *Először*, a társadalom számára szükséges és hasznos árutermekek és szolgáltatások mennyisége arányos a hatékonyan foglalkoztatott munkaerő nagyságával. *Másodszor*, a társadalom gazdaságának és életszínvonala mértékének forrása a termelőmunkával és tőkével előállított nemzeti jövedelem. *Harmadszor*, a hatékony foglalkozás és foglalkoztatás képezi a polgár öntudatának és gazdasági függetlenségének alapját.

A foglalkoztatás azonban lehet tényleges és látszólagos. A *tényleges foglalkoztatás* árut és értéket termelő tevékenység. A *látszólagos teljes foglalkoztatás* csupán azt jelenti, hogy mindenkinek van munkahelye és ezen az alapon jogcíme a munkabérhez, tekintet nélkül munkája szükségességére, hasznosságára és értéktermelő voltára, illetve annak hiányára.

A szocializmus a látszólagos teljes foglalkoztatás mellett ésszerűtlen gazdasági struktúrát, erkölcstelen foglalkoztatási és bérpolitikát, gazdasági és erkölcsi zűrzavart és a munkavállalók teljes függőségét és kiszolgáltatottságát teremtette meg. Emellett az iparban kb. 33%-ra, a mezőgazdaságban kb. 20%-ra nőtt a kapun belüli munkanélküliség. A hasznos munkát végzők és a munka nélkül lézengők azonos bért kaptak, a termelés nélkül kifizetett bér aláásta a munka becsületét, a munkabér alacsony munkanélküli segéllyé sorvadt. A nemzeti jövedelem nagymérvű központosítása miatt az alacsony munkabér – a megélhetési költségek különböző címen folyósított állami támogatása nélkül – a munkaerő újratermelését sem fedezte. *A bérből élők* párt- és állami szerveknek való *politikai és gazdasági kiszolgáltatottsága teljessé vált.*

Napjaink és a közeljövő *munkanélkülisége tehát nem új keletű, hanem örökölt.* Arra kell ügyelni, hogy elsősorban a kapun belüli munkanélküliség váljék kapun kívülivé, és főként a látszólagos foglalkoztatottság csökkenjen, illetve szűnjön meg.

A piacgazdaság és a termelési struktúra változása, új vállalatok és vállalkozások keletkezése *a régiók egy részének bukása nélkül nem képzelhető el*. Ez együtt jár a munkaerő mozgásával, egyik ágazatból a másikba, egyik vállalatból a másikba vándorlásával. Ennek megkönnyítésére sürgősen emelni kell a munkavállalók szakmai és kulturális színvonalát, többszakmájúságát.

A jelenlegi országos (1991. január végi) *2,1%-os munkanélküliség* a fejlett nyugati államokéhoz viszonyítva is inkább *alacsony*. Csupán egyes, a kommunista rendszerben ésszerűtlenül favorizált megyékben válik jelentős mérvűvé, pl. Szabolcsban 5,9, Nógrádban 5 százalék. Különös figyelmet érdemel a munkanélküliek szakképzettség és foglalkozás szerinti megoszlása. Jelenleg a *munkanélküliek 53,7 százaléka segéd- és betanított munkás*. Ez a réteg az új vállalkozások által teremtett új munkahelyeken is csak kisebb mérvű foglalkoztatást remélhet. A szakmunkások aránya 27,8 százalék, a szellemi dolgozóké pedig csak 18,6. Tekintetbe véve a kommunista rendszerek által óriásivá duzzasztott adminisztratív és igazgatási apparátust, az utóbbi csoport aránya a gazdaságilag indokoltnál sokkal kisebb. Ez azt bizonyítja, hogy e csoport önvédelme a leghatásosabb.

Foglalkoztatási struktúránk éppoly rossz, mint a gazdasági. 1988. január 1-jén *az ország aktív kereső állományának 31%-a szellemi dolgozó*, gyakorlatilag tehát minden harmadik munkavállaló. Ezt sem a termelés műszaki színvonala, sem a dolgozók szellemi, iskolai felkészültsége nem indokolja. Az aktív keresőknek csupán *27%-a rendelkezik érettségivel, 8%-a pedig főiskolai, egyetemi végzettséggel*.

Az aktív keresők 54 százaléka dolgozik az igazgatásban, a számvitelben, 24 százalék a kultúrában és egészségügyben, és csupán 22 százalék műszaki munkakörben. (Ennek a helyzetnek az ésszerűtlenségét méltatni felesleges.) 1989-ben az aktív népesség 18,5 százaléka dolgozott a mező- és erdőgazdaságban, 30,4 százaléka pedig az iparban. A többi ágazatban dolgozók számaránya a mezőgazdaságénak a felét sem érte el. *A fizikai és a szellemi dolgozók aránya a mezőgazdaságban a népgazdaságiénál kedvezőbb*. Az állami gazdaságokban 21 százalék, az élelmiszeriparban 20 százalék, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 17 százalék.

A mezőgazdaságban a műszaki szakképzettségűek aránya lényegesen kedvezőbb az országos átlagnál, annak kétszerese, az állami gazdaságokban 50, a termelőszövetkezetekben 45 százalék. Ennek a létszámnak csak

közel fele, illetve egyharmada közvetlenül termelésirányító. Emellett azonban rendkívül *nagy az igazgatásban, könyvelésben, adminisztrációban dolgozó* szellemi foglalkozásúak aránya, ez az állami gazdaságokban 50, a termelőszövetkezetekben 57 százalék.

A mezőgazdasági szellemi dolgozók *szakképesítés szerinti* megoszlása sem kedvező. Középiskolát végzett 51 százalék. Ezek jelentős része azonban levelező tagozaton érettségizett. 27 százalék rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A közép- és főiskolát végzettek csupán 43 százalékának van mezőgazdasági képesítése. 22 százalék szakiskolai vagy 8 általános vagy ez alatti képesítéssel bír.

A Közös Piac 12 országának egy átlagos farmterülete az USA-ban 186 ha. Az USA családi gazdaságaiban egy farmerre, illetve családtagjaira 85-95 ha mezőgazdasági terület jut. Hazánkban mindenhol igen nagy a szellemi dolgozók aránya. Egy átlagos, közel 7 ezer ha területű állami gazdaságra 156 szellemi dolgozó esik. Ekkora terület teljes megműveléséhez (szellemi és fizikai munkást együttvéve) az USA-ban összesen kb. 70 fő farmer családtag és kb. ugyanennyi idénymunkás elegendő.

Egy átlagos, 4500 ha területű mezőgazdasági termelőszövetkezetre hazánkban 165 szellemi dolgozó jut. Az USA-ban ehhez a területhez elegendő 45 farmer családtag és kb. ugyanennyi idénymunkás. Hazánkban egy élelmiszeripari vállalatra 188 szellemi dolgozó jut. Dániában pl. az élelmiszeripari vállalatok 85 százalékában az összes foglalkoztatottak létszáma ez alatt van.

Hazánkban tehát *a munkaerő pazarlása óriási*, a munkaerő valóságos foglalkoztatása, a munka hatékonysága és a munkafegyelem pedig nagyon alacsony.

Megdöbbenő, hogy a rendkívül nehéz helyzetben lévő ipari és mezőgazdasági vállalatainknál *fel sem merül a racionalizálás lehetősége*. Ehelyett a legtöbbször nagy befektetést igénylő fejlesztést, termékstruktúra-váltást óhajtanak. Ennek legfőbb okát a termelési technológiák uniformizálódásában és a munkaerőstruktúra megmerevedésében látom.

Azt, hogy milyen nagy *lehetőségek* vannak *a termelés racionalizálásában*, a következő számok mutatják. A Földművelésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának számítása szerint néhány fontosabb árutermék jövedelmének a nagyüzemek megyei átlagai közötti, valamint a termelési rendszerekhez tartozás szerinti,

valamint a kis- és a nagyüzemek közötti különbsége a következőképpen alakult 1989-ben:

- *a búzatermelésben*
megyék között 15,8-szeres a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 4,1-szeres a jövedelemkülönbség;
- *a kukoricatermelésben*
megyék között 22,6-szeres a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 9,6-szeres a jövedelemkülönbség;
- *a cukorrépatermelésben*
megyék között 4,1-szeres a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 1,2-szeres a jövedelemkülönbség;
- *a napraforgótermelésben*
megyék között 1,9-szeres a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 9,8-szeres a jövedelemkülönbség;
- *a tejtermelésben*
megyék között 6-szoros a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 2,4-szeres a jövedelemkülönbség,
kis- és nagyüzemek között 2,3-szeres a jövedelemkülönbség;
- *a vágósertés-termelésben*
megyék között 2,7-szeres a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 6,6-szeres a jövedelemkülönbség,
kis- és nagyüzemek között 4-szeres a jövedelemkülönbség;
- *a vágómarha-termelésben*
megyék között 2,9-szeres a jövedelemkülönbség,
rendszerek között 3,8-szeres a jövedelemkülönbség,
kis- és nagyüzemek között 9,9-szeres a jövedelemkülönbség;
- *A húscsirke-termelésben*
a megyék között 2,2-szeres,
- *a tojástermelésben*
a termelési rendszerek között 1,7-szeres jövedelemkülönbség volt.

A bürokrácia leépítése az 1989. évi nagyüzemi termelésben jelentős megtakarítással járna. Az elérhető többletjövedelem a jelenlegi jövedelemnek megközelítően pl. a tejnél 2,4-szerese, vágómarhánál 2,3-szerese, húscsir-

kénél 1,5-szerese lenne, illetve vágósertésnél 60%-kal, tojásnál 71%-kal, juhhúsnál 56%-kal lenne nagyobb a jelenleginél. A vállalati bürokrácia leépítése tehát nagyon fontos követelmény, mert

- megszünteti a vállalatvezetés gazdasági döntéseinek lefékezését, korlátozását;
- jelentősen növeli a munka termelékenységét, helyreállítja a munkafegyelmet, megszünteti a termelési fedezet nélküli munkabér-kifizetést, kialakítja a munkaerő mobilitását;
- ezek a vállalkozásélnévkítés előfeltételei;
- lehetővé teszi, hogy a dolgozók munkabért, a munkanélküliek munkanélküli segélyt kapjanak (mivel a munkabér többszöröse lehet a segélynek, ezért helyreállítja a munka és munkahely becsületét);
- sürgőssé teszi a látszat-munkahelyek helyett a hasznos munkahelyek létesítését;
- a látszatomunkáért fizetett munkabér megtakarítása, a termelés racionalizálása jelentős többletjövedelemhez vezet, amelyből fedezhető a munkanélküli segély és az új munkaalkalom megteremtésének költsége vagy azok jelentős része.

A jelenlegi helyzettel való elmozdulást tehát számos ok indokolja, illetve teszi halaszthatatlanul szükségessé.

ÚJ KIHÍVÁSOK ELŐTT AZ AGRÁRÉRTELMI SÉG

A legutóbbi két esztendő hazai politikai, társadalmi, gazdasági változásai, tágabb perspektívában pedig a világpiaci feltételrendszer gyökeres átrendeződése, továbbá a keleti piac összeomlása új helyzetet teremtett a magyar agrártermelés számára. Nyilvánvalóvá vált az az évtized elején-közepén már megfogalmazott felismerés, hogy egy korszak végérvényesen lezárult a mezőgazdaságban is. Az agrárágazat tulajdon-, szerkezet-, piac-, technológia-, generáció- és integrátorváltás előtt áll. Hogyan viszonyul mindehhez a szaktudás, érdekkifejezés egyik hordozója, az agrárértelmiség? Milyen szerepet kap vagy vállal a fenti változásokban az agrárágazatban dolgozó 40-50 ezer diplomás, illetve vezető beosztású szakember? Elképzelhető-e egyáltalán a sokféle váltás nélkülük? E réteg eltérő helyzetű és érdekű csoportjai hogyan fogalmazzák meg önmaguk és az ágazat jövőbeni perspektíváját?

Agh A. (1990) a társadalmi reformok lehetőségét Magyarországon az értelmiség helyzetének radikális reformjához kötötte, ugyanakkor az egyes értelmiségi csoportok reformját elszakíthatatlannak tartotta az adott társadalmi terület (oktatás, tudomány, egészségügy stb.) saját belső reformjától. Az agrárágazatban e két kérdés élesen különvált egymástól. Az ágazat nagy kérdései a tulajdon, a kárpótlás és a szerkezetváltás körül forogtak, és ezek mellett az agrárértelmiség belső problémái felszínre sem kerültek. Az agrárértelmiség felső szintű vezető beosztású része ugyanakkor a politika céltáblájává vált, de a hangulatkeltésből jutott az agrárértelmiség más csoportjainak is. Eközben a termelés – egy új agrárpolitika, a megfelelő piaci intézmények hiánya miatt – teljesen bizonytalan helyzetbe került.

Az elmúlt időszakban a tömegtájékoztatáson keresztül leginkább a korosztályi alapon megfogalmazódó érdekek jutottak el a közvéleményhez. Elsősorban az egyetemisták és a pályakezdők bizonytalan jövőbeni perspektívája, illetve a középkorosztály gondjai, – amely kevésbé a személyes, hanem inkább a mezőgazdaság előtt tornyosuló problémák megoldásához kapcsolódott – kaptak nagyobb publicitást. Nem lehetett hallani viszont az idősebb agrárértelmiségi korosztály véleményét, ami talán magyarázható a rendszerváltást kísérő propagandakampány hatásával.

Ebből az életkori közelítésből kiindulva néhány hipotézist fogalmazok meg arra vonatkozóan, hogy milyen lehetséges jövőbeni alternatívák közül választhat az agrárértelmiség egy-egy korosztálya. Természetesen a rendkívül szélesre nyitott alternatívákon belül és kívül sokféle és egymástól eltérő egyéni pályáiv valósulhat meg. Az azonban biztosnak látszik, hogy a korábbi gyakorlat az agrárértelmiség számára nem folytatható, mindenki pályája, tevékenysége, helyzete újragondolására és az új társadalmi, gazdasági körülményekhez történő igazítására kényszerül.

Korosztályi alternatívák

Mannheim (1969) írja nemzedéki esszéjében, hogy a nemzedékváltás folytonosságában van egy visszahatásos kiegyenlítődési folyamat, melyben nem elsősorban a legidősebb és a legfiatalabb nemzedék áll egymással szemben, hanem az egymáshoz közelebb álló közbülső nemzedékek. Ezek befolyásolják egymást elsősorban. A fiatalabb nemzedékek problematikájának az idősebbekére való visszasugárzása annál jelentékenyebb, minél inkább felgyorsul a társadalom átalakulása. Mannheim úgy látja, hogy mihelyt tudatossá válik a felfokozott dinamika, az arra készíti az idősebb nemzedéket, hogy nyílt legyen a fiatalokkal. Ez a folyamat odáig fokozódhat, hogy az idősebb nemzedék élettapasztalatával szerzett rugalmassága révén bizonyos szférákban átállásképesebbé válik a középső nemzedékekénél, akik az életben való első beállítottságukat még nem képesek feladni.

Hogyan is állunk mi e manheimi gondolattal? Érvényes-e mindez a mai magyar agrárértelmiség különböző korosztályaira? Valóban bekövetkezhet-e, hogy a most vezető pozícióba került középkorú agrárértelmiség korábbi beállítottsága révén már nem tud váltani és elveszíti szakmai és vezetői pozícióit az átalakuló mezőgazdaságban? Helyette pedig az idősebb, tulajdonosi jogokkal, még a paraszti gazdálkodáson alapuló tapasztalatokkal is rendelkező korosztály (kapcsolódva és ötvözve a fiatal, most pályára induló szakemberek tudásával), alakítja a magyar agrárjövendőt? Vagy a jelenlegi agrárértelmiség – melynek nemcsak szakmai beosztása és vezetői tisztsége van a nagyüzemekben, hanem jelentős hányaduk kisáru-termelő is egy személyben – megszabadulván a korábbi időszak adminisztratív kötöttségeitől – alkalmazkodik a változásokhoz és kiveszi részét a jelenlegi termelési és tulajdonosi szerkezet átalakításából?

Első és egyben legvalószínűbbnek az az alternatíva látszik, melynek során az agrárértelmiség egy csoportja – létszámban talán a legnagyobb – élére áll azoknak a privatizációs, átalakítási, kárpótlási folyamatoknak, amelyek ma megosztják a vidéki és a falusi társadalmat, és a falvakban e csoport vezetésével és közreműködésével alakítják ki azokat a megoldásokat, melyekkel a magántulajdon és a nagyüzemi struktúra együttesen és előnyösen kombinálható a vállalkozásban résztvevők számára. E változat szerint az agrárértelmiségiek módosuló szereppel és feladattal ugyan, de továbbra is vezetői vagy nélkülözhetetlen szereplői lesznek egy új típusú nagyüzemi struktúrának.

Másodikként az a lehetőség fogalmazható meg a szakmai és vezetői gyakorlati tapasztalatot szerzett agrárértelmiségiek egy szűk csoportja számára, hogy az eddigi, nagyüzemhez fűződő érdekeit feladva, a mezőgazdaság magánvállalkozó rétegévé válik. Vagyis korábbi vezető pozíciójából, kapcsolatrendszeréből, szülei örökségéből, valamint eddig felhalmozott vagyonából rövid idő alatt létrehozza a módosuló agrárstruktúra kis-, közép- és nagyformátumú magánvállalkozóját. Ezek a vállalkozások – az egyéni lehetőségektől függően – elsősorban értékesítési, szolgáltatási, feldolgozó stb. jellegűek lesznek.

Harmadik megoldásként a szülői, nagyszülői, kis-, közép- vagy gazdagparaszti birtok újraélesztése is lehetővé válik az egyéni gazdálkodást választók számára, bár a kezdeti időszakban kétségtelenül sok nehézséggel kell számolni, amíg a birtok felszerszámozása megtörténik.

A negyedik alternatívát a módosuló agrárstruktúrához igazodó pénzintézetek, kereskedelmi, szaktanácsadó cégek, az új közigazgatás stb. kínálják.

Végül, az agrárértelmiség egy kis csoportjának pedig azzal a kényszerű helyzettel kell szembenéznie, hogy elhagyja a pályát és más területen keres megélhetési lehetőséget.

A jelenlegi egyetemisták és a pályakezdők a pillanatnyi dekonjunkcióra, a beszükkült és bizonytalan álláslehetőségek és jövőkép ellenére sok irányban tervezhetik későbbi pályájukat. Egy mostani végzős hallgató a tudására alapozva gondolkodhat nagyüzemi termelésben, szolgáltatási, értékesítési szervezetben, megtalálhatja a helyét valamilyen szaktanácsadói tevékenységben, tervezheti jövőjét saját vállalkozásra alapozva, ha ehhez szülői háttér, örökség vagy egyéb lehetőség segíti. Ma már a külföld olyan sok-

színű tanulási, tapasztalatszerzési lehetőséget ajánl a most végzőknek, melyet egyetlen korábban végzett korosztály sem élvezhetett. Ha a szakmai ismeretekén túl, az új korosztály nyelvtudással és számítástechnikai ismeretekkel is jól felvértezi magát és kellő gyakorlatot is szerez, néhány év múlva igen erős versenytársa lesz, és könnyen kiszoríthatja a középkorosztályt a szakemberpiacról.

Valószínűsíthető, hogy az idősebb, aktív korukon túliak tapasztalatai elvesznek, és a jövődő gyakorlata számára már közvetlenül nem használhatnak. Úgy tűnik ugyanis, hogy kevés figyelem fordul felénk és tapasztalatainkra ma senki nem tart igényt. Pedig e korosztály többsége sok szempontból „nagy utat tett meg” az egyéni gazdálkodástól a munka melletti folyamatos tanuláson keresztül a nagyüzemi vezetésig. Az elmúlt időszak árnyalt értékeléséhez – hibákkal és eredményeikkel együtt – az ő véleményük, kritikus és önkritikus értékelésük sem nélkülözhető.

Középkorosztályt a süllyesztőbe?

Talán a legizgalmasabb kérdés, hogyan vélekedik a saját és az agrárágazat lehetőségeiről az az értelmiségi csoport, mely tíz-húsz esztendeje fejezte be az egyetemet és alapos gyakorlatra tett szert abban a nagyüzemi struktúrában, mely a jövőben várhatóan jelentős változásokon megy keresztül. E középkorosztály, a mostani 35–45 évesek, nemcsak a nagyüzemi gazdálkodást tanulták meg és szereztek gyakorlatot, hanem az utóbbi években foglalták el a nagyüzemek közép- és felsőszintű vezetői posztjait. E korosztály lelkiállapotának – érzelmeiktől sem mentes – jellemzésére hadd idézzek egy hozzászólót az Agrárszövetség legutóbbi kongresszusáról. „Azért, hogy mi nem voltunk partizánok, politikai foglyok, nincs 56-os múltunk, nem voltunk kuláklistán, még lehetünk rendes emberek. Paraszti származásomat, 20 éves agrárius múltamat bélyegként ne kelljen viselnem” – mondta egy 40 éves Nógrád megyei szövetkezeti elnök, sorolván az ágazat és szövetkezete gondjai mellett a saját „panaszát” is. E mondatban sűrítve van a jelenlegi döntéshozói pozícióba került középkorosztály ellentmondásos helyzete, hiszen a megkésett és torlódott generációváltás révén e „társaság” igazából az utóbbi években kapott lehetőséget szakmai tudása, rátermettsége bizonyítására, ugyanakkor a vezetői pozíció, (és itt nem csak a tsz-elnökökről van szó) amibe belekerült, a politika céltáblája

lett, és az ebben érintett személy „bélyeget kapott”, ahogy ez az előbb említett idézetből is kiderült.

E kifakadás háttérében meghúzódik néhány fontos, ám a közvélemény előtt ismeretlen tény. A legutóbbi két esztendőben – a baranyai helyzet ismeretében és az országos híradásokból becsülve – az első számú szövetkezeti vezetőknek közel fele, ha nem a nagyobbik része átadta helyét a fiatalabb korosztálynak. Az elnökcserék többsége elsősorban a természetes generációváltás következtében ment végbe, a politikai rendszerváltás csupán gyorsította, előrehozta a szövetkezetek egy részében a személyi döntéseket. E nagyszámú vezetőváltással nyugdíjba ment a szövetkezeti vezetőknek két korosztálya, azok, akik még az 50-es évek végének, a 60-as évek elejének szövetkezet-szervezésében is részt vettek, továbbá azok a vezetők, akik a 60-as, 70-es években kerültek ilyen pozícióba, és hosszú vezetői múlt áll mögöttük. A nyolcvanas évek vezetőváltásaiban azonban nemcsak a generációváltás, hanem a természetes vezetői szelekció is munkál. A vezetők döntő többsége szövetkezeten belülről, többnyire termelésirányító posztokról került az első számú vezetői pozícióba. Azoktól pedig, akik nem tudtak a kollektíva számára megfelelő eredményt elérni, a szövetkezetek rövidebb-hosszabb idő után megvonták a bizalmat.

Milyen tudást kíván a jövő?

Az agrárértelmiség a vidéki értelmiség egyik sajátos létezési és szerveződési módja, amelyet a termelés sajátos formája, annak nagyüzemi szervezési módja és szerkezete alakított ki (Ágh A. 1990). E kétségtelenül igaz megállapításhoz azonban az is hozzátartozik, hogy az agrárértelmiség jelentős része a kistermelésben is jártas, mert az része a nagyüzemi termelésnek, továbbá, mert csak a kistermelés révén tudott olyan többletjödelemhez jutni, amellyel jelentősen javíthatta életkörülményeit, vagy finanszírozhatta a családi nagyberuházásokat.

A hetvenes évek sokszínű szociológiai vizsgálatainak után – melyek feltárták az agrárértelmiség rekrutációját, réteg- és mobilitási jellemzőit, szakmai tevékenységének sajátosságait – a kutatások a nyolcvanas években elsősorban az agrárstruktúra és agrártermelés szerkezeti, hatékonysági és a piaccal kapcsolatos összefüggéseire koncentráltak. A legutóbbi időben tudomásom szerint mindössze az Agrárgazdasági Kutató Intézet 1989-es

vizsgálata foglalkozott az agrárértelmiséggel, a szervezeti hierarchia különböző szintjein levő szövetkezeti vezetők kistermeléshez fűződő kapcsolatai szempontjából. E tanulmányban olvashatjuk többek között, reflektálva a kutatás alapkérdéseire, hogy a „magángazdálkodás távlati lehetőségeit a termelőszövetkezeti vezetők különböző rétegei eltérően ítélik meg. A magasabb beosztású vezetők és a törzskari szakemberek erősebben kötődnek a nagyüzemhez, mint a közvetlen termelésirányítás területén dolgozó szakvezetők. Ez utóbbiak közül minden második-harmadik gondolt már arra, hogy kedvező feltételek esetén önálló vállalkozásba kezd”.

1989 óta e kérdést bizonyára többször is végiggondolták a szövetkezetekben dolgozó vezetők, agrárértelmiségiek különböző csoportjai. A két évvel ezelőtti állapothoz képest ma egy dolog tűnik csupán biztosnak. A feltételek egyenlőre nem váltak kedvezőbbé sem a nagyüzem, sem a kisüzem számára. A módosuló egyéni életpályákat és stratégiákat nagyban érinti majd, hogy az átstrukturálódó mezőgazdaságban milyen szaktudásnak nő meg az értéke, illetve milyen tudás értékelődik le.

Föltehetően a különleges szakértelem a jövőben is keresett lesz a nagyüzemek és a kistermelők számára, feltéve, hogy az általa eszközölt pótlólagos ráfordítás meghozza a többlethasznot a tudást alkalmazók számára, illetve elmulasztása a megspórolt költségeket meghaladó veszteséggel fenyeget. A törzskari szervezetben vezető, döntéselőkészítő pozícióban lévő szakemberek sorsát, szaktudását ma még nehéz felbecsülni a jövő szempontjából. Mindez elsősorban a nagyüzemi szerkezet átalakulásának függvénye. Elképzelhető, hogy e szakemberek a nagyüzemen belül vagy kívül érdekcsoportba szerveződve, üzleti alapon hasznosítják szaktudásukat. (Közgazdász, pénzügyi szakember, jogász, számviteli, számítástechnikai szakember stb.) Könnyen előfordulhat, hogy ezeken a területeken erős verseny keletkezik, hiszen az érdekképviseltek már korábban létrehozták ilyen típusú szolgáltató szervezeteiket, másrészt elemi érdekük, hogy tagjaiknak minél több szolgáltatást nyújtsanak.

Nagy a valószínűsége, hogy a piaci ismeretek, a marketing és a piaci kapcsolatok szintén felértékelődnek és felgyorsul az innovációk bevezetése és alkalmazása a termelésben, forgalmazásban, menedzsmentben egyaránt. Hosszú távon az organikus, illetve biogazdálkodással kapcsolatos ismeretek, a környezetkímélő módszerek és az ezzel kapcsolatos szaktudás is jelentősen felértékelődik.

Az átalakuló nagyüzemi szervezetek vezetésének is jelentős változáson kell keresztülmennie a jövőben. Az eddigi vezetési és irányítási gyakorlat, ami a közös tulajdonon alapuló szövetkezetekben megvalósult (ami ugyan nagyüzemenként eltérő és rendkívül sokszínű volt), vélhetően nem, vagy más módon alkalmazható a magántulajdoni alapon álló szövetkezetekben. A vezető beosztásban lévő szakembereknek sokkal inkább a szaktanácsadásra, a szakismeret gyakorlati hasznosítására kell figyelmet fordítaniuk, továbbá a termelés közgazdasági és piaci hátterét kell folyamatosan értékelniük és elemezniük. Az irányító, „parancsnoki” vezetői tevékenység valószínűleg háttérbe szorul vagy minimálisra csökken. Ezt a tulajdonosok „nem veszik meg”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az alkalmazott technológiák vagy a piac fegyverező ereje ne érvényesülne. Ellenkezőleg. Ez a termelő és a szakember jól felfogott egyéni érdeke alapján valósul meg, és nem valamiféle általános szervezeti érdekből vagy a vezetői pozícióból vezéreltetve.

Napjainkban egyre gyakoribbak az egzisztenciális félelmek és aggodalmak a népesség különböző csoportjai, rétegei körében. Jogosan, hiszen a prognózisok növekvő munkanélküliséget, a statisztikák stagnálást, visszaesést mutatnak. Az átalakuló agrárstruktúrában meg tud-e felelni a jövő kihívásának az agrárértelmiség? Úgy vélem, igen. Döntő többségük valóság- és földközelen élt és él, ismeri a mezőgazdaságban rejlő lehetőségeket, bárhol változzék is a termelés üzemi, szervezeti formája. A jövő mezőgazdasága méginkább igényli a tudást és a vállalkozókészséget, amiben eddig sem volt hiány. A már idézett tanulmány fontos tanulsága, hogy az agrárértelmiség jelentős része a kistermelésben is árutermelő, különösen a termelési vezetők emelhetők ki ebből a szempontból. Az agrárértelmiség rekrutációjából következik (Juhász P. 1983), hogy a kárptöltés különböző formái az agrárértelmiség többségét kedvezményezett helyzetbe hozzák, hiszen a gazdálkodást feladni kényszerülő kis-, közép- és gazdagparaszatok egy része agráregyetemre küldte a gyermekét tanulni, és személyes szenvedései és sérelmei kárptöltését látta gyermekei diplomájában, illetve abban, hogy sokan közülük napjainkra településük megbecsült vezetői és szakemberei lettek. Az agrárértelmiség tehát a jövőben is megtalálja a helyét az agrártermelésben. A kérdés csupán az, hogy az agrárágazatnak milyen „szerep” jut majd a jövő magyar gazdaságában.

TULAJDONREFORM ÉS KERESKEDELEM

Az elmúlt években, mindenekelőtt az 1980-as évtizedben, lépések történtek a mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazatban a termelés, a feldolgozás és forgalmazás közötti gazdasági kapcsolatok erősítésére. Az infláció, az életszínvonal csökkenése, egyéb kedvezőtlen külpiazi hatások, továbbá bizonyos ágazatokban az eltúlzott beruházások következtében az *élelmiszertermelő ágazat került kínálati pozícióba*, s így a leginkább volt arra kényszerítve, hogy közelebb kerüljön a piachoz.

Ezzel együtt alapvetően nem változott az a helyzet, hogy a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelők természetes piaci kapcsolatai igen gyengéknek minősültek, a feldolgozóipar és a kereskedelem hatalmi pozíciója érvényesült, s így a kölcsönös érdekelttség gyenge volt.

A *földkérdés megoldása* nemcsak a mezőgazdasági tulajdonviszonyokat változtatja meg, hanem számottevő *hatása lesz az agrárkereskedelem tulajdonviszonyaira*, a megoldás módjaira, formáira.

A magántulajdonosok alulról szerveződő, saját elhatározásukon alapuló beszerzési és értékesítési szövetkezeteket hozhatnak létre.

Az árupiac fejlesztését célul tűző *állam szerepe jelentős mértékben csökken*, lényegében a piaci versenyt zavaró korlátok lebontására, majd a környezeti tényezők befolyásolására korlátozódik. Olyan helyzet kialakulását kell elősegítenie, amely lehetővé teszi a kiszélesedő versenyt, a gazdaság szereplőinek a piacon való szabadabb mozgását. Az államnak *vállalkozásélénkítő eszközöket* kell alkalmaznia, és a fokozott kockázatú agrártermelés és -kereskedelem kockázatában való részvételtől sem tekinthet el.

Az *önkormányzatok* szerepe is nő, a helyi kereskedelmi viszonyok közhivatali felügyelete (pl. egészségügyi, környezetvédelmi, minőségvizsgálati) és a helyi infrastruktúra kiépítése és fenntartása vonatkozásában.

Számolni kell a következőkben a legkülönbélebb tulajdonformába tartozó, illetve egyes tulajdonú kereskedelmi vállalkozások kialakulásával az agrártermékek nagy-, kis- és külkereskedelme területén. Várhatóan a *külkereskedelmi vállalatok* egy része átalakul külkereskedelmi szolgáltatást

nyújtó vállalattá, amire elsősorban azért lesz szükség, mert jelentős mértékben tovább fog emelkedni az agrárkülkereskedelemben résztvevő vállalkozók száma. A külkereskedelmi szervezet további átalakulását a kormányzatnak nem vállalatszervezési intézkedésekkel, hanem a jogi és közgazdasági szabályozás további liberalizálásával indokolt elősegíteni. Ennek keretében az export- és importengedélyezési rendszer egyszerűsítésére már 1991. január 1-jétől sor került. Az áruk kivitelére és behozatalára az NGKM engedélyére a bejegyzett cégeknek – az engedélyköteles termékek kivételével – nincs szükségük. *Az importjogosultságot alanyi jogon fokozatosan ki kell terjeszteni.* Mindezzel együtt fel kell készülni a volt KGST országaival mindenekelőtt új gazdasági kapcsolatok kiépítésére az agrárkülkereskedelem terén, továbbá az 1992-től egységessé váló nyugat-európai piac fokozódó igényeinek kielégítésére is.

Olyan gazdasági mozgástérre és közgazdasági feltételrendszerre van szükség, melynek eredményeként *a termelővállalatok* tényleges piaci, üzleti megfontolás alapján dönthessék el még azt is, hogy milyen formában végzik vagy végeztetik termékeik külpiazi értékesítését, illetve a termeléshez szükséges importárúk beszerzését. A külpiazi értékesítés, illetve beszerzés több külkereskedelmi jogú vállalat ajánlata alapján választási lehetőség igénybevétele vagy mellőzése mellett lényeges az is, hogy a külkereskedelmet lebonyolító cégek rendelkezzenek megfelelő anyagi eszközökkel. Tehát kereskedelmi tőkével, illetve megfelelő hitellehetőségekkel, a szükséges személyi feltételekkel (képzett, idegen nyelveket jól beszélő, az árukat, a piacot, a szállítmányozási és fuvarozási kérdéseket ismerő, a külkereskedelmi jogban járatos szakemberek stb.), hogy ténylegesen *választani lehessen a külkereskedelmi funkciókat ellátó vállalatok közül*, vagy a megfelelő információk birtokában dönteni lehessen arról, hogy érdemesebb-e alanyi jogon közvetlenül megjelenni a külső piacon.

Az említett feltételekkel rendelkező, és az így kialakult ütőképesebb kereskedelmi szervezeti rendszerrel szemben kívánalom, hogy az egyes külkereskedelmi részfunkciókra (szaktanácsadás, piaci információ, marketing, külkereskedelmi technika, devizaügyek, szállítmányozás és fuvarozás, csomagolás, csomagolástechnika, nemzetközi kereskedelmi jog, az exportőrök, importőrök institutionális rendszere stb.) is legyenek specializálódott szolgáltató vállalatok, hogy az említett típusú szolgáltatások szükség szerint megrendelhetők legyenek. Ezen részfunkciókra több vállalkozó is

lehetne, hogy a választási lehetőségek e tekintetben is valóságosak legyenek.

A privatizáció nyomán várható, hogy az *agrártermékek és élelmiszerek belkereskedelme* területén is megindul egy spontán folyamat, amelynek főbb jellemzői:

- decentralizációs folyamat az élelmiszerkereskedelemben;
- a termelőtőke behatolása a kereskedelembé, magán-kisiparosok (pékek, hentesek) kiskereskedelmi értékesítésének nagyobb mérvű elterjedése;
- a föld, a felvásárló és feldolgozóipari szervezetek tulajdoni viszonyok változásával együttjáró üzemméret és üzemi struktúra átalakulása felerosítja a kereskedelem és a termelés közötti kölcsönhatásokat;
- a privatizáció javíthatja az érdekeltséget, a szerződéses fegyelmet, a gazdálkodási biztonságot;
- a magánkézben vagy bérletként üzemelő üzletek csak valóságos és szükséges funkciókat ellátó vállalati központokat tűrnek meg maguk fölött;
- mérséklődik a területi ellátatlanság, illetve egyes üzlettípusok hiánya;
- fel fog gyorsulni a magán- és külföldi tőke behatolása a kiskereskedelembé is;
- ki fog alakulni a nagybani piacok hálózata, amely folyamat elősegítése elsősorban az indokolatlanul nagy sápot vevő közvetítő kereskedők kapcsolása érdekében fontos.

Agrárkereskedelmünkben is olyan módszereket kell alkalmazni, amelyek emberközpontúak, s mind a magyar termelők és fogyasztók, mind pedig az Európához való kapcsolódás (kompatibilitás) érdekét szolgálhatják.

Várható, hogy az agrármarketing tevékenységet, az információs, a szervezési és menedzselési tanácsadó szolgáltatást folytató vállalkozások versenyjelleggel egymás mellett fognak működni. Nem nélkülözhető azonban az *önkoordinációs szervezetek* ezirányú tevékenységeket elősegítő, támogató szerepe sem.

Befejezésül meg kell említeni, hogy a *fejlett országokban (pl. EK) a mezőgazdasági és élelmiszer-külkereskedelem szervezetileg a termelő, gazdálkodó szervezettől élesen nem különül el*. Amennyiben kivételesen fellelhető szervezeti elkülönülés, az inkább a termékek, a kereskedelmi és piaci

munka jellegéből, sajátosságaiból, azaz a piacra jutás racionalitásából adódik.

Úgy a külpiacon, mint a belső piacon, a fejlett országokban megfigyelhető a nagyvállalatok előretörése, s ezt a centralizációs folyamatot az 1992 utáni Európára (EKT) való felkészülés erősíti.

Az elkövetkezendő években a decentralizációnak lehetünk tanúi.

Nem tekinthetünk el attól, hogy ne utaljunk azokra a buktatókra, amelyek a kereskedelmi vállalkozók elé tornyosulnak, ami a kockázatot fokozza. A privatizáció lassúsága különösen a hazai belkereskedelmi szervezet terén figyelhető meg. Ebben többek között szerepet játszik a jövedelmezőségi ráta alacsony volta, a tőkehiány, a magas kamat, az infrastruktúra gyengesége, valamint a vállalkozókészség és képesség is.

I. DEMOGRÁFIAI ÉS GAZDASÁGI SZEKCIÓ

A GAZDASÁGI FOLYAMATOK ÉS A NÉPESEDÉS
KÖLCSÖNHATÁSÁNAK FŐ VONÁSAI AZ 1980-AS ÉVEKBEN

Fogalmi kérdések*

A címben is szereplő „*gazdasági folyamatok*” kifejezés szűkebb és tágabb értelmezése egyaránt indokolt lehet. A *szűkebb értelmezés* szerint a termeléssel közvetlenül összefüggő folyamatok értendők e kifejezésen, míg a *tágabb értelmezés* alapján a termelési folyamatokkal szoros összefüggésben lévő, azoktól el nem választható infrastrukturális tényezők és környezetváltozások is a fogalomhoz tartoznak. Jelen esetben a második, a tágabb értelmezésnek van létjogosultsága.

A *népesedés* fogalmának értelmezésével kapcsolatban is szükséges előrebocsátani néhány gondolatot. Ezek sorában elsősorban azt, hogy a népesség számszerű változásán és e változás komponenseinek (természetes szaporodás, vándorlási különbözet) alakulásán túl a népesség szerkezeti átalakulását is szükséges figyelembe vennünk.

Más megközelítésben, rögzítendő, hogy a népesedési folyamatok országos tendenciáit és regionális sajátosságait egyaránt elemeznünk kell.

A *kölcsönhatás* fogalmának értelmezésekor magának a szónak a jelentése a fontos. A köztudatban ugyanis csak e kölcsönhatás egyik oldala kapott hangsúlyt, nevezetesen az, hogy a gazdaság feltételrendszerében, így prosperitásában bekövetkezett változások demográfiai következményekkel járnak, az azonban csak viszonylag kisebb visszhangra talált, hogy e *demográfiai folyamatoknak*, illetve szerkezetnek is *megvannak a maguk következményei a gazdasági folyamatokra nézve*. E kölcsönhatás vizsgálatakor fontos hangsúlyozni, hogy a népesedés egészében véve lassabban reagál a

* Figyelembe véve, hogy előadásom egy konferencia szekciósülésnek bevezető referátumaként hangzik el, szükségesnek tartom, hogy az egységes értelmezés érdekében bizonyos fogalmi kérdésekkel is foglalkozzam a vitaindítóban. Gondolom, a szekció előadásai között az általam használt fogalmakra és jelenségekre bőven találunk majd empirikus adatokat.

gazdasági folyamatok változására, különösképpen a természetes szaporodásban bekövetkező változások mutatnak tekintélyes *időbeni késést*. A dolgok logikája szerint a gyorsabb reagálást a migráció jelenti és az ennek következtében előállt struktúraváltozás eredményezi a természetes szaporodás módosulását.

A demográfiai struktúra milyensége ugyanakkor elsősorban az innovációs fogadókészség alakulásán keresztül hat a gazdasági folyamatokra.

Történeti előzmények

A történeti előzmények áttekintését csupán a II. világháború utáni időszakra korlátozom.

A gazdasági folyamatok egymásutánjában az újjáépítés, az akkor szocialistának nevezett extenzív iparosítás, a zömmel ehhez kötődő, visszafogott volumenű infrastrukturális fejlesztés, a nagyüzemi mezőgazdaság több hullámban történt gyötrelmes megeremtése lényeges szerkezeti változásokat, markáns hangsúlyelmozdulásokat eredményezett a magyar gazdaságban és társadalmi életben. Figyelembe veendő, hogy mind az újjáépítés, mind a főleg bányászatra és nehéziparra koncentrálódó extenzív iparosítás, mind az ehhez kötődő infrastrukturális fejlesztés megerősítette a *főváros és a középhegységi vonalon kialakult ipari-energetikai-urbanizációs tengely szerepét* az országos térszerkezetben. Ez a *tény nagyarányú regionális átrendeződést eredményezett a népességben*, amely folyamat milliós nagyságrendű lakóhely-változtatással járt együtt. Ennek a nagyarányú interregionális, majd intraregionálissá szelődülő migrációs folyamatnak a vándorlás célterületein és az elvándorlási térségekben ellentétes struktúramódosító hatásuk volt: amíg az előbbi területeken a népesség fiatalodott, szakképzettsége, iskolázottsági színvonala, nemi összetétele javult, addig az elvándorlási területeken ennek az ellenkezője valósult meg.

A demográfiai folyamatok oldaláról utalnunk kell a természetes szaporodás olyan tényezőire, mint a baby-boom, a Ratkó-korszak direkt népessedéspolitikai beavatkozása, a 60-as évek tartós stagnálása, az 1973-as népessedéspolitikai intézkedések, az *1981-es fordulat*, melynek következtében hazánk népességének *természetes fogyása kezdődött meg*, a népesség előregedése, a férfiak és a nők arányának fokozatos eltolódása stb. A migráció

is lényeges hatással volt a demográfiai állapot módosulására. Csak a *külső, és kényszer hatására megvalósult migráció* legismertebb eseteit (a II. világháborút követő menekülés, a németek kitelepítése, a hadifoglyok kérdése, a malenkij-robot részleteiben máig sem tisztázott speciális migrációja, a csehszlovák–magyar lakosságcsere, az 1956-os határmegnyitást követő migrációs hullám, a későbbi disszidensek, az 1980-as évek végén megkezdődött hazánkba menekülés) említve is olyan tekintélyes sort kapunk, melynek egyes tagjai akár külön-külön is lényegesen befolyásolták a demográfiai folyamatok normális menetét, a népesség szerkezeti állapotát.

A gazdasági és demográfiai folyamatok kölcsönhatása tekintetében az a generális megállapítás tehető, hogy a gazdaságban és a demográfiai szférában bekövetkezett általános változás, sok mozgás ellenére a kölcsönhatás jellege, a stabilizálódott térszerkezet körülményei között még országon belül sem mutatott markáns változást.

Az 1980-as évek

Ebben az évtizedben a *gazdasági szférát* egészében véve a *lelassult fejlődés*, az eladósodás állapotának tartóssá válása, a retorika szintjén mind egyre előtérbe kerülő, de a gyakorlatban rendre elvetélt reformok felbukkanása, a KGST lassú agóniája, a *globális társadalmi-gazdasági válság elhatalmasodása*, egyes válságterületek kialakulása jellemezte.

A demográfiai szférában elsősorban a *népesség számszerű csökkenése* az új elem. Ez Magyarország népesedésében, a háborús időszakról eltekintve korábban elő nem fordult jelenség. Folytatódott és egyre markánsabbá vált a *népesség elöregedésének* folyamata. Mind súlyosabbá váltak a különböző devianciák. Ugyanakkor egészében véve *nőtt a népesség iskolai végzettsége, szakképzettségi szintje*, ezzel együtt innovációs készsége is. Ezt az évtizedet évi néhányezres kivándorlás jellemzi, amely számon belül fokozatosan növekszik a magasan kvalifikált értelmiségiek legális-illegális távozása. Ezt a folyamatot, miután jellege és identitása más, nem ellensúlyozza az évtized végén megindult, főleg Romániából érkező menekültáradat. A gazdasági és demográfiai folyamatok kölcsönhatása tekintetében elsősorban az alábbi jelenségekre szükséges utalnunk.

Az ország urbánus jellegének erősödésével, az ezt a folyamatot kísérő

migráció következtében visszajára fordul az urbánus és rurális térségek demográfiai „viselkedés”. Ebben az évtizedben a korábbi migráció eredményeképpen *a városok tűnnek ki a természetes szaporodás magasabb értékeivel, míg a falvak elöregedése, elnéptelenedése folytatódik*. E folyamat sajátos megnyilvánulási formája az aprófalvasodás felerősödése. A gazdaság területi átrendeződése, a centralizált irányítás sajátosságai hatására kialakult halmozottan hátrányos helyzetű térségek demográfiai helyzete krónikusan eltorzult. Ez a *torz demográfiai struktúra* egyben a gazdasági perifériára kerülés következménye, ugyanakkor – megújulásképtelenségének okán – a nagy eséllyel periférián maradás oka is. Az ilyen térségekben a központi beavatkozás elengedhetetlen. A strukturális válságba került, a termelés szerkezetének átalakításáért kiáltó térségek gyakran a korábban preferált területeken alakultak ki, így demográfiai struktúrájuk és folyamataik egészségesek voltak. A hirtelen gazdasági változás e térségekben elsősorban a migráció révén kezdi meg e virulens demográfiai helyzet leépítését.

A kiút kérdése

A jövőben legfontosabb annak szem előtt tartása, hogy a *gazdasági folyamatok és a népesedés kölcsönhatása erősödni fog*. Ez a prognózis az immanens összefüggéseken túl abból következik, hogy a kelet-közép-európai régióban, így hazánkban is, elveszíti öncélú jellegét a gazdaságfejlesztés, helyére kerülnek a dolgok, tehát elsősorban a lakosság, a népesség érdekében történik a gazdasági szféra fejlesztése és az életkörülményekre tekintettel lévő átformálása. Ez önmagában is a *humán faktor szerepének növekedését* jelenti, de ezen túl arra is utalnom kell, hogy az emberi tényező, az innovatív készség, a vállalkozókedv önmagában is gazdaságfejlesztő tényezővé lép elő. E megállapítás regionális aspektusból azt jelenti, hogy meg kell előzünk a strukturális válsággal sújtott területeken a népességstruktúra deformálódását, a halmozottan hátrányos helyzetű térségekben pedig központi támogatás igénybevételével megkezdeni a deformálódási folyamatok lassítását, a megfordítás feltételeinek megteremtését. E nélkül az ország jövőbeni gazdasági folyamatai bizonyos térségekben demográfiai aspektusból is gátolva lennének. Ez semmiképpen sem lehet érdekünk.

KISTELEPÜLÉSEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN*

Hosszú távú tendenciák a településhálózat fejlődésében

Közel 120 évre visszamenőleg elemeztük az ország mai területére eső, különböző méretű, mindenkori népességük alapján nagyságkategóriákba sorolt településeket.

Az egyes népességkategóriákba eső *települések számának*, illetve a bennük élő összes *népességnek* az időbeli fejlődését rendre saját kategóriájuk időbeli átlagához viszonyítottuk. Az 1. ábrán a népesség időbeli alakulását szemléltetjük. A vízszintes tengelyen szerepel az idő 1969-től 1986-ig. Jellegzetes képet mutatnak az egyes településkategóriák népességfejlődési tendenciái.

A települések *középkategóriájára* (1/C–1/F ábrák) az jellemző, hogy az ilyen méretű településben élő népesség számának e század folyamán valamikor maximuma volt. Mégpedig a korábbi emelkedés után az 1000-2000 fő közötti települések népessége az *első világháború óta* csökken, a 20 00–10 000 fő közötti települések lakói *1960 óta* fogynak, míg a 10 000-20 000 lakos közötti kategória csökkenése csak *1980 óta* figyelhető meg, amely időpont óta egyébként az ország össznépessége is csökken (1/I ábra).

Az ennél nagyobb települések közül *Budapest* esetében a legdinamikusabb népességnövekedés a kiegyezéstől a II. világháborúig zajlott le, de a növekedési ütem csak 1960 óta mérséklődött számottevően; a 20000 főnél népesebb többi település dinamikája viszont a *II. világháború után* ugrott meg és azóta is alig csökken a növekedés üteme (1/G és 1/H ábrák).

A *kistelepülések* kategóriái közül az 1000 fő alattiak száma és népessége már a múlt század harmadik harmadában is csökkent, mióta azonban a náluk nagyobb települések lemorzsolódása felgyorsult, *egyre több település*

*Az előadás (a jelenleginél valamivel hosszabb) írott formában a Kemény Bertalan hatvanadik születésnapjára készített, sokszorosított VÁTI kiadványban volt olvasható, amely 1988-ban készült.

hullik felülről bele a kistelepülés kategóriába. Ez a jelenség előbb lelassította a csökkenést, sőt az ötszáz fő alatti települések száma és az e kategóriában élő *népesség száma is* a II. világháború óta *nő* (1/A ábra).

Még szemléletesebben bemutatható az elemzett jelenség összhatása, ha az egyes településkategóriák kumulált görbéit vesszük szemügyre, tehát az adott kategóriába eső, valamint az annál kisebb települések adatait együtt kezelve.

A 2. *ábrán* ábrázolt határvonalak azt jelzik, hogy az adott paraméternél kisebb települések száma egy adott időpontban az összes település hány százalékát adja. A 2000 főnél kisebb települések összességét közösen jellemzi az első világháborúig rohamos, majd a második világháborúig csökkenő ütemű térvesztés: ekkor épp a lemorzsolódás következtében a legapróbb települések száma gyarapodni kezd, és ez a hatvanas évektől fokozatosan felfelé nyomja valamennyi előbb 5000, majd 10 000 főnél kisebb település részarányát is.

A 3. *ábrán* külön elemezhetjük a településkategóriák kumulált *népességarányát*. Az ábrán feltüntetett szakaszolás elemzésétől most eltekintve, a hosszú távú tendenciákat összefoglalva tehát arra mutathatunk rá, hogy az ország mai területén 120 év alatt mintegy megkétszereződő népességnek monoton csökkenő *aránya* lakik kis (pl. 2000 fő alatti) településen, de a népesség *száma* e kategórián belül csak kis mértékben csökkent, sőt a legkisebb, 500 fő alatti kategóriában 30-40 éve kifejezetten emelkedik. Így a kistelepülések ellátottságának, az ott élők életkörülményeinek a kérdését sem újnak, sem idővel megszűnőnek nem tekinthetjük.

Térségi tendenciák a településhálózat fejlődésében

Bár erre nem hívtuk fel a figyelmet, de mindaddig olyan statisztikákat használtunk fel, amelyek a népességet a mindenkori *közigazgatásnak* megfelelő értelmezésben vett településen vették számításba. E települések száma hosszú ideig aránylag keveset változott. 1900-ban 3265 település volt az ország mai területén, 1960-ban lényegében ugyanennyi, 1986. január 1-jén pedig 3064. Ekkor e településszám több mint a fele (53,5%) 1000 főnél kisebb lakosszámú; és e kistelepüléseken lakik a népesség 7,4%-a, kereken 790 000 ember.

Mielőtt azonban úgy vélnénk, hogy a népesség kistelepüléseken való elhelyezkedése, illetve ennek következményei (pl. a hiányos ellátottság) valóban kizárólag ennyi ember életkörülményeit határozza meg, célszerű meggondolni, és az 1980-as népszámlálás adatai segítségével számokkal is kísérfni az alábbiakat [2] [4].

A közigazgatási értelemben vett település külterületből és belterületből tevődik össze. A belterületek között minden esetben van egy ún. *központi belterület*, de számos esetben (pontosabban 692 esetben) ezt ún. *egyéb belterület* is kiegészíti. Az egyéb belterület a központtól különvállik, többnyire egy korábbi községegyesítés során közigazgatási státusát teljesen, legtöbbször a nevét is elvesztett településmaradvány. (Nem tévesztendő össze a csak helyi tanácsától megfosztott, de közigazgatási státusát őrző településsel: ez utóbbiak szerepeltek az eddigi statisztikákban is.)

Kihhasználva az 1980-as részletesebb statisztika adta lehetőséget, a továbbiakban külön („településföldrajzi értelemben vett”) településként szerepeltetjük a központi, illetve az egyéb belterületet, majd tovább a külterületi lakott helyeket is. Nyilvánvaló, hogy az eddig egységként kezelt községek aprózódnak, sokszor maguk a központi belterületek is egy fokkal kisebb lélekszám-kategóriába esnek: de az apróbb emberi települések kategóriáját különösen megnöveli az összesen több, mint 10 000 külterületi lakott hely (471 600 fő lakott 1980-ban külterületen, és 266 470 fő ún. egyéb belterületen.)

Egy településhálózati modell körvonalai

E helyen a modell tanulságainak főleg azon vonatkozásait szeretném kiemelni, ami a kistelepülésekkel kapcsolatos. Elsőként az az állítás kívánkozik ide, hogy „kistelepülés” természetes elhatárolását sugallja a településhálózati modellben tapasztalt markáns töréspont, ami eltérő térbeli szerveződéssű településtartományokat választ el egymástól.

Azt találtuk, hogy az ezer főnél kisebb lakosságú településalakulatok lényegében pontszerűen, egyenletes sűrűséggel, feltehetően véletlen eloszlás szerint töltik ki a teret. Az új, felmerülő kérdést csak megfogalmazni tudjuk egyelőre: vajon milyen történeti, földrajzi, társadalomszerveződési jelenségek vezettek oda, hogy a települések (inkább szerveződésük) e két

tartománya elkülönüljön egymástól?

Mindenesetre, már a jelenség okainak mélyebb megértése előtt is logikusnak tűnik, hogy éppen itt, tehát *ezer főnél húzzuk meg az „aprófalú” definíciós* határvonalát. (Jelenleg különböző kutatók hol 500 főnél, hol 1000 főnél szabják meg e határt.) Meg kell jegyezni, hogy míg az aprófaluszindróma legtöbb közismert demográfiai jelét (így a népesség csökkenését, elöregedését, a fiatalok elvándorlását stb.), de az intézmények kivonulását vagy a fejlesztések, beruházások elmaradását is – alaposabb elemzések a településhálózat vagy legalább a faluhálózat egészére érvényes folyamatok legszembetűnőbb, de attól nem elszakadó részének találták (ezért is esetleges a határvonal meghúzása), addig a most tapasztalt jelenség éppen ellenkezőleg, a településhálózat e szegmensének markáns elkülönülését jelzi.

E jelenség következményeit – további kutatások nyomán – érvényesíteni kell a fejlesztéspolitikában: hipotézisem szerint pl. a településeknek ezen alsó tartományára nem alkalmazhatók a körzethierarchia elvén épülő ellátási elvek.

Ezzel szemben az 1000 főnél népesebb települések eloszlása a fentiek-től eltérő, de ugyancsak szigorú törvényszerűséget követ. A településeknek csak ez az a köre – úgy gondolom – ahol *településközi* egyensúlyi elvek alapján települési gócpontok jönnek létre. E gócpontok száma méretük növekedésével arányosan csökken (mégpedig – mint láthattuk – úgy, hogy sűrűségfüggvényük alakja logaritmikus léptékben lineáris növekedést mutat).

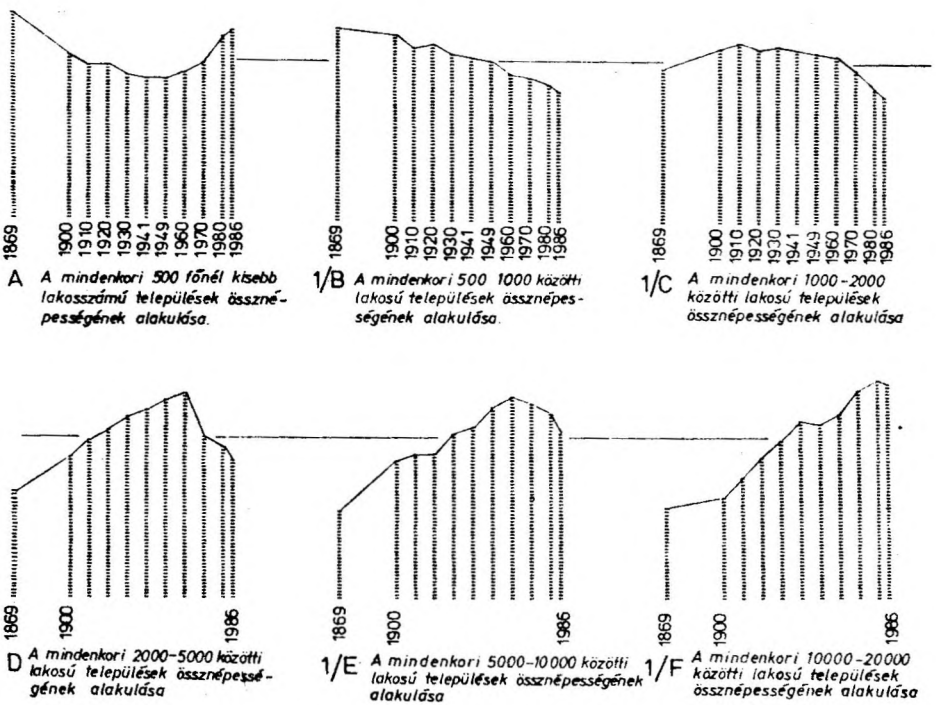
Másként megfogalmazva a feltételezésemet, az aprófalvak népességeloszlása a földterület valamiféle elemi eltartóképessége szerint alakul. Ezen elemi eltartóképességet (15-20 fő/km²) meghaladó népességszám elhelyezkedése a térben korántsem esetleges: de csak e nagyobb népességtömörülés feltételezi a magasabb szintű, településközi munkamegosztás kialakulását. (Az ellátásszerveződés e funkcionális elvei – pl. a Christaller-elv – ismertek, sőt az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepcióban (szinte kizárólagos) szervező szerepet kaptak. Most nem ezeket az elveket kívánom felfedezni; a modelltapasztalatok alapján csak érvényesülésük egy új behatárolási lehetőségét hipotetizálom.)

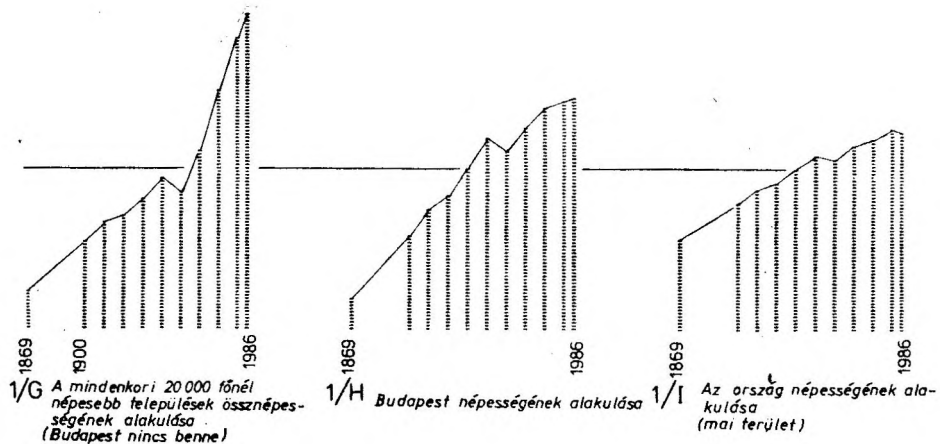
Végül a településhálózaton a modell megkülönböztet egy harmadik „szakaszt” is. A legnagyobb település nem is csupán töréssel, de kifejezett

szakadással csatlakozik a lineáris esést mutató, fent tárgyalt településtartományhoz. Feltévésem szerint, míg a fenti szakaszon elsősorban a térségen *belüli* településközi egymásrahatás vezérli a kialakulót, elég szigorú törvényeknek engedelmesskedő fejlődést, addig a központra vonatkozóan a térségen *kívülről* érkező kihívás speciális növekedésgeneráló hatással jár. Különösen a főváros esetében nyilvánvaló, hogy a szerves hazai településfejlődéstől teljesen eltérő, szinguláris pontot képvisel az összefüggésben.

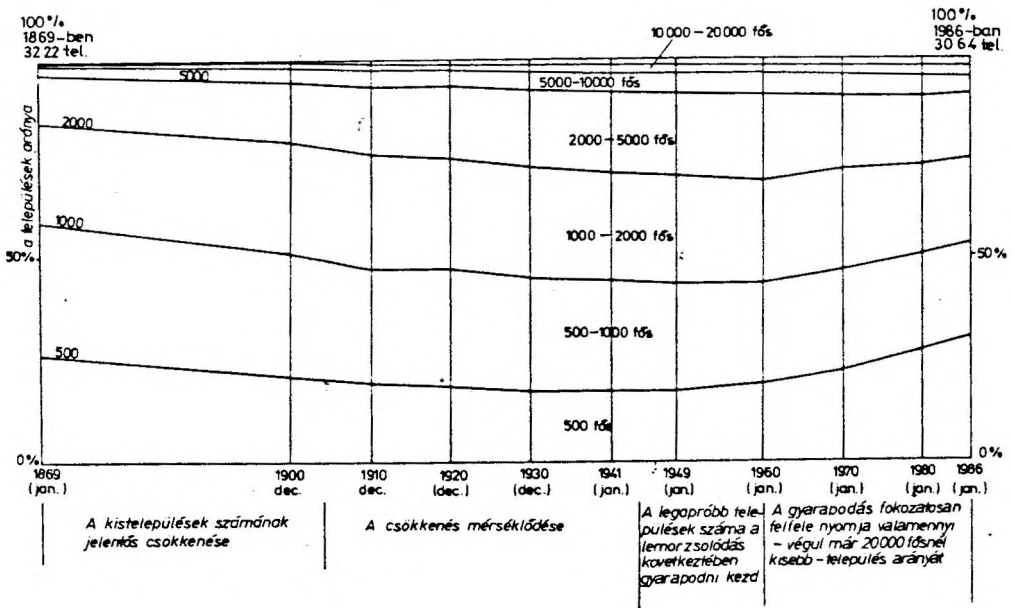
Természetesen a felvázolt hipotézis sorsa további igazolás, megerősítés, vagy éppen cáfolat lehet. Ezen – és különösen a szabályszerűségek okainak a feltárásán – én magam is szeretnék tovább dolgozni. Mégis, már most megkockáztatom azt az állítást, hogy, ha az empirikus tapasztalatok alátámasztást nyernek, akkor mai tudásunknál tartósabb és mélyebb ismeretek birtokába jutunk. Így a fejlesztési politika megalapozásához is olyan feltételek állhatnak rendelkezésünkre, amelyek segítségével képesek lehetünk meghaladni a mai, a közigazgatási beosztás torzító szemüvegén át mérlegelő és ezért szükségképpen a valóságot torzító elemzési módszereinket.

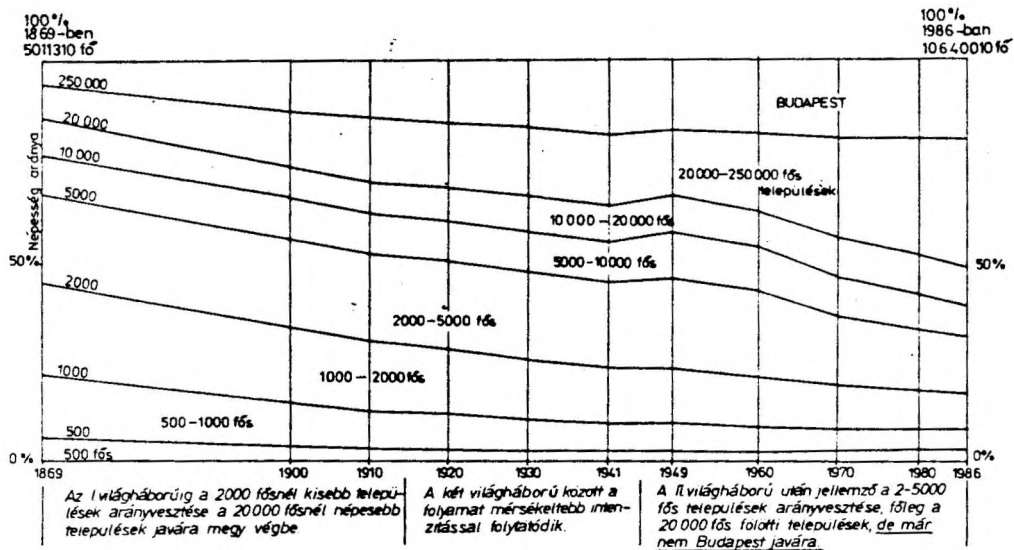
1. ábra: Az egyes településkategóriák népességének alakulása
1869-1986 között
(Viszonyítási alap, az adott kategória 120 éves átlagértéke)

2. ábra: A különböző népességkategóriákba tartozó települések számarányának alakulása a mai Magyarország területén

3. ábra: Az egyes településkategóriákban élő népesség arányának alakulása 1869-1986 között

ESÉLYEK ÉS LEHETŐSÉGEK

E korreferátum szűkre szabott keretei között csak tézisszerűen sorolhatom fel a falvak fejlődési lehetőségeivel kapcsolatos aggályaimat és reményeimet. Először a rendszerváltásnak, a makropolitikának a falvak fejlődési esélyeire gyakorolt, már ma is érzékelhető hatásai alapján állítom, hogy a faluhálózat tovább differenciálódik és jó részének nő a viszonylagos elmaradása a városokhoz képest, majd olyan területpolitikai eszközökre hívom fel a figyelmet, amelyek talán képesek e feszültségeken enyhíteni.

Makromegközelítés

Ma Magyarországon minden jel arra mutat, hogy a társadalmi-gazdasági modernizáció elején, a monetáris irányítás szerepnövekedésével *újra alulértékelődnek a regionális szempontok*, ezért a demokratikus átalakulás átmenetileg nem kedvez a regionális kiegyenlítődésnek és a piacosítás következtében tovább éleződik a város-falu dichotómia.

A külföldi magántőke érdeklődése (egyelőre) nagy Magyarország, pontosabban annak fejlettebb területei iránt. A profitmaximalizálás és a termelékenység növelésének követelménye a dinamikusan fejlődő térségek, települések felé készíti a mobil tőkét. A falusias térségek számára a szűk piaci lehetőségek, az információszerzés és -juttatás nehézségei, az elmaradott infrastruktúrából és az alacsony kooperációs potenciálból fakadó alacsony hatékonyság nehezíti a tőkevonzást. A működő tőke elsősorban a profitkilátások alapján választ telephelyet, így *területi preferenciák hiányában a fejlett területekre áramlik*.

Magyarország általában, de a rurális térség különösen elmaradt a technikai, technológiai fejlesztésben, így nagy lendületet adhatna fejlődésünknek *a technológiai haladás legújabb eredményeinek az alkalmazása*. Gyors, látványos előrelépéssel ezen a területen sem számolhatunk. A technikai, technológiai megújulásra elsősorban gazdaságunk kulcsüzemeinek és a központi (városi) telephelyeknek van esélye, így tovább folytatódhat a

vidék lemaradása. Ha egy-egy korszerű „high-tech” üzemet sikerül is a jóval fejletlenebb társadalmi-gazdasági közegbe telepíteni, akkor fennáll a veszély, hogy ott szigetként megmarad és multiplikátor hatása kicsi lesz. A helyi társadalom szerkezetére, a társadalmi mobilitásra gyakorolt hatása is csekély marad. A „high-tech” magasan kvalifikált „fehér gallérosokat” és betanított munkásokat igényel. A vezető menedzserek és technokraták gyakran az új céggel, technológiával kívülről jönnek és a hagyományos helyi középréteg (szakmunkások, technikusok) csak nehezen nyer alkalmazást. Ezzel a társadalmi mobilitás is nehezebbé válik, megmarad a perifériára szorult közösségek kiszolgáltatottsága.

A *magánszféra erősödése* tovább nyitja a fejlett és az elmaradott térségek közötti ollót. A városokban szélesíti és erősíti a vállalkozói, innovációs potenciált, fejleszti az infrastruktúrát, míg az elmaradott területek végleg periferizálódhatnak. 1982-t követően ezrével alakuló új vállalkozások elsősorban a fővárosba és a nagyobb városokba koncentráálódtak és *erős regionális hierarchiát* mutatnak. A településszinteket vagy a régiókat tekintve az új szervezetek a fejlett területeken koncentrálnak, ezzel *tovább erősítik a területi differenciálódási tendenciákat*.

A privatizáció az új rend megteremtésének alapköve, a fejlesztés motorja. Az elmaradott területeken mind az önkormányzatok, mind pedig a magánszemélyek által megszerezhető tulajdon értéke és várható hozama jóval kisebb, így relatív hátrányuk tovább nő. A kereskedelemben és a vendéglátásban most induló privatizáció újra a *városi* kisvállalkozói rétegnek ad további lehetőségeket. A közép- és nagyvállalatok átalakítása elsősorban a korábbi menedzsereket és talán a dolgozók szűk körét juttatja tulajdonhoz. A tsz-tulajdon nevesítésével, a földek részbeni visszaadásával és privatizálásával a jobb termőhelyi adottságú és kedvező földrajzi elhelyezkedésű, már ma is fejlettebb rurális területeken élők járnak jobban.

A kilencvenes években a „húzó ágazatok” a legkorszerűbb ipari termelés mellett a *kereskedelem és az új típusú szolgáltatások* (pl. banki, informatikai stb.) lesznek. A rurális területeken az elsődleges jövedelemforrás és a legfőbb fejlesztő erő továbbra is a mezőgazdaság marad. A mezőgazdasági termékek piaca a hetvenes évek második felétől folyamatosan romlik és a közeljövőben sem lesz alapvető változás. Kinyilvánított szándék a mezőgazdaság és az élelmiszeripar dotációjának mérséklése. (A GDP-hez viszonyítva nálunk jóval magasabb, mint a gyakran emlegetett Nyugat-Euró-

pában.) Az alaptevékenység veszteségeit már ma is a kiegészítő tevékenységek nyereségéből fedezik, ezért még a piacképes vállalkozások sem tudnak beruházni, fejlődni. Mindebből következően csökkenni fog a mezőgazdasági termelés és a foglalkoztatottak száma. Mindez nehezíti a rurális térség piaci alapokon történő fejlődését.

Ma a depressziós térségekben nagyobb társadalmi feszültségek *érzékelhetőek*, mint a gazdaságilag elmaradott, többszörösen hátrányos falusias térségekben. Ugyanakkor ezeken a szerkezeti válsággal küszködő területeken megfelelő válságkezelő programokkal jobb eredményeket lehet elérni, mint az elmaradott falusias területek fejlesztésénél. A jelenlegi gazdaságpolitika nagyobb figyelmet szentel a depressziós térségek válságkezelésének, így a többszörösen hátrányos helyzetű falusias térségek a jelenlegi átalakulási folyamatban újból hátrányba kerülnek. Ez nem csupán szubjektív tévedések következménye, hanem vannak magyarázható gazdasági és politikai okai is:

- a ma szerkezeti válsággal küszködő területek a regionális hierarchiában magasabb helyet foglaltak el, érdekérvényesítő képességük jobb, mint az elmaradott falusias területeknek. A depressziós ipari területek érdekeik érvényesítése érdekében a nagyobb tömegben utcára került, egzisztenciájukat veszített dolgozók segítségével *nagyobb politikai nyomást képesek kifejteni*, mint az önbizalmát veszített, a történelem során számtalanszor kismimizett parasztság. Nyugat-Európával ellentétben nálunk az agrár lobby is gyengébb a többinél;
- az országos méretű válságból akkor tudunk mielőbb kilábalni, ha szűkös forrásainkat minél hatékonyabban hasznosítjuk. A depressziós területek csődbe ment vagy felszámolásra ítélt cégeinek ingatlanjai nem áttelepíthetőek, a helyhez kötődő lakosság szakképzett vagy átképezhető munkaerőt kínál, a meglévő infrastruktúra csökkenti a beruházás költségeit. A jobb infrastrukturális lehetőségek, a viszonylag kedvezőbb demográfiai és szakmasztruktúra *jobb feltételeket kínál* az új vállalkozások számára;
- a hátrányos helyzetű falusias térségek történelmileg kialakult hátrányain csak pozitív megkülönböztetéssel lehetne enyhíteni. Az általános forráshiányon kívül e kérdés megoldását nehezíti, hogy a szükséges teendők ellentmondásba kerülhetnek az átalakulás néhány makrotrend-

jével. Nevezetesen, a kivételes elbánások megszüntetésével, a dotációk leépítésével, a gazdasági hatékonyság követelményének erősítésével és általában a piacosítással. Nemzetközi tapasztalatok is azt mutatják, hogy recesszió idején a kormányok a hatékonysági követelményeket a méltányossági szempontok elé helyezik. Az elmaradott térségeken történő beruházások megtérülése lassúbb, hatékonysága kisebb, így rövid távon a nemzeti szintű megújítási programot lassíthatja, így a közeljövőben nem lesz közvetlen érdeke egyik kormánynak sem az ezekre a területekre való erőforrás-átcsoportosítás;

- ha az elmúlt évek redisztribúciójától eltekintünk, akkor méltányossági szempontokat is figyelembe véve elfogadhatjuk, hogy hosszú távon a települések adott köre annyi központi támogatásban részesülhet, amennyit oda befizet. A földadó mértéke nem jelentős és az agrárvállalkozók java része (99%) nem fizet adót a mezőgazdasági tevékenysége után. Elsődlegesen az adóbevételeire támaszkodó költségvetés nem preferálhatja azokat a településeket ahonnan az adóbevételek kisebb része származik.

Lokális válasz

Mint azt érzékeltetni próbáltam, a jelenleg körvonalazható tendenciák további társadalmi, területi differenciálódáshoz vezetnek. Részben ezt természetes folyamatként felfogva, központilag a népesség területi mobilitását kell segíteni és a visszafejlődést kell elviselhetővé, humánussabbá tenni, másrészt olyan helyi fejlesztési stratégiákat kell kidolgozni, melyek reális alternatívát jelenthetnek ezekhez az anomáliákhoz vezető programok mellett vagy helyett.

A falvak egy részében a rendszerváltás kapcsán (tulajdonviszonyok, intézményrendszer stb. megváltozásával) eleve megteremtődnek a feltételek a saját belső fejlődés megindításához. Lesznek falvak, amelyek adottságai külső okok miatt megváltoznak (pl. a déli autópálya építése kapcsán) és esélyük adódik a fejlődés áramába való bekapcsolódásra. Elsősorban azoknak a falvaknak kell a hagyományostól eltérő fejlődési kurzust keresniük, amelyeket a modernizáció elkerül(t).

Minden regionális és helyi közösségnek általános célja saját jólétének

fokozása. Ennek módja 1. a saját erőforrásainak a „helyi” közösség érdekében történő mind teljesebb kihasználása és 2. a külső források mind nagyobb arányú megnyerése.

1. Adott időben a különféle források piaci megítélése a nemzetközi (nemzeti) főbb tendenciáknak megfelelően alakul. Azaz a helyi erőforrások egy része, kedvezőtlen esetben nagyobbik hányada a kereslethiány következtében kihasználatlanul maradhat. A helyi közösség, illetve választott vezetők feladata, hogy feltárják az alternatív hasznosítási lehetőségeket, vagy a tulajdonviszonyok vagy az intézményi feltételek változtatásával fenntartsák a termelést (a munkahelyeket), menedzseljék a helyi érdekeket.

2. Ma már kevés, ha egy közösség általános feltételeket kínál a külső források (munkaerő, tőke) vonzására. Ezek esetleg szükséges, minimális előfeltételek lehetnek (megfelelő szintű munkakultúra, infrastruktúra stb.), de egyre inkább csak az a közösség képes külső tőkét, szellemi potenciált helybe vonzani, amely kedvezőbb megtérülési lehetőségeket tud biztosítani és a munkaerőnek jobb életlehetőséget kínál (munkahelyi biztonság, jó kereseti lehetőség, jó lakáshelyzet, megfelelő ellátás, egészséges környezet stb.). Ezeknek a többi lokalitáshoz viszonyított szintje a lényeges. Egy adott település, régió minél magasabb szintű szolgáltatásokat kínál, illetve minél unikálisabb adottságokkal rendelkezik, annál inkább képes vonzását kiterjeszteni. Amennyiben sikerül külső forrásokra szert tennie, a helyi haszon mértéke a helyi közösség érdekérvényesítő képességén múlik.

A helyi gazdaságfejlesztési törekvéseknek azokat a tevékenységeket kell megcélözniük, ahol megvalósítható a helyi társadalom befolyása. A helyi önkormányzatoknak és szervezeteknek azokat a kis- és középvállalkozásokat, amelyek tulajdonosai helyi lakosok és a helyi szövetkezeti munkás vagy közösségi tulajdonú vállalkozásokat kell preferálniuk. A helyi közösség és választott vezetők átmenetileg a makrotrendekkel szemben is cselekedhetnek, gátolhatják a településükről történő tőke kivonást, munkahelyek megszűntetését stb. A település, a helyi közösség piacosításával elő kell segíteni a területi munkamegosztásba való jobb bekapcsolódását. Mindebben akkor lehetnek eredményesek a kis elmaradott települések, ha szolidaritást vállalnak a hasonló településekkel, és kis gazdasági súlyukat politikai nyomással támogatják meg.

A FALUSI MUNKANÉLKÜLISÉG NÉHÁNY KÉRDÉSE
MAGYAROSZÁGON

Előzetes megjegyzések

A munkanélküliséget a közgondolkodás manapság inkább városi jelenségnek gondolja, jöllehet nem kevés falusi térségben talán még nyomasztóbb ez a gond, mint a városokban. Az elmúlt száz évre visszapillantva is úgy tűnik, hogy a falvakhoz kötődő *mezőgazdasági munkanélküliség* gyakrabban volt feszítő probléma, mint az inkább városokhoz és városi jellegű településekhez kapcsolódó *ipari munkanélküliség*. Az I. világháború előtt pl. az agrártúlnépesedés már komoly társadalmi feszültségekkel járt, miközben a tömeges ipari munkanélküliség ekkor még ismeretlen volt. A két világháború között már mindkettő tartós problémának számított, de jelzi a különbséget, hogy az 1929–33-as válság mélypontján a munkát nem találó agrárkeresők száma kb. háromszor nagyobb volt, mint az ipari munkanélkülieké.

Az 1940-es évek végével a munkanélküliség hivatalosan megszűnt Magyarországon, s különböző lappangó változatai csak 1988 táján váltak ismét nyíltan elismertekké. Az időközben eltelt négy évtized alatt azonban generálisan átalakult az ország gazdasága, társadalma, településhálózata stb., így az ismét fellépő munkanélküliség már egészen más körülményeket talált, mint annak idején. Témánk szempontjából ezek közül kiemelésre kíváncsok, hogy a korábban szorosan összekapcsolódó „*falu-mezőgazdaság*” fogalompár legalább két szempontból is meglehetősen fellazult.

Ezek közé tartozik, hogy az agrárszektor aránya a foglalkoztatottak között drasztikusan lecsökkent, s 1990-ben már csak 15% körül volt. Ez azt jelenti, hogy *falvaink túlnyomó részében a mezőgazdasági keresők kisebbségbe kerültek*. Ezzel párhuzamosan az ipari és terciér keresők tömegének lett lakóhelye a falu. Ezek jelentős része viszont helyben nem talált munkát, így ingázni kényszerült a közelebbi-távolabbi – elsősorban városi jogállású –, munkahelyet biztosító településekbe. A *munkahely és a lakóhely* ilyenképpen történő *szétválása* nem elhanyagolható jelentőségű a mun-

kanélkülség területén sem. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy az ingázók-tól hamarabb válnak meg leépítés esetén a munkaadók, mivel így egyúttal megszabadulnak a dolgozók utaztatásával járó költségektől is. Ez alapvetően a falusi lakosságnak hátrányos, mivel *az ingázók többsége (1980-ban 85%!)* nem városi lakos. Ez előrevetíti azt is, hogy a munkanélküliek számának gyors növekedése fokozódó mértékben érinti a falusi népességet.

A munkanélkülség alakulása

Az eddigi tendenciák ismeretében 1991-ben a munkanélküliek számának gyorsuló növekedésére lehet számítani. A regisztrált álláskeresők száma 1989 szeptemberében még csak 22 ezer körül volt, s 1990 júniusára ez megduplázódott. 1990 decemberében az állást keresők száma már kb. 76 ezer, három hónappal később (1991. március vége) viszont már 136 ezer körüli. 1990 nyarán a munkanélküliek aránya az aktív keresőkből még nem érte el az egy százalékot, fél évvel később kb. 1,6%, 1991 márciusában viszont már közel 3% (2,8–2,9%).

A munkaerőpiaci szituáció gyors romlását ezen felül a szabad álláshe-lyek számának erőteljes csökkenése is mutatja. 1989 szeptemberében egy álláskeresőre még közel öt szabad álláshely jutott, 1990 májusában kb. 1:1 volt az arány, 1991 márciusában pedig már 11 munkanélküli-re jutott egyetlen betöltetlen állás.

Az országos átlagok mögött azonban egy területileg meglehetősen differenciált kép húzódik meg, s a munkanélkülség korántsem jelent azonos gondot mindenütt. A fővárosban alig van munkanélkülség, s jóval az országos átlag alatt van Pest, Győr-Moson-Sopron és Vas megye munkanélkülségi rátája is. Az ellenkező pólust jelentő megyék Észak-Magyarországon és az Alföldön vannak, s ezekben jelent igazán gondot a munkanélkülség kezelése. Ezt jelzik a munkanélkülségi arányszámok is: 1991 márciusában Szabolcs-Szatmár-Beregben kb. 8,8%, Nógrádban kb. 6,4%, Békésben kb. 5,4%, Borsod-Abaúj-Zemplénben pedig kb. 5,3%. E csoportból három megye kezdettől fogva a legrosszabb helyzetűek közé tartozott, feltűnő viszont Békés megye rendkívül gyors „felemelkedése”: itt a munkanélküliek aránya három hónap alatt közel megháromszorozódott!

Nem elhanyagolható nagyságúak azonban az egyes megyéken belüli különbségek sem. Ezt jól jelzik azok az adatok, amelyek az ország mintegy

170 munkaközvetítő irodájához tartozó kisebb térségek helyzetét mutatják be. Ezek szemrevételezése után választottuk ki azokat a kistérségeket, amelyek példáján próbáltunk a falusi munkanélküliség problémájához közeledni.

A falusi munkanélküliség területi különbségei

A vizsgálatba bevont öt körzet az ország különböző részein elhelyezkedve jól reprezentálja a falusi munkanélküliség terén mutatkozó különbségeket, elsősorban a munkanélküliek aránya alapján. A Nyugat-Dunántúl átlagosnál kedvezőbb viszonyait mutatja a *vasvári körzet*, ahol 1991. február végén a munkát keresők aránya mindössze 1,3% körüli volt az aktív keresőkből, s csak egyetlen településben volt a mutató értéke 10% felett. Ekkor a munkanélküliek száma mindössze 90 (1. ábra).

A Dunántúlon sem általános azonban az alacsony munkanélküliség, s ezt a *tamási körzet* helyzete is mutatja. Itt már közel 800-an kerestek munkát 1991 februárjában, s a munkanélküliségi ráta meghaladta a 6%-ot. Az ide tartozó településekben – Iregszemcse kivételével – a munkát keresők aránya lényegesen meghaladta az országos átlagot, Újiregen pedig közel 60% volt (1. ábra).

A másik pólust az Alföldön – de országosan is – a *fehérgyarmati körzet* képviseli, ahol a munkanélküliség rendkívül gyorsan növekszik: a munkát keresők száma 1990 júniusában még csak 750 körüli, 1990 decemberében már meghaladta az 1200-at, 1991 februárjában pedig már 2200 feletti, azaz két hónap alatt kb. ezer ember lett munkanélküli! Így a körzet egészét nézve kb. 15%-os a munkanélküliség. Az egyes települések között vannak ugyan különbségek, de alig akad 10%-nál kisebb értékkel rendelkező helység, jelentős viszont a 30%-nál nagyobb munkanélküliséget elérő falu. Valószínűleg nem véletlen, hogy ezek többsége az országhatár közelében fekszik. A körzetközpont Fehérgyarmat helyzete nem túlságosan rossz (5% körüli a munkanélküliség), s ez is mutatja, hogy *egyes térségekben a munkanélküliség inkább a falvakat érinti, nem pedig a városokat* (1. ábra).

A településeket az egyes időszakban nem azonos mértékben érintette a munkanélküliség növekedése. Az ötvennél több munkanélkülinek lakóhelyet adó települések egyharmadában a munkanélküliség a leggyorsabban 1990 második felében növekedett, s ez év elején már lényegesen csökkent

a tempó. Arra természetesen nincs garancia, hogy ezek a települések már „túl vannak a nehezén”, a folyamatot azonban érdemes tovább figyelni (2. ábra).

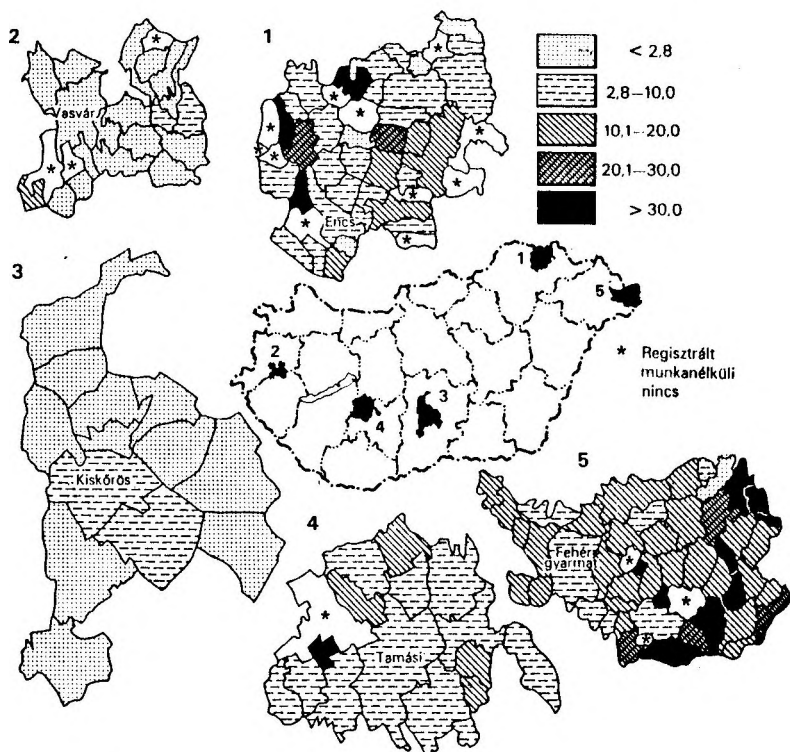
Hasonlóképpen súlyos gond a munkanélküliség az *encsi körzetben* is, bár itt a munkanélküliek aránya „csak” 9% körüli. Itt a munkát keresők számának növekedése jóval kisebb ütemű volt, mint a fehérgyarmati körzetben: 1990 júniusa és 1991 februárja között „mindössze” megduplázódott. Az egyes települések értékeit nézve kitűnik, hogy néhány esetet leszámítva nincs igazán nagy különbség a munkanélküliség növekedésében a két vizsgált időszakban (3. ábra).

Áttekintve az öt körzet helyzetét a munkanélküliség terén, néhány következtetés megfogalmazhatóan tűnik. Ezek közé tartozik, hogy az ország elmaradott területein az országos átlagot jóval meghaladó *munkanélküliség valószínűleg a kegyelemdőfést adta* meg e térségeknek. Ezeknek eddig egyetlen számba vehető előnye a mindennapi élet viszonylagos olcsósága volt, ez viszont a tömeges munkanélküliség esetén már nem érvényes. Ennek következtében viszont a lakosság még megmaradt értékes része is el fog vándorolni, s jórészt csak a lecsúszott peremhelyzetű csoportok maradnak meg ezeken a területeken.

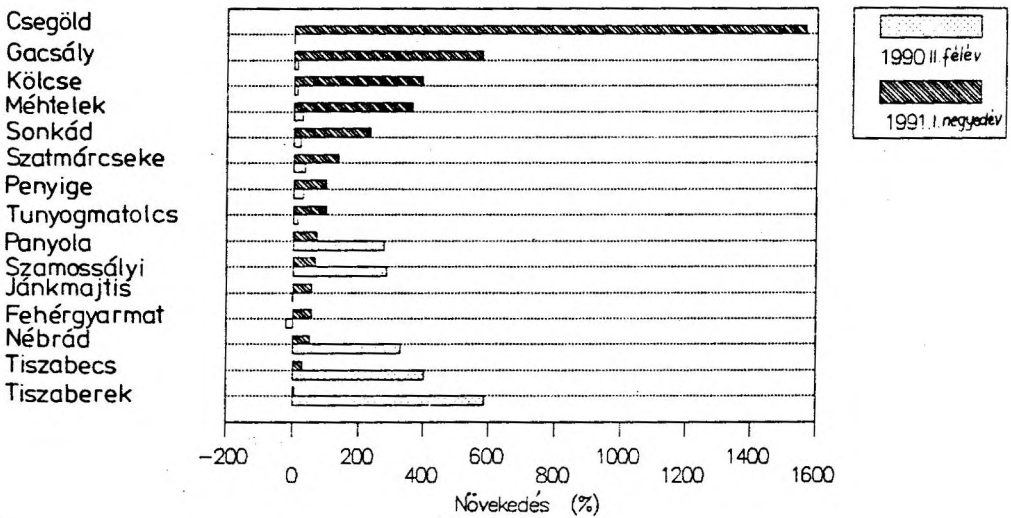
A nagyvárosi – elsősorban budapesti – építőipar leépítése többek között olyan következménnyel is járt, hogy *a távolsági ingázók jó része munkanélkülivé lett*, s így ezek kétes egzisztenciájú része egy hétből hét napot van a falujában, amíg korábban csak a hétvégeken voltak otthon. Ez a szituáció gyorsítani fogja a magukra valamit is adók elvándorlását. Van azonban egy másik előrelátható következmény is: miután ezek a peremhelyzetű csoportok „csontig leélték” településüket, felkerekednek, s a nagyobb városokba – elsősorban Budapestre – húzódva illegális lakásfoglalóként, és a bűnözés határán innen és túl ingadozva a városokba viszik *azt a problémát*, amit az eredeti lakóhelyen nem sikerült megoldani.

Amennyiben tehát a súlyos munkanélküliséggel is sújtott falusi térségek alapvető problémáit rövid idő alatt nem sikerül megoldani, fennáll a veszélye annak, hogy nem elhanyagolható méretű, teljesen tönkrement területek fognak létrejönni – főleg az országhatár mellett. Aligha lehet érdeke bárkinek is egy ilyen „modern gyeptű” létrejötte, ezért mindenképpen szükséges egy olyan területfejlesztési politika kidolgozása, ami többek között a munkanélküliséget is kezelni tudja a falusi térségekben.

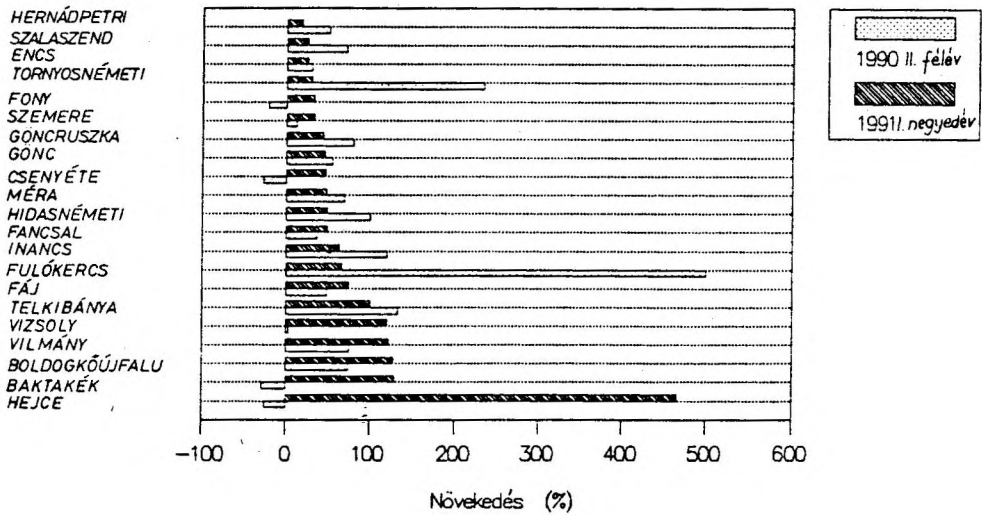
1. ábra: A munkanélküliek aránya néhány falusi térségben
(1991. február, %)

2. ábra: Falusi munkanélküliség (szabolcs-szatmári példa)

3. ábra: Falusi munkanélküliség (borsod-abaúj-zempléni példák)

A NÉPESSÉGSZÁM ALAKULÁSA A NYUGAT-DUNÁNTÚL FALUSI TELEPÜLÉSEIBEN

A vizsgálat alapkonceptiója szerint a Dunántúlon – mint makrokörzeten belül – három nagyobb egység (nevezzük mezokörzetnek) létezik: Észak-, Dél- és Nyugat-Dunántúl. Ez utóbbi az eddigi térfelosztási modellek között nem szerepelt, illetve területeit mindig más gazdasági körzethez sorolták be. Jelen vizsgálat nem kíván a gazdasági körzetfelosztások elméleti kérdéseiben állást foglalni, de *feltételezi az önálló és történeti fejlődésében sajátos Nyugat-Dunántúl létét* (Csapó T. 1990).

Jelen tanulmány a népességszám alakulásának vizsgálatát tűzte ki célul a Nyugat-Dunántúl falusi településeiben, melyhez Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala megyét és Pápa város környékét sorolja. Több mint százhusz év időtartamot vizsgál, s az alábbi kérdésekre keresi a választ:

- hogyan alakult 1869-től 1990-ig a térség, különös tekintettel a falvakra, illetve azok népességére;
- hogyan változott a falvak átlagos lélekszáma, ebben milyen tendenciák ismerhetők fel?
- a települések száma és népességük aránya miként változott az egyes népességkategóriákban.

A vizsgálat az 1990. január 1-jei állapot szerinti közigazgatási beosztást vette alapul, amely szerint 685 db település, ebből 19 város és 666 falu található a területen. A több mint 120 éves időszakot négy szakaszra bontva elemeztem. A szakaszok elkülönítése és behatárolása a történeti, társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok elemzésével történt.

A vizsgált időszak egészében a Nyugat-Dunántúl népessége mintegy 400 ezer fővel, 55,9%-kal nőtt, ami elmarad mind a Dunántúl, mind az ország átlagához viszonyítva. Figyelembe veendő, hogy 1982-ig a térség természetes szaporodása pozitív, főleg 1949 előtt. Emellett a Nyugat-Dunántúlról összességében kismértékű elvándorlás tapasztalható. Ennek mértéke Győr-Moson-Sopron megyében a legkisebb, Vas és Zala

megyében jóval nagyobb, míg Pápa és városkörnyékén csaknem a teljes szaporulat elvándorolt.

A népességben belül nagymértékben megnőtt a városlakók aránya és száma. Különösen Vas és Zala megyében, melyek az országos, sőt a dunántúli átlagnál is magasabbak. A városok felduzzadása nagyrészt a falvakból elvándorló lakosságból fakad. Összességében *a falvak népessége a vizsgált időszakban kissé csökkent*, nagyjából megegyezve a Dunántúlival, de élesen különbözve az országos tendenciától, amely 16,5%-os növekedésű volt (1. táblázat).

Különösen nagy mértékű a pápai városkörnyéken (27,3%) és Vas megyében (10,2) a falvak népességcsökkenése, amit a falvak átlagos lélekszámának változása is bizonyít.

Sokkal kifejezőbbek a változások, ha a 120 éves időszakot szakaszokra bontjuk és úgy vizsgáljuk meg a népesség alakulását.

Az első szakaszban (1869-1920), amely hazánk és Nyugat-Dunántúl életében is egyaránt *kiegyensúlyozott és gyors fejlődést* hozott, *a népesség növekedése nagyarányú volt*, meghaladta mind a Dunántúl, mind Magyarország Budapest nélküli átlagát. Jellemzője, hogy nemcsak a városok népessége nőtt rendkívül gyorsan, hanem a falvaké is. Ez természetesen magával hozta *a falvak átlagos lélekszámának emelkedését* is, mindenekelőtt Zala és Vas megyében (2. táblázat). Ez azt jelenti, hogy figyelembe véve az akkori magas természetes szaporodást, a térség le tudta kötni népességét, *s bár a városok növekedése jelentős volt*, a falvak népességmegtartó ereje is erősnek bizonyult. Mindez megmutatkozott abban, hogy a lakosság a falvakban is mind nagyobb népességszám-kategóriákba tömörült. Jelentősen megnőtt a 2-5 ezer, illetve az 1-2 ezer fős kis- és középfalvak száma és természetesen a bennük lakó népesség aránya, ugyanakkor csökkent az aprófalvak, de különösen a törpefalvak száma és lakosságának aránya. A Nyugat-Dunántúlon belül az egyes részterületek tendenciája nagyjából megegyezett.

A második szakasz (1920-1949) népesedési folyamatai az előzőtől alapvetően különböznek. A gyökeresen megváltozott gazdasági-politikai helyzet, mindenekelőtt a trianoni békekötésből fakadó természeti, *gazdasági és társadalmi tévesztés lelassította a népesség növekedését* is. Különösen érvényesült ez a Nyugat-Dunántúlon, amely nyugati kapcsolatrendszerének jó részét elveszítette, gazdasági fejlődése megtorpant, s megin-

dult a népesség elvándorlása (2. táblázat). A városok népességnövekedése is lelassult, alig nőtt a városlakók aránya, s bár a növekedés így is magasabb, mint az országos átlag, azonban elmaradt a Dunántúléltól. Az elvándorlás nagyobb része a falvakra jutott. Összességében alig változott a falvak népessége, s ezzel messze elmaradt az országos és a dunántúli átlagtól.

Míg országosan tovább emelkedett a falvak átlagos lélekszáma, addig a Nyugat-Dunántúlon lényegében stagnált, sőt Pápa környékén csökkent is. Tulajdonképpen nem változott a települések megoszlása a különböző népességi kategóriákban. Azt lehet mondani, hogy az egész struktúra megmerevedett, csakúgy, mint a gazdaság és a társadalom.

Alapvető változásokat figyelhetünk meg az 1949-től 1980-ig terjedő harmadik szakaszban. Magyarország áttért a szocialista tervgazdálkodásra, nemzetközi kapcsolataiban kelet felé fordult, és erőteljes iparosítás vette kezdetét a mezőgazdaság kollektivizálásával egyidejűleg. Hazánkban óriási népességmozgás indult meg, és a falvakból rövid idő alatt csaknem másfél-millió ember vándorolt a városokba, főleg az úgynevezett ipari tengely településeibe.

Nyugat-Dunántúl helyzete alapvetően más volt. Területe a politikai-földrajzi térben előnytelenné vált a fejlesztés, beruházás számára, nyugati tradicionális kapcsolatrendszere gyakorlatilag megszűnt. Ugyanakkor a mezőgazdaság kollektivizálásával nagymértékű elvándorlás indult meg a falvakból, amely már méltán nevezhető a népesség eróziójának. Az alapvetően faluellenes OTK következményeként a falvak elvesztették népességmegtartó képességüket, így a falvak népessége jóval az országos átlag feletti mértékben csökkent (3. táblázat).

A térség városai ugyanakkor – éppen a terület gazdaságpolitikai megítélése, illetve az elmaradt ipartelepítés miatt – nem voltak képesek befogadni a falvak migráló népességét, így a térségből folyamatos elvándorlás volt. Az össznépesség növekedése a felét sem tette ki a dunántúli és az országos átlagnak, ha Győr-Moson-Sopron megyét kiemeljük, a térség népessége gyakorlatilag stagnált. A népesedési folyamatok egyedül Győr-Moson-Sopron megyében hasonlítottak az országos tendenciákhoz, sőt a kiemelt iparfejlesztés miatt némileg meg is haladták azokat.

Mindezek a folyamatok, különösen a falvak népességvesztése okozták a falvak átlagos lélekszámának drasztikus csökkenését. Megindult a falvak

társadalmának a leépülése, melynek következtében a községek lakossága egyre kisebb népességekategóriákba koncentrált. Jelentősen visszaesett a közép- és kisfalvak száma és aránya, különösen aggasztóan az 1-2 ezer fős, egykoron a faluhálózat gerincét alkotó települések száma. Ezzel párhuzamosan egyre több falu csúszott le a 300-500, illetve 300-nál kisebb népességekategóriákba (4. táblázat). Ez utóbbiak száma csaknem megháromszorozódott, sőt megjelent a száz fő alatti falvak csoportja is.

Úgy tűnik már a 300 főnél kisebb falvaknál is, de még inkább a 100 fő alattiaknál, hogy a népeségérózió ez esetben visszafordíthatatlan, azaz ezeket a településeket potenciálisan a kihalás fenyegeti.

A negyedik szakasz, amely az 1980-as évtizedet jelenti, az előző szakasz negatívumait tovább viszi. Bár a térség politikai, s így gazdasági megítélése is pozitívan változott, a népesedési folyamatokban ez még alig, vagy nem tükröződik. Az össznépeség csökken – az országos tendenciának megfelelően – de a csökkenés mértéke kisebb, mint országosan. (Legkedvezőtlenebb helyzetben Pápa és környéke van ebből a szempontból.) Még tovább tart a falvak eróziója, de egyrészt nem mindegyik népességekategóriában – azaz differenciált a falvak fejlődése – másrészt ennek mértéke alig haladja meg az országos, illetve a dunántúli átlagot (3. táblázat).

A fentiekből következően folytatódik az átlagos falunagyság csökkenése, s ennek megfelelően egyre több az 500 fő alatti törpefalu. Különösen aggasztó, hogy Vas és Zala megyében a falvaknak már több mint fele 500 főnél kisebb, és nagyon magas (30,5 és 36,9%) a 300 főnél kevesebb lakosú falvak aránya.

Összegezve tehát: a Nyugat-Dunántúl falusi településeinek népesedési folyamatai az első világháborúig alakultak a legkedvezőbben. Ekkor a faluhálózat egésze fejlődött, a falvak népességmegtartó ereje megvolt, társadalmuk a településhálózatba beágyazva autonóm módon prosperált. A két háború között a térség fejlődése lelassult, elvándorlás indult meg, a falvak népessége stagnált, társadalmuk megmerevedett. A második világháború után a falvak elvesztették funkcióikat, s velük együtt népességmegtartó képességüket, társadalmuk felbomlott. A falvak egyre kisebb népességekategóriába tartoznak, egy részüket a kipusztulás fenyegeti. A népeségérózió az utóbbi évtizedben sem lassult, bár 1-2 éve kedvező jelek is mutatkoznak.

Optimizmusra adhat okot, hogy *újjáélednek a Nyugat-Dunántúl tradicionális nyugati kapcsolatai*, a külföldi tőke érdeklődik e területek iránt, s lassan de megjelennek a hazai vállalkozók is. Mindez az utóbbi 1-2 évben már megmutatkozik a térség népesedési folyamataiban is. Lelassult a népesség eróziója, azaz valamelyest javult a falvak népességmegtartó ereje. *A falvak közötti differenciálódás azonban minden bizonnyal fokozódik.* Az agglomerálódó, jó közlekedéscsoporthelyi helyzetben lévő, a turizmus adta lehetőségeket jól kihasználó falvak fejlődése felgyorsul, népességük megmarad, sőt fiatalodik, gyarapszik. Ezzel szemben a falvak másik része tovább veszít népességéből, elöregszik, s közülük nyilván jó néhány elpusztul.

Az elmondottak a Nyugat-Dunántúl egészére jellemzőek. Ettől némileg eltér Győr-Moson-Sopron megye, de különösen annak mosonmagyaróvári és győri városkörnyéke, melyeknek népesedési folyamatai inkább az országos tendenciákkal mutatnak rokonságot. (Jelen tanulmány azonban nem tér ki a Nyugat-Dunántúlon belüli regionális különbségekre.)

1. táblázat: A Nyugat-Dunántúl népességének alakulása 1869–1990

Terület	Össz- népesség		vált. (%)	Falusi lakosság		vált. (%)	Város- lakók (%)		C koef.	Falvak átl. lélekszám		C koef.
	1869	1990		1869	1990		1869	1990		1869	1990	
Ny-Dunántúl	688	1073	55,9	507	489	-3,6	26,3	54,4	2,07	761	735	0,96
Győr	254	425	67,3	178	181	1,7	29,9	56,0	1,87	1119	1138	1,02
Vas	180	276	53,3	138	124	-10,2	23,3	55,1	2,36	663	596	0,90
Zala	193	306	58,5	147	147	0,0	22,8	52,1	2,28	590	590	1,00
Pápai vk.	61	66	8,2	44	32	-27,3	27,9	51,5	1,84	880	640	0,73
Dunántúl	1931	3144	62,8	1479	1432	-3,2	23,4	54,4	2,32			
Mo. Bp. nélkül	4711	8359	77,4	3398	3958	16,5	27,8	52,6	1,89	1171	1364	1,16
Mo. összesen	5011	10375	107,0				32,2	61,9	1,92			

2. táblázat: A Nyugat-Dunántúl népességének alakulása az első szakaszban

Terület	Össz- népesség		vált. (%)	Falusi lakosság		vált. (%)	Város- lakók (%)		C koeff.	Falvak átl. C lélekszám koeff.		
	1869	1920		1869	1920		1869	1920		1869	1920	
Ny-Dunántúl	688	981	42,6	507	651	28,4	26,3	33,6	1,28	761	977	1,28
Győr-Moson	254	344	35,8	178	213	19,7	29,9	38,0	1,28	1119	1339	1,20
Vas	180	276	53,3	138	182	31,9	23,3	34,2	1,47	663	875	1,32
Zala	193	286	48,2	147	203	38,1	22,8	29,0	1,27	590	815	1,38
Pápai vk.	61	75	22,9	44	53	20,4	27,9	29,3	1,05	880	1060	1,20
Dunántúl	1931	2553	32,2	1479	1785	20,7	23,4	30,1	1,28			
Mo. Bp. nélkül	4711	6755	43,3	3398	4529	33,3	27,8	32,9	1,16	1174	1561	1,33
Mo. összesen	5011	7087	59,4	3398			32,2	43,3	1,34			

A Nyugat-Dunántúl népességének alakulása a második szakaszban

Terület	Össz- népesség		vált. (%)	Falusi lakosság		vált. (%)	Város- lakók (%)		C koeff.	Falvak átl. C lélekszám koeff.		
	1920	1949		1920	1949		1920	1949		1920	1949	
Ny-Dunántúl	981	1024	4,4	651	670	2,9	33,6	34,6	1,03	977	1006	1,03
Győr	344	364	5,8	213	221	3,7	38,0	39,4	1,04	1339	1389	1,03
Vas	276	283	2,5	182	182	0,0	34,2	35,6	1,04	875	875	1,00
Zala	286	303	5,9	203	217	6,9	29,0	28,4	0,98	815	871	1,07
Pápai vk.	75	74	-1,7	53	50	-5,7	29,3	32,4	1,11	1060	1000	0,94
Dunántúl	2553	2769	8,4	1785	1884	5,5	30,1	32,0	1,06			
Mo. Bp. nélkül	6755	7615	12,7	4529	5108	12,8	32,9	33,0	1,00	1561	1761	1,13
Mo. összesen	7987	9205	15,2				43,3	44,5	1,03			

3. táblázat: A Nyugat-Dunántúl népességének alakulása a harmadik szakaszban

Terület	Össz- népesség		vált.	Falusi lakosság		vált.	Város- lakók (%)		C	Falvak átl. C		C
	1949	1980	(%)	1949	1980	(%)	1949	1980	koef.	1949	1980	koef.
Ny-Dunántúl	1024	1102	7,7	670	536	-20,0	34,6	51,4	1,48	1006	806	0,80
Győr	364	429	18,1	221	197	-10,9	39,4	54,1	1,37	1389	1239	0,89
Vas	283	286	0,7	182	136	-25,3	35,6	52,1	1,46	875	654	0,75
Zala	303	317	4,6	217	166	-23,5	28,4	47,9	1,69	871	666	0,76
Pápai vk.	74	70	-4,2	50	37	-26,0	32,4	47,1	1,45	1000	740	0,74
Dunántúl	2769	3222	16,3	1884	1551	-17,7	32,0	51,9	1,62			
Mo. Bp. nélkül	7615	8650	13,6	5108	4275	-16,3	33,0	50,6	1,53	1761	1474	0,83
Mo. összesen	9205	10709	16,3				44,5	60,1	1,35			

A Nyugat-Dunántúl népességének alakulása a negyedik szakaszban

Terület	Össz- népesség		vált.	Falusi lakosság		vált.	Város- lakók (%)		C	Falvak átl. C		C
	1980	1990	(%)	1980	1990	(%)	1980	1990	koef.	1980	1990	koef.
Ny-Dunántúl	1102	1073	-2,6	536	489	-8,8	51,4	54,4	1,06	806	735	0,91
Győr	429	425	-1,0	197	181	-5,1	54,1	56,0	1,04	1239	1138	0,92
Vas	286	276	-3,5	136	124	-8,8	52,1	55,1	1,06	654	596	0,91
Zala	317	306	-3,5	166	147	-11,5	47,9	62,1	1,09	666	590	0,89
Pápai vk.	70	66	-5,7	37	32	-13,5	47,1	51,1	1,09	740	640	0,86
Dunántúl	3222	3144	-2,4	1551	1432	-7,7	51,9	54,4	1,05			
Mo. Bp. nélkül	8650	8359	-3,5	4275	39,58	-7,4	50,6	52,6	1,04	1474	1364	0,93
Mo. összesen	10709	10375	-3,1				60,1	61,9	1,03			

VÁROSI KÖZPONTOK NÉLKÜL MARADT FALUSI TÉRSÉGEK
TÁRSADALOMFÖLDRAJZI VISZONYAI
ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON

A mai országterület északi és keleti határai mentén – váltakozó szélességben, s csaknem megszakítatlan kifejlődésben – elmaradott rurális övezet alakult ki, mely döntően a Magyarországnak hagyott megyecsonkokból (Abaúj-Torna, Zemplén, Bereg, Szatmár, Bihar, Arad) képződött.

E rurális térség elmaradott helyzete részben a *kedvezőtlen természeti adottságokból* fakad, melynek felszámolása, illetve semlegesítése egészen napjainkig éppen a periférikus társadalmi-gazdasági helyzet miatt haladt vontatottan. A közvélemény ezeket a térségeket éppen ezért részben természetföldrajzi tájnévvel is jelöli (pl. Cserehát, Zempléni-hegy, Bodrogköz, Rétköz, Nyírség, Berettyó-Körösök vidéke), s az elmaradottság magyarázataként a gyenge talajadottságokat, az erózióveszélyes felszínt, a kedvezőtlen vízügyi helyzetet emlegetik. Ugyanakkor a felsorolt tájak igen változatos felszínű, talajadottságú térségeket ölelnek fel, tehát a közös elmaradottságot hasonló vagy azonos *politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok hozták létre*, illetve tartják életben.

A nyolcvanas években felmerült az ország- és megyehatár menti területek kutatásának szükségessége, s határmenti térségeink sorában – éppen a kiválasztott ÉK-i határszakaszon – a sajátos történelmi-politikai előzmények következtében az ország- és megyehatár-mentiség *egymást erősítő tényezőként* jelentkeztek, s így itt az elmélyült területi válság legfőbb okként ítélnék meg.

E határmenti zónában a gazdasági élet „elhalása”, a művi környezet fejletlensége, a „forgalmi árnyék” megléte a térséggel foglalkozó szakirodalomban egyértelműen megfogalmazást nyert. Ugyanakkor felbukkan az a vélemény is, mely szerint a marginális fekvésű területek fejlesztésével a megyei szervek mind ez ideig kevésbé törődtek, mert figyelmüket, s így természetesen a rendelkezésre álló javakat is, a városok (főleg pedig a megyeszékhelyek) fejlesztésére fordították.

ÉK-Magyarországon *a múlt századi kapitalista fejlődés* legutoljára, *s legkevésbé formálta át ezt a térséget*, bár a kiépülő közlekedési hálózat – elsődlegesen a vasúthálózat – és az árvízmentesítési lecsapolási munkálatok itt is megteremtették a tőkés átalakulás lehetőségét. A mai északkeleti marginális zóna – az első világháború előtt – két forgalmas (vasúti) útvonal közé esett. A nagyvárosi központok (a megyeszékhelyek), melyek nyilvánvalóan a vasút vonalvezetését is megszabták, a fenti két forgalmi sávon helyezkedtek el. Jelentős városi központ a forgalmi sávok között – bár forgalmas vasúti vonalak szeltek át e zónát is – nem alakult ki, hiszen a közeli nagyvárosok (Kassa, Miskolc, Sátoraljaújhely, Ungvár, Nyíregyháza, Munkács, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly, Debrecen, Nagyvárad, Békéscsaba, Gyula és Arad) vonzáskörzetei „lefedték” e rurális térségeket. *Az itt elhelyezkedő falusi térségek tehát a történelmi Magyarország földrajzi munkamegosztásában – váltakozó súllyal – aktívan részt vettek, s gazdasági életük (agrártermelésük) nagyrészt az Alföld-peremi vásárvonal előbb felsorolt nagy piacközpontjaihoz kapcsolódtak.*

A trianoni határkijelölés szétszakította itt a gazdasági élet integráns területi egységeit, így a vizsgált mikrorégiók nagyvárosi központok, fogyasztópiacok nélkül maradtak. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés hazánk északkeleti határát úgy jelölte ki, hogy az előzőekben említett külső vasútvonal (s természetesen a rajta fekvő városi központok – Sátoraljaújhely nagyobbik részét kivéve) Csehszlovákiához, illetve Romániához került. A két világháború között az ellenséges szomszédi viszony a gazdasági kapcsolatokat is csaknem lehetetlenné tette a Magyarországon maradt területek, s az egykori piacközpontjaik között. A világháború után ugyanis a határok katonai, politikai és gazdasági elválasztó funkciója – különösen Közép-Európában – egyre inkább megerősödött. Az irredenta magyar vezetés nem is akarta e marginális területek közigazgatási megreformálását, s lehetősége sem igen volt a térség gazdasági helyzetének megjavítására. Néhány „hiánycentrum” (Berettyóújfalú, Mátészalka) tétova kijelölésére ugyan sor került, de az ideiglenesnek tartott helyzet miatt tényleges városi központtá fejlesztésük érdekében alig történt valami.

1945 után e marginális zóna életében az egyik legjelentősebb változás a „töredék” megyék megszüntetése volt. Az itt élő érintettek máig hangoztatták, s az utóbbi időben talán még gyakrabban megfogalmazott véleménye

szerint a földrajzilag is távol fekvő megyeközpontok (Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba) irányítása alá került területek társadalmi-gazdasági el- és lemaradása a közigazgatási egyesítés óta (1949-50) csak fokozódott.

A demográfiai változásokból következtetni lehetett a gazdasági és társadalmi folyamatokra, hiszen a fejlődést, stagnálást vagy visszaesést éppen a népesség számának és összetételének változása követte a legérzékenyebben. Amennyiben a népesedési változásokat a fejlődés-lemaradás folyamatának indikátoraként elfogadjuk, akkor indokoltnak tűnik az egykori „csonka” megyék lakóinak panasza (1. ábra). A közigazgatási reform óta az egyesített megyék régi magterülete a megye népességszámából mindennél jelentősen növelte arányát, ugyanakkor a hozzácsatolt területeken élők részesedése nagymértékben csökkent. Ez 1949 és 1990 között nemcsak relatív csökkenést, hanem igen jelentős, abszolút számban is megnyilvánuló fogyást jelentett. A népességvándorlás szelektív jellege következtében az egykori „csonka” megyék vesztesége demográfiai szempontból is több egyszerű népességszám-csökkenésnél.

Magyarország északkeleti részén kialakult halmozottan hátrányos határmenti területsávot három helyen keresztezi megyehatár. Szomszédos megyék gazdasági-társadalmi értelemben periférikus területei érintkeznek itt egymással. A megyék központi települései, s az azokat összekötő tengelyek mentén sűrűsödnek a gazdaság erővonalai, ugyanakkor az elmaradott térségekben ritka szövetű térrendszer alakult csak ki. Az elmúlt évtizedek területfejlesztési gyakorlata a megyékben gyorsította a koncentrációt, s a centralizált fejlesztés hatására fokozódtak a megyéken belüli fejlettségbeli különbségek.

A hátrányos helyzetű térségek pontosabb körülhatárolása érdekében, a TSTAR adatbázis 1980-as településsoros adatait felhasználva, klaszterelemzést végeztünk az érintett négy megye településeire vonatkozóan. Az eredményeket a megyei átlagértékhez viszonyítva kartografikusan is igyekeztünk megjeleníteni (2. ábra). A kapott térkép egyértelműen bizonyítja, hogy hazánk ÉK-i részén a határváltozás által kialakult forgalmi árnyék depressziós hatását az elmúlt hét évtized sem tudta megszüntetni, a településhálózat máig sem idomult a határszabta körülményekhez.

Az átlagértéktől elmaradott települések közös jellemvonása, hogy – különösen 1960 után – képtelenek voltak a népességmegtartásra. A népesség-

megtartó képesség hiányát ebben az esetben is több tényező együttes hatása okozta. Közös vonásként kiemelhetjük, hogy a vizsgált térségben a népességmegtartás ellen ható összetevők egymással szorosan összefonódva, negatív oldalakat kölcsönösen erősítve jelentkeztek.

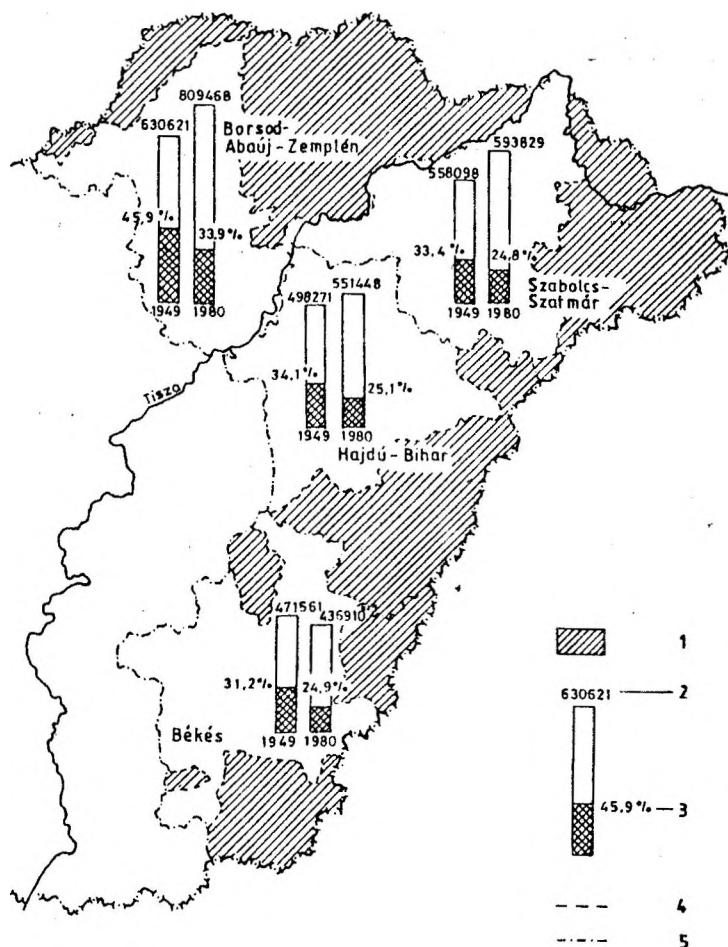
A jövő terület- és településfejlesztési feladatai közül elsőrendűen azokat kell támogatni, melyek segítségével a határmenti területeken elérhető a településekben a *demográfiai stabilizálódás*. Ezt elsősorban a *gazdaság dinamizálásával*, a lakóhelyi *életkörülmények javításával* érhetnénk el. Ezt a folyamatot elmaradott, országhatár menti térségekben *területi preferenciákkal* szükséges támogatni. Ezt a vizsgált rurális térség jövője szempontjából azért fontos hangsúlyozni, mert az a véleményünk, hogy a közelmúltban bevezetett pénzügyi változtatások önmagukban még nem nyújtanak elegendő alapot a demográfiailag deformálódott, gazdaságilag elszegényedett térség felemelkedésére.

A *területpreferenciák* széles körű bevezetésére nemcsak humanitárius okok miatt kell sort keríteni, hanem azért is, mert országos és nemzeti érdek, hogy megszüntessük az itt lakó népességre ható taszítóerőt.

Megállapíthatjuk, hogy ÉK-i határaink mentén az 1920 óta eltelt hét évtized gazdaság- és területfejlesztési törekvései nem tudták azokat a hátrányokat, demográfiai, művelődési, gazdasági stb. következményeket felszámolni, amelyek a történelmileg kialakult, s századokon keresztül jól funkcionáló területi munkamegosztás felszámolásából fakadtak.

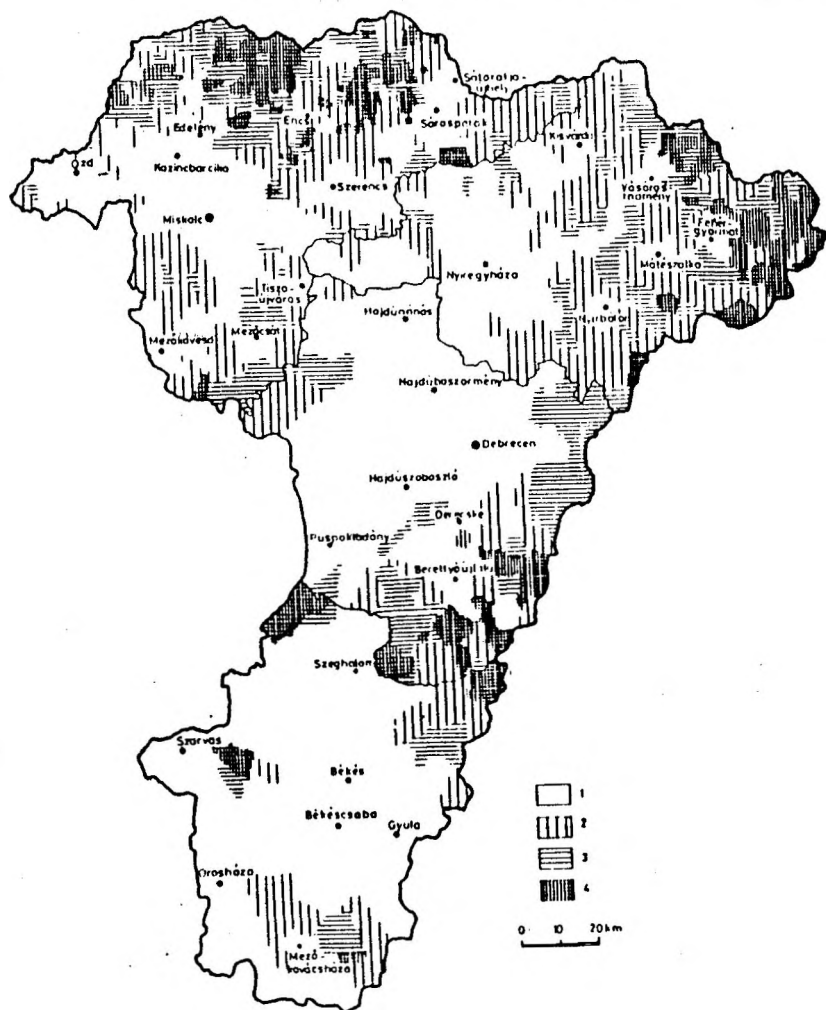
Nyugati elemzők arról írnak, hogy a Közép-Európában megindult politikai változások, s a demokratizálódás folyamata révén itt is *oldódni fog* a határok merev elválasztó szerepe. Ma itt élők szkeptikusabban ítélik meg ezt, s inkább csak vágyainkban, reményeinkben szerepel, hogy az ország ÉK-i határai mentén a „légiesült határok” lehetővé teszik majd a túlsó oldalon lévő városi központok és az innenső oldalon maradt vonzáskörzetük ismételt egymásratalálását. Ennek alapja lehetne az, ha az ÉK-i szomszédainkkal e határövezetre egy *közös, összehangolt, területfejlesztési stratégiát* dolgoznánk ki.

1. ábra: A közigazgatási reform (1949-50) által érintett területek népességszám-változása ÉK-Magyarországon.

Jelmagyarázat: 1. A közigazgatási változások által érintett területek, 2. A megye népességszáma 1949-ben és 1980-ban, 3. A csonka megyék népességi aránya (%-ban), 4. A reform előtti megyehatár, 5. A csonka megyék népességi aránya (%-ban).

2. ábra: Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megyék településeinek fejlettségi helyzete

Jelmagyarázat: 1. Megyei átlag feletti települések, 2. Települések a megyei átlag alatt, 3. Hátrányos helyzetű települések, 4. Halmozottan hátrányos helyzetű települések.

HOGY A TÉRKÉPEN A CSEREHÁT NE LEGYEN SE FEHÉR, SE FEKETE!

Borsod-Abaúj-Zemplén megye 1870–1985 közötti népesedési folyamatainak vizsgálatakor a népességszám-változás és a települések népességszáma szerinti megyén belüli sorrendjének változásai (ranghányadosok) alapján négy nagy csoportot állíthatunk fel (1-4. ábra). Az egyes csoportokra jellemző népesedési és gazdasági folyamatok között erős kölcsönhatás mutatható ki.

Ebben a tanulmányban csupán a leghátrányosabb, az általam „kismértékben csökkenő, majd stagnáló pozíciójúnak minősített településekkel” kívánok foglalkozni. Ebben a csoportban a demográfiai erózió minden elképzelhető jellegzetessége tanulmányozható, s amely csoport falvainak nagy részében – talán egészében – a leépülési folyamat megállíthatatlannak, a Cserehát 600 km²-es összefüggő területének elnéptelenedéséhez vezetőnek tűnhet. E terület belső demográfiai képessége minimális, a reaktívizáláshoz nem elegendő. Egészséges demográfiai struktúra, harmónikus népesedési folyamat itt már csak új be- vagy visszatelepülőkkel, a népesség felfrissítésével képzelhető el.

Egyrészt tehát látjuk, hogy az elnéptelenedés, vagy ami még alternatívaként jelentkezik, az *elcigányosodás* jelentette gazdasági és társadalmi erővesztés ellenében hatékony telepespolitikára lenne szükség. Másrészt tudjuk, hogy ez mindaddig csak jámbor óhaj marad, míg hozzá a gazdasági alapot nem sikerül megteremteni. (Már eddig is jöttek volna a térség üresen álló lakásaiba pl. erdélyi menekültek, de hogyan bíztathatta volna a letelepedésre ezeket az önmagukban is segítségre szorulókat bárki is, amikor a most itt élők sem tudnak megélni.)

Adódik tehát az első következtetés: *a demográfiai és a gazdasági revitalizáció csakis együtt, párhuzamosan képzelhető el.*

Másodszor: tekintve a terület több évszázados elmaradottságát, eddigi pályáját, az évszázadokkal ezelőtti népességbetelepítések tapasztalatait, a cél csakis az *önfejlődés feltételeinek megteremtése* és nem csupán az elmaradottság abszolút fokának enyhítése, a terület agonizálásának meghosszabbítása, „humanizálása” lehet.

Harmadszor: olyan *népességcsoportokat kell megnyerni a betelepedésre, akik:*

- esetleg korábbi gyökereik révén kötődnek ehhez a területhez;
- vállalkozó szelleműek, kreatívak;
- a területen hasznosítható szakismeretekkel, tapasztalatokkal rendelkeznek;
- képesek a most itt élők dinamizálására is;
- nem idegenkednek a többféle feladat együttes ellátásától;
- vonzza őket az emberléptékű környezet, a viszonylag érintetlen vidék értékeinek, azok hasznosíthatóságának felfedezése;
- elfogadják a falut, értékelik és őrzik a terület értékeit.

Összegezve: *akik képesek és akarnak is az új kihívásokra válaszolni, szaktudásukkal egy általuk eddig nem vagy alig ismert területen újat alkotni.*

Negyedszer: a „telepesek” idevonzásának programja az alábbi alap-
pillérekre támaszkodhat:

1. A terület *meglévő értékeinek*, az ebből származó előnyöknek a bemutatása, tudatosítása, megerősítése. Ilyen értékek pl. a Csereháton:

- a viszonylag épen maradt természeti környezet,
- a kicsiny méretekben rejlő otthonosság, meghittség,
- relative olcsó ingatlanok, lakóházak nagy telekkel,
- erdei termékekben gazdag erdőségek, mezőségek, vadgazdaság,
- hasznosításra váró kismemesi kúriák, patinás népi építészeti emlékek stb.

2. A betelepülni kívánókat egyelőre inkább *riasztó jelenségek megszüntetése*, hatásuk csökkentése. Ezen belül különös fontossággal bír:

- a vezetékes ivóvízhálózat kiépítése,
- a telefonhálózat kiépítése,
- az úthálózat kiépítése, illetve felújítása,
- a falugondnoki hálózat működtetése,
- a körzeti orvosi álláshelyek betöltése,
- mozgóárusok, vegyeskereskedők ösztönzése,
- a cigány népesség-jelentette problémák valamilyen módon való kezelése.

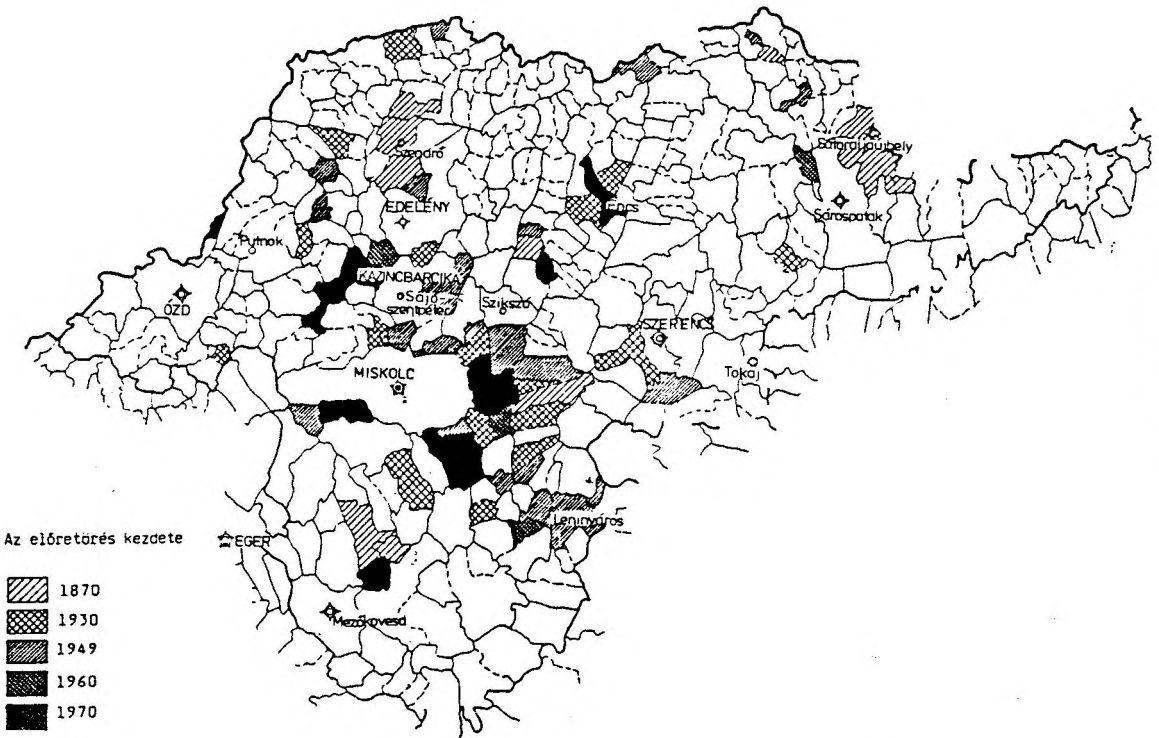
3. A belső szolgáltatások fejlődését és a terület régi-új vagy teljesen új gazdasági bázisának kialakulását segítő korszerű tevékenységek támogatása, ösztönzése adókedvezménnyel, hitelkamat-átvállalással, kedvezményes kamatozású hitelekkel, közvetlen anyagi támogatással.

4. A terület régi-új vagy teljesen új arculatát erősítő, a jövő társadalmi igényei elé vágó (ezáltal a térséget helyzeti előnybe hozó) vonzerők kialakítása. Ilyen lehet pl.:

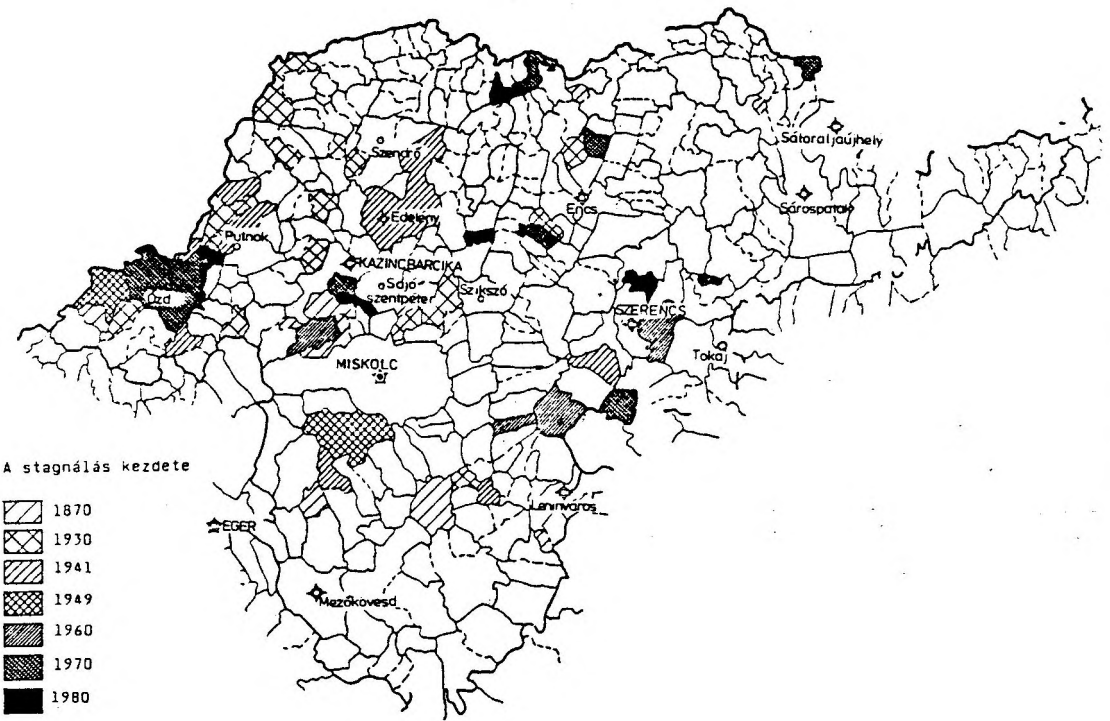
- a kis iskolák emberközelségére, egyéniségformálásban rejlő tartalékaira építő, magas színvonalú, a regionális sajátosságokhoz is igazodó oktatási rendszer;
- a kisközösségek erején alapuló emberi, gondoskodó szociális ellátás, amely akár a nagyvárosokban magára maradt nyugdíjasok számára is vonzó lehet;
- a rekreáció feltételeinek magas színvonalú biztosítása;
- a természetes életmód feltételeinek garantálása;
- az induló vállalkozások infrastruktúrával, szellemi kapacitással történő térségi szintű segítése;
- távoktatás lehetősége stb.

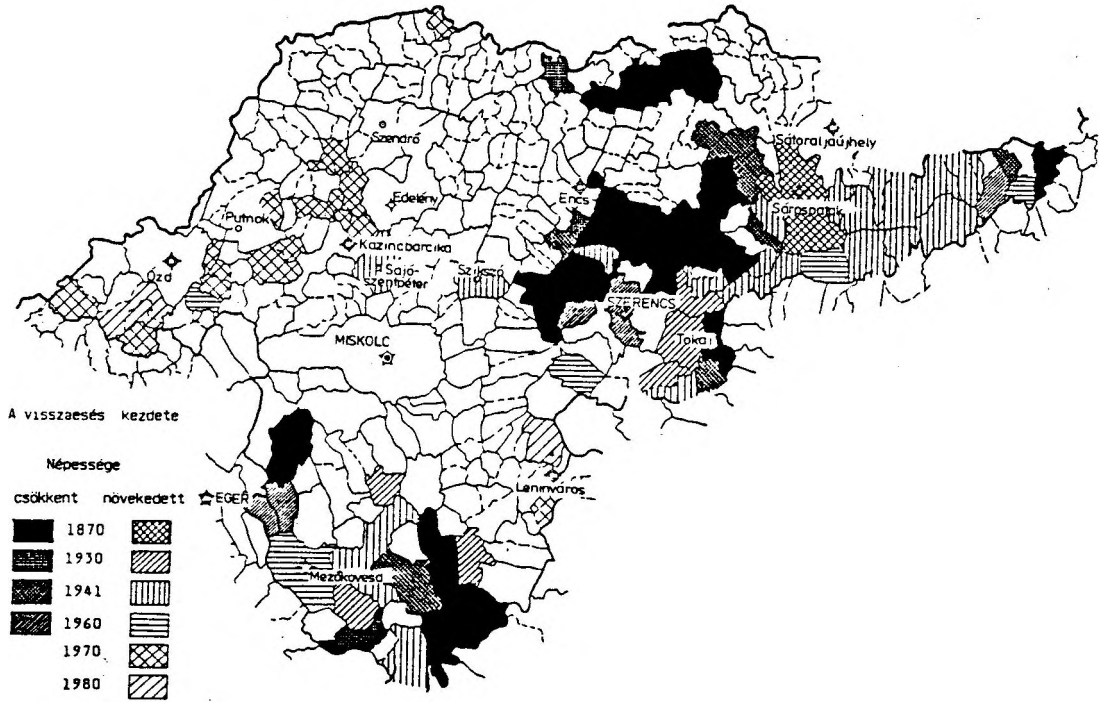
Amit ebből, illetve a tovább részletezhető programból egy belső szerveződés vállalhat, azt a csereháti településszövetség megtette, megmutatva, hogy van még a területen élőkben egy utolsó lendület a halálos ítélet elleni fellebbezésre. Csak félve merem azonban feltenni a kérdést: mi lesz, ha a szövetség magára marad a terület több évszázados nyomorúságával, és az ellene való tiltakozásból fakadó tervekkel? Lesz-e, aki a központi vagy kívülről megoldható feladatokat felvállalja?

1. ábra: A növekvő népességű, pozíciójában jelentősen előretörő települések

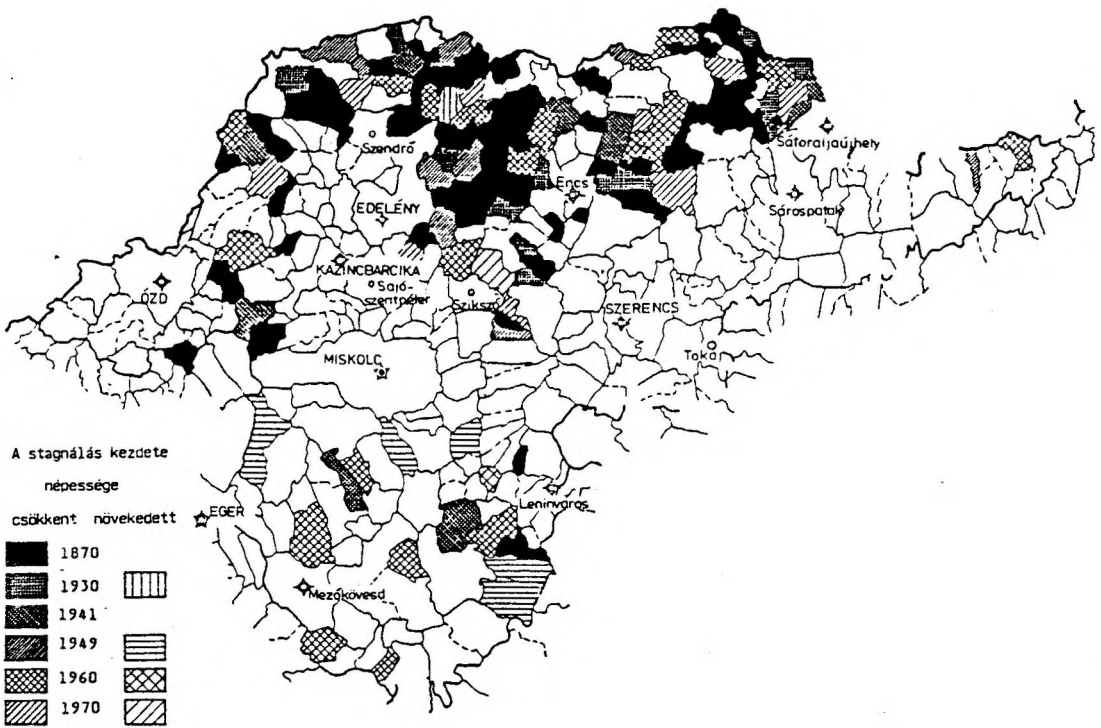
2. ábra: A növekvő népességű, pozíciójukban előretörés után stagnáló települések

3. ábra: A rangsorban nagyságrendekkel visszaesett települések

4. ábra: Kismértékben csökkenő, majd stagnáló pozíciójú települések

AGRÁRÁTALAKULÁS ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

Korreferátumom elsősorban a társadalmi-gazdasági folyamatok életkörülményekre gyakorolt néhány összefüggését vizsgálja. Ezek átgondolása azért fontos, mert az agrárágazat a nemzeti össztermékhez 25%-kal járul hozzá, az aktív népesség 15%-át foglalkoztatja, az élelmiszergazdaság pedig a nem rubeleltszámolású kivétel 30%-át adta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az ország 73,9%-a mezőgazdasági terület, akkor nem tekinthetők illúzióknak az agrárgazdasággal szemben megfogalmazott gazdasági-társadalmi elvárások.

Az agrármélesség életkörülményeinek megítélésében ma is több végletes nézet fogalmazódik meg. Egyes vélemények szerint az eltelt közel 50 év a magyar mezőgazdaság tönkretételének időszaka; az erőszakos kollektivizálás megfosztotta a parasztságot a földtulajdonnal való rendelkezés jogától, s arra kényszerítette, hogy számára idegen keretekben dolgozzon. E vélemények szerint ennek a helyzetnek egyenes következménye a törpe- és kisfalvak teljes leromlása, a hátrányos helyzet fokozódása.

Más vélemények lényegesen árnyaltabbak, vagyis a magyar falvakban az életkörülmények a természeti adottságoktól és a társadalmi viszonyoktól függően meglehetősen differenciáltan alakultak: a prosperáló, általában agrárcentrumok környékén fekvő területektől a halmozottan hátrányos helyzetű térségekig erős az életkörülmények szóródása.

S találkozhatunk olyan nézettel is, amely a hazai agrárgazdaságot – főként az 1970-es évektől kezdve – olyan húzóágazatnak tekintette, amely Kelet- és Közép-Európában páratlan hozamokat és élelmiszerválasztékokat produkált, megteremtődtek az iparszerű mezőgazdaság feltételei, jórészt kedvezően alakultak – az 1945 előttihez képest – az életkörülmények. A részgazdaságokat tartalmazó véleményekhez két megjegyzést fűzök:

- egyrészt a *magyar agrárgazdaság és falusi településhálózat átalakulása és fejlődési trendje általában elvált egymástól*: az ágazat produktivitása nem helyben vált anyagi és szellemi erővé;
- másrészt a falusi életkörülmények az urbanizált településekkel összehasonlítva számos elemükben *kedvezőbbnek tekinthetők*, amit a felgyorsult dezurbanizációs folyamatok jeleznek.

A falusi életkörülményeket kétségtelenül erősen befolyásolják a *tulajdonviszonyok*. A földtulajdon reformja a rendszerváltás egyik kulcskérdésévé vált. A Független Kisgazdapárt szerint a föld a volt tulajdonost, vagy az elhalt tsz-tagok utódait illeti meg. Az MDF azt kívánta, hogy a termőföld azok tulajdonába kerüljön, akik azt az adott feltételek között hatékonyan képesek megművelni, s akik hosszú távon érdekeltek termőképességének megtartásában, illetve javításában. Lehetőség nyílik az állami gazdaságok privatizációjára is, a szövetkezeti törvény pedig utat nyithatna az egyéni és a csoportos vállalkozások, a magántulajdonon és bérleten alapuló kis- és családi gazdaságok létrejöttének. Az SZDSZ sem akarja a mezőgazdasági nagyüzemeket igazgatási úton felszámolni, de meg akarja teremteni a mezőgazdasági tőke- és földpiacot, hogy megjelenhessenek az új tulajdonosok, és ne korlátozódjon a gazdasági növekedés. Az MSZP a vegyes agrártulajdonformák híve, úgy, hogy a szövetkezetek termőföldjeinek tulajdonát a közgyűlés ruházhassa át a tagokra, de ne parcellázzák föl a közös táblákat, a tagi tulajdonról pedig a tagok szabadon dönthessenek.

A földek privatizációja azonban számos akadályba ütközik. Ezek közé tartozik a *tőkehiány*, a *kedvezőtlen kamatfeltételek*, a *szakképzett falusi munkaerő szűkössége*. Rendezetlen az *agrárpiaci rendtartás*, a *termelők kiszolgáltatott*, a *felvásárlók pedig gyakran monopolhelyzetben vannak*, a *lánc-kereskedelem* visszaszorítására tett kísérletek erőtlenekek. Eközben drasztikusan csökkent az *agrárágazat állami támogatása*, a fogyasztói árak kompenzációs emelése a korlátozott fizetőképes keresletbe ütközött, ami ismét az ágazatot sújtotta.

További életszínvonal-csökkentő elem a *munkalehetőségek* számának gyors csökkenése a falusi térségekben. Az agrárszektor túltermelése egyúttal *túlfoglalkoztatottságot* is jelent, ami a magántulajdonosok tömeges megjelenését eleve erősen megkérdőjelezi. Egyéb ágazatok letelepítését meg pontosan az életkörülményekhez kapcsolódó alacsony szintű infrastruktúra akadályozza (pl. falusi turizmus, esetleges ipartelepítés). Egyelőre csak a városkörnyéki települések munkaerő-gondjainak enyhítése reális célkitűzés, ahol a jövedelem többféle forrásból származik.

A *havi átlagbérek* és *átlagkeresetek* a mezőgazdaságban 14–15%-kal alacsonyabbak, mint az iparban, de az utóbbi alapján az ágazatok között az utolsó helyen áll. Ezt a lemaradást részben kompenzálni látszik, hogy a háztáji gazdaságok önellátásra és piacra is termelnek, a természetbeni jut-

tatások is emelik az életszínvonalat. A dél-dunántúli háztartások jövedelmi és fogyasztási szerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy a városi háztartásokban a pénzjövedelmek háromnegyede munkajövedelmekből származott, a községekben ugyanezen jövedelmeknek csak kétharmada eredt munkavégzésből. Ugyanakkor a mezőgazdasági eladásból a községi aktív háztartások jövedelmének jóval nagyobb hányada eredt, mint a városiakénak. Ezek az arányok a két településtípus lakóinak eltérő életkörülményeiben fenálló különbségekre vezethetők vissza (pl. több másodállás-lehetőség a városokban stb.).

Az *egy főre jutó kiadások* is lényegesen alacsonyabbak a falusi aktív háztartásokban, mint a városiakban, ami főként a gyermektelen, illetve a három és többgyerekes családoknál kifejezett. Ennek oka a részleges falusi önellátás mellett a gyengén fejlett kiskereskedelmi hálózat, a szűk választék következtében a kisebb vásárlási „csábítás”, a vásárlási szándék halogatása. Ezek együttes hatásaként a létminimumok a községekben az egyedülállóknál 730 Ft-tal, a társadalmi minimumok pedig 580 Ft-tal alacsonyabbak, mint a városokban, de a házaspárok is 500 Ft-tal kevesebb jövedelemből is képesek megélni. Falun *lényegesen olcsóbbak a telkek*, a családi házak eladási ára gyakran még a sok évtizeddel ezelőtti önköltségi árnál is kevesebb. Ez perspektivikusan kedvezhet a farmergazdálkodásnak, elsősorban a kedvező fekvésű községekben, s élénkítheti a vállalkozásokat. *Ugyanakkor az infrastruktúra kiépítetlensége*, elsősorban az egészséges ivóvíz, az alapellátás hiánya, az oktatás megszűnése vagy tengődése, az életveszélyesen gyenge orvosi ellátás sokszáz településen akadályozza annak, hogy a válságból kiutat találjanak. Az önkormányzat pénzügyi forrásai erre nem elégségesek és csak néhány község reménykedhet abban, hogy valamilyen, számára szerencsés beruházás esetén (pl. országos autópálya építése) járulékos fejlesztési forrásokhoz juthat. Ilyen „források” egyedi személyi kapcsolatok révén eddig is voltak, az alapkérdések megoldását azonban ezek sem segíthették elő.

Néhány mondatot szólni kell az *agrárintegrációk* szerepéről, amelyet eddig szakmai berkekben is igen ellentmondásosnak ítélték meg. Tagadhatatlan, hogy az agrárcentrumok (pl. Nádudvar, Bábolna, Bóly, vagy kisebb, de jól funkcionáló tsz- vagy kombinátközpontok) egyrészt a falusi munkaerő lekötésének gyakran kizárólagos intézményei voltak, emellett *infrastruktúra- és településfejlesztő funkciókat is elláttak*. Szükség is volt er-

re, mert tanácsi forrásokból aligha lehetett volna érdemleges fejlesztéseket végezni. Az agrárcentrumok természetesen elsősorban működőképessé-
ket igyekeztek fenntartani, pl. a crossbar-rendszer kiépítésével vagy a dol-
gozók szállításának megszervezésével, az oktatás és egészségügy stb. támo-
gatásával. Ahol viszont nem jött létre erős tsz vagy állami gazdaság, elma-
radtak a járulékos beruházások, felgyorsult a népességsökkenés, az élet-
körülmények észrevehetően rosszabbodtak. A *háztáji gazdaságok* tev-
kenységének integrálása közvetlenül az ágazaton belül is komoly segítséget
jelentett.

Összegezeként. A falusi életkörülmények javítása először is *vegyes
tulajdonviszonyokat* igényelne, amelyek a termőhelyi adottságtól, társa-
dalmi feltételektől függő arányban, termőtájankénti termelési szerkezet-
ben működnének. A jól funkcionáló mezőgazdasági nagyüzemekre az élel-
miszertermelés színvonalának megtartása érdekében jelenleg is szükség
van, hiszen a magyar agrárgazdaság mindig is többszektörű volt, a kister-
melés kiterjesztése – csak átgondolt – agrárrendtartás kialakítása, elvisel-
hető vagy ösztönző *kamatterhek* és *méltányos adórendszer* esetében váltja
be a sokak által hozzáfűzött reményeket. A parasztság létszámának jelen-
tős növelése ellentmond az „európaiság” eszméjének, hiszen a fejlett tőkés
országokban az aktív népesség 2–5%-a termeli meg a belső szükségletek
80–90%-át, egy régebbi agrárállapotot „restauráló” koncepció aligha lehet
életkörülmény-javító hatású.

Lényegesen *nehezebb feladat a falusi településállomány innovációja, a
kivonult közintézmények egy részének visszacsalogatása*, mivel az „újraélesz-
tési” folyamat sikere vagy sikertelensége több faktor függvénye. Egyet
azonban feltétlenül kiemelek a sok közül, ez a *megközelíthetőség, a kap-
csolat minősége a külvilággal*, ami az urbanizáció terjedésének, a falu és
város közeledésének is *előfeltétele*. Ha ez jó színvonalon adott, akkor lehet
majd *innovatív beruházásokról és vállalkozásokról beszélni*.

Lesznek és vannak olyan községek, ahol az *elnéptelenedés* folyamata *ir-
reverzibilissé* válik, mivel a kedvezőtlen adottságok halmozódása mellett
semmi progresszív elem nem hatott, ami mérsékelni tudta volna a folya-
matot. Ezeknek a folyamatoknak a végkifejlődésébe alighanem bele kell
nyugodnunk. Ha elfogadjuk a piaci törvények érvényesülésének szükséges-
ségét az agrárgazdaságban, el kell fogadnunk annak spontán következmé-
nyeit is, a törpefalvak egy részének elnéptelenedését.

A VÁLSÁG ÉS KIÚT TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

A hazai falusi térségek problémáit az utóbbi időben gyakran az agrár-válsággal azonosítják, s ezzel akarva-akaratlan azt a látszatot keltik, mint ha e térségek krízise csupán egyetlen gazdasági ágazat visszaesésének konzekvenciája lenne. Úgy vélem, hogy ez a valóság leegyszerűsítését jelenti, hiszen általánosan ismert, hogy – *a falusi térségek válsága általános európai jelenség volt (?)* az 1960-as és 1970-es években, amikor a Közös Piac tagországainak is csak különleges fejlesztési és támogatási programokkal sikerült a krízisterületeket „fenntartani”, az ott élők életkörülményeit úgy ahogy színtartani, hogy e területek gazdasági-társadalmi leépülését visszatartsák. Ennek ellenére az *agrárszféra extenzív jellege erősödött*, a birtokkoncentráció fokozódott, következésképpen a népességsökkenés sem állt meg. Valójában azokat a falusi térségeket sikerült stabilizálni, amelyek *többfunkciós* (idegenforgalom, ipar, városi régiók közelsége stb.) társadalmi terekké váltak.

Hazai viszonylatban e problémákról könyvtárnyi irodalom született az 1970-es évek elejétől, s többek között a földrajzi vizsgálatok is (Enyedi Gy. vezetése alatt) úttörő szerepet játszottak a válságjelenségek sokoldalú elemzésében. Kár lenne elfelejteni, hogy e területeken a természet-gazdaság-társadalom egyes szféráinak negatív elemei mintegy felerősítik egymást a társadalmi fejlettség adott szakaszában.

Egy ilyen fejlődési periódus nyilván nem független az adott időszak gazdaságpolitikai eszközrendszerétől, de mint objektív társadalmi folyamat általánosabb érvényű, amelynek negatív térségi hatásait az egyes országok nagyon különböző módon kezelik. Ezért azon vélemények, amelyek a falusi térség, s ezzel összefüggésben *az agrárágazat válságát csupán az elmúlt két év politikai változásaival magyarázzák, számomra elfogadhatatlanok.*

Maga az agrárválság is több, mint egyszerű ökonómiai, értékesítési probléma, netán ágazatirányítási ügyetlenkedés, mint némelyek vélik. (Szerencsére e konferencián is több olyan előadás hangzott el, amelyek a

válságjelenségek ellentmondásosságára utaltak, rávilágítottak a válság okaira, pl. az üzemi infrastruktúra fokozatos leromlása, az üzemek túlméretezettségéből adódó nehézkesség, a termelés és feldolgozás elbürokratizálódása, tömegtermelési koncepció uralkodása, miközben a piaci lehetőségek csökkennek stb.).

E rövid megjegyzésben az agrár-falusi válság társadalmi összefüggéseire szeretnék rávilágítani, s az agrártársadalmon belül felgyülemlett feszültségek okaira és a kiút esélyére.

Amíg a II. világháborút megelőző agrártársadalom belső differenciálódása a birtoklás, illetve a birtoknagyság alapján alakult ki, addig az 1960-as évektől az irányításban való részvétel, a szakértelem, illetve szakirányultság, a primer termelésben, a feldolgozásban vagy az értékesítésben való részvétel stb. formált érdekcsoportokat, amelyek között esetenként alig volt halványabb szociális konfliktus, mint a korábbi struktúrában. *Az egyik legnagyobb, fokozatosan erősödő társadalmi konfliktusforrásnak ítélem a szaktudás és a fizikai munka szétválását az agrártevékenységben. A nagyüzemi struktúrában az alapvető „munkamegosztás” a szellemi és fizikai munkát végzők között jött létre. A szakismeret mind jelentősebb kapacitását az adminisztrációs tevékenység (tervezés, irányítás, ellenőrzés, értékelés stb.) kötötte le, miközben a közvetlen termelésben résztvevők ismerete beszűkült.*

Tehát kialakult egy *agrárelit*, s egy *mind erőteljesebben pauperizálódó társadalmi csoport*, amelynek alig volt alternatívája a társadalmi kitörésre, ezért fiatal generációja nem vállalta a gazdasági-társadalmi kiszolgáltatottságot. E társadalmi folyamatot többen leírták (Simó T., Böhm A., Berényi I. stb.), s utaltak a koncentrált nagyüzemi termelés súlyos társadalmi hátrányaira.

A mostanában gyakran emlegetett nyugati típusú farmergazdálkodás kétségtelen előnye, hogy az ember sokoldalú képességére, vállalkozó szellemére és individualizmusára épít, ami nem áll távol a magyarországi paraszti hagyományoktól sem. A modern farmergazdálkodás azonban közismerten nem azonos a hazai klasszikus paraszti gazdálkodással, ezért csak összehangolt *oktatási-átképzési, gazdasági és műszaki-fejlesztési stb. programokkal* lehet fokozatosan létrehozni. *Ennek lehetőségei az agrártermelés kialakult regionális különbségeitől is függenek, s ott célszerű elkezdeni, ahol a legkisebb a vele szembeni averzió.*

Talán az eddigiek alapján is érzékelhető, hogy *agrártársadalmunk egyes csoportjai eltérő módon érdekeltek egy farmertípus-gazdaság kiépítésében*, mert:

- az agrárelit nem minden tagja érdekelt egy vállalkozó típusú mezőgazdaságban részt venni, hiszen a pillanatnyi struktúra, a közös és háztáji kombinációja kisebb kockázattal jár;
- a fizikai állomány jelentős része pedig koránál és képzettségénél fogva esélytelen az előzőekkel szembeni versennyel;
- a földet visszaigénylők egy csoportja a klasszikus parasztgazdaságban gondolkodik, nem ismervén a modern gazdasági-társadalmi mechanizmusokat;
- a fiatal agrárvállalkozók állnak legközelebb ahhoz a koncepcióhoz, amely új dinamizmust adhat a falusi térségeknek.

A realitásérzék és az illúziók, valamint a kemény érdekkellentétek egyaránt jelen vannak a mai agrár-falusi társadalomban, de a kiút szempontjából legfontosabb lépés talán megtehető, s ez az egyértelmű, *embert és közösséget szolgáló tulajdonviszonyok kialakítása*, amely nem uralkodni akaró ilyen vagy olyan politikai célokat, hanem az emberi képesség érvényesülésének szabadságát szolgálja, amelyben az *érték- és célracionálizmus*, valamint a *tradíció* is jelen van.

A CSALÁDI GAZDASÁGOK ÉS KISVÁLLALKOZÁSOK FEJLŐDÉSÉT ÉS NÖVEKEDÉSÉT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON

Sokan vitatják azt, hogy az agrártelepülések igenis jelentős tartalékot kínálnak a jövő számára mind a foglalkoztatási gondok megoldásában, mind pedig az általános gazdasági egyensúly helyreállításának tekintetében, s hogy ez még ma is talán a legolcsóbb megoldások egyike lehet a nemzetgazdaság számára.

A kérdés megoldását nyilván csakis az agrártelepülések komplex értékelése kínálhatja, tételesen: azoknak az összefüggéseknek a vizsgálata, melyek a települések agrárjellegéből és azok népességeltartó képességéből adódnak, de nem utolsósorban annak az objektív valóságnak a felismeréséből, miszerint ezen települések *gazdasági tevékenységének alapsejtjeit a vállalkozásorientált gazdálkodócsaládok képezik.*

E tekintetben joggal kerül a vita középpontjába a *mezőgazdaság népességeltartó képessége.* Az, hogy a mezőgazdálkodás egymagában képtelen maradéktalanul kielégíteni valamennyi falun élő család megélhetési igényeit. Ezért is egészítem ki mindjárt az előbbi gondolatot azzal a pontosítással, hogy a vállalkozásorientált gazdálkodócsaládok háztartási igényeinek kielégítésére a mezőgazdaságot magam sem tekintem a családi jövedelem kizárólagos forrásának. Alapvetően *profilmeghatározó forrásnak* azonban igen, melyet megfelelő arányban egészítenek ki a család gazdálkodásába integrálódott ipari, szolgáltatási, szállítási, kereskedelmi stb. tevékenységek. Következésképpen a jövőhöz szorosan tartozik *a családi gazdaságok diverzifikációja* (FEHÉR A. 1990), mely képes új alapokra helyezni az agrártelepülések népességeltartó képességét és annak kívánatos növekedését.

Az előbbieket figyelembevételével követtük nyomon Észak-Magyarország térségében több család gazdálkodásának és háztartásának belső szerkezetét, és kíséreltük meg kiszűrni azokat a tényezőket, amelyek a családi gazdaságok és kisvállalkozások fejlődését és növekedését képesek befoly-

ásolni. Most azoknak a tényezőknek a táglálására vállalkozom, melyek nézetem szerint alapvetően meghatározzák általában a családok mezőgazdálkodását, konkrétan pedig a családi gazdasági és kisvállalkozások fejlődését és növekedését.

Észak-Magyarország térségében végzett kutatásaink nyomán megállapítást nyert, hogy a mezőgazdasági vállalkozások növekedését befolyásoló tényezők részben a *szükségletek*, részben pedig a *tárgyi és személyi feltételek*, illetve *adott körülmények függvénye*.

A *szükségletek* oldaláról elemezve a családi gazdaságok és kisvállalkozások jelenlegi állapotát, kifejezésre jutott az a tény, hogy a *mezőgazdálkodás alapvetően létfenntartási funkcióként maradt fent*, illetve egyre fokozottabb mértékben jelentkezik az egyes családok esetében. Annak függvényében, hogy a különböző jövedelmi források milyen arányban jelentkeznek, a megkérdezettek gazdaságaikat a következőképpen minősítették:

- *kisegítő gazdaság* (az esetek 19%-a), ahol a mezőgazdasági termelésből származó jövedelem a családi szükségletek kielégítésének 50%-áig terjed;
- *részmunkaidős vállalkozó gazdaság* (az esetek 30%-a), ahol a szükségletek kielégítésének 30-90%-át a mezőgazdasági termelés biztosítja;
- *főmunkaidős gazdaság* (az esetek 51%-a), ahol a családi szükségletek kielégítésének forrása 40-100%-ig a mezőgazdasági termelés. Egyébként az összpopuláció 16%-át reprezentálják azok a családok, ahol a költségvetés kizárólagos forrását a mezőgazdasági vállalkozás képezi.

Valószínűsíthető tehát egy olyan összefüggés, miszerint *a munkaviszonyból, illetve nyugdíjból, TB-ből stb. származó jövedelem részarányának csökkenése a családi költségvetésben gerjeszti a vállalkozási hajlamot*. Nos, hogy ez valójában mennyire lehet kísérő jelensége a gazdasági rendszerváltásnak, ehhez számszerűen kifejezhető adatokkal nem rendelkezünk. A vizsgált tényezők viszont azt mutatják, hogy a részmunkaidőben vállalkozók 29,4%-a *nyugdíjas*, a főfoglalkozású vállalkozók esetében pedig 4,5%-a (valamennyien nők) két évvel korábban még csak háztartással foglalkozott, 40%-a pedig az *elmúlt két esztendőben vált munkanélkülivé*.

A vállalkozások mai szintjének *tárgyi feltételeit* vizsgálva azt a megállapítást tettük, hogy sajnos erőteljesebb a vállalkozási hajlam és a szándék, mint annak valós lehetősége.

Ezt a következtetésünket erősíti egyébként az is, hogy a családi gazdaságok jövőjében bizakodók 40%-a állítását tulajdonképpen semmivel sem indokolja, 13%-a pedig olyan általánosságra hivatkozik, mint: „ha nem is lehet meggazdagodni, de megélni mindenképpen lehet, mindaddig amíg a mezőgazdasági termékekre is szükség van”. Figyelemre méltó azonban, hogy a nyilatkozók további 47%-a állítását bizonyos feltételek jövőbeni biztosításához köti. Így a megfogalmazott válaszok, gyakoriságuk sorrendjében a következők:

- ha gazdaságának területét a jövőben sikerül növelnie (az igények 10–15 ha-ig terjedő mértékben fogalmazódtak meg);
- ha a gépesítés (saját vagy szolgáltatás formájában), valamint egyéb tényezők biztosítása révén lehetősége nyílik az intenzív gazdálkodásra;
- ha állattenyésztése mellett a jövőben növénytermesztéssel is foglalkozhat, egyrészt a több-lábon-állás, másrészt pedig a jövedelmezőség javítása érdekében;
- ha támogatják;
- ha az értékesítésből származó bevételeit irreális költségek nem terhelik.

Vizsgálataink rávilágítottak arra, hogy a gazdaságokban művelt összterületekből *a saját tulajdont képező területek részaránya alig 14,6%*, s ennek közel kétharmada a kertekben található (tehát lényegében alkalmatlan az üzemszerű hasznosításra). Következésképpen Heves megyében – ahol főleg szántóföldi termelésben vállalkoznak – *a bérelt területek részaránya 65%-ot tesz ki*. Ez az arány – összehangban az egyes gazdaságok profiljával – 11%-ot tesz ki Borsod megyében, illetve 19%-ot Nógrád megyében. Egyöntetű vélemény azonban, hogy a bérlemények mai feltételrendszere hosszú távon nem jelent garanciát a területek hasznosítására vonatkozóan. Annál is inkább, mivel ezek az esetek döntő többségükben a nagyüzemben integrált termeléshez kötődnek. (Ha pl. a nagyüzem továbbá nem lesz érdekelt a kisgazdaságokba kihelyezett kultúrák termesztésében, akkor valószínűleg, felmondja a kistermelővel kötött bérleti szerződést is, vagy pedig jelentősen megnöveli a bérleti díját.)

Az állattenyésztés vonatkozásában más a helyzet, a saját tulajdonú állomány részaránya már jelentősebb: 100% sertésnél és az apró állatoknál,

52,6% szarvasmarhánál és 39,3% a juhoknál. Egyébként is az állattenyésztés súlyozottabb jelenléte a viszonylag kedvezőbb feltételekkel van összhangban. Ugyanis míg a növénytermesztési ágazat működését a bemutatott arányokban korlátozza a saját területek aránya, addig az *állattenyésztés feltételei* (meglévő gazdasági épületek) *kedvezőbbek*.

A vállalkozások jövőbeni fellendítésében kiemelkedő fontosságúnak a *személyi feltételeket* tekintjük. A kisegítő gazdaságokban a tevékenységet kizárólag a férjek irányítják, illetve végzik a besegítő családtagokkal együtt. A részmunkaidős gazdaságoknál ez a részarány 85%-ra csökken. A főfoglalkozású gazdaságokban fokozódik a tagoltság: 56%-ban a férjek, 12%-ban a feleségek és 19%-ban az egyik családtag – rendszerint fiúgyermek – irányítják a gazdaságot. Azokban a gazdaságokban, ahol a főállású családtagon kívül részmunkaidőben egy másik családtag is gazdálkodik, a főállású gazdálkodó férjek és a feleségek, illetve egyik felnőtt korú családtag részaránya azonos, 33–34%. Következésképpen *a vállalkozó típusú gazdálkodási forma terjedésével valószínűsíthető a női munkaerő, illetve munkaképes leszármazottak fokozottabb foglalkoztatása* is ebben a tevékenységi körben.

Figyelemreméltó a vizsgált gazdaságokban foglalkoztatott munkaerő *korcsoportok szerinti összetétele*. A legnépesebb mezőnyt a 30–40 életév közötti korcsoport alkotja, 37%-át a felmérésben szereplő összgazdaságoknak. Ez elsősorban nem a nagyságrend, hanem a munkaerő minőségének összefüggésében érdemelt kiemelt figyelmet. Ugyanis a „mezőnyt” megelőző 30 év alatti korcsoporttal (12%-os részarány), valamint az utána következő 40–50 évesek korcsoportjával együtt ez egy olyan (közel kétharmados) többséget alkot, amely egyéb minőségi jellemzőkkel összefüggésben (iskolai végzettség) az eredményes átképzés valós lehetőségeit is feltárja.

A megkérdezettek közül csupán 56%-a igényli a szaktanácsadást. Ezek segítségével rangsoroltuk azokat a prioritásokat is, amelyekre nemcsak az érdeklődés a legnagyobb a vállalkozók körében, hanem a vállalkozások fellendítésének konkrét feltételeiként is megfogalmazódtak:

- első helyen a *piaci kapcsolatok*, az értékesítés és egyáltalán a gazdálkodás menedzselése áll. Ezeket a területeket jelölte meg a véleményt nyilvánítók 46%-a;

- a második helyre rangsoroltuk a véleményt nyilvánítók 33%-os megjelölése alapján a termeléssel összefüggő *technológiai és egyéb szakismereti információk terjesztését*;
- harmadik helyen a *pénzügyi kapcsolatokkal*, pénzügyvitellel és a költségvetési kapcsolatokkal összefüggő tanácsadás igénylése áll. Ezt követik a növényvédelem, majd pedig az agrokémiai vizsgálati igények.

Végezetül hadd térjek ki néhány olyan *általános* körülményre is, mely felméréseink alapján tényezője lehet a családi gazdaságok és kisvállalkozások növekedésének.

Vizsgálataink rámutattak arra, hogy Észak-Magyarországon a *korszerű családi gazdaságok kialakítása leggyrabban a városkörnyéki területeken várható*. Ebben a munkanélküliség kényszerítő hatását, s a biztosnak látszó felvevőpiacok közelségét véljük meghatározónak.

A családi gazdaságok és a vállalkozások fejlesztését azonban nem kezelhetjük a mindenkori vállalati struktúrától független kérdésként. Ebben a *tipikusan elmaradott agrártérségben sajátos ellentmondás észlelhető* a mezőgazdaság szervezeti átalakulásában. Egyrésztől a jelenlegi vállalati struktúra tarthatatlansága élesen jelenik meg (eladósodottság, műszaki elmaradottság, előregedés, környezetrombolás stb.). Ezek sürgetik, esetenként kényszerítik az átalakulást, a vállalkozási orientáció megjelenését. Másrésztől, éppen ezekben a térségekben hiányoznak leginkább a vállalkozók, a piaci, pénzügyi és a műszaki feltételek. Megteremtésük helyi erőforrásokból nem képzelhető el, megalapozott állami fejlesztési tervek szükségesek, amelyek integrálják a helyi erőforrásokat, s meghatározott anyagi értékű privilégiumokat biztosítanak a helyi önkormányzatok számára.

A családi gazdaságok nagy valószínűséggel nem válnak majd a mezőgazdaság kizárólagos szervezeti egységeivé. Prognózisunk szerint ezek mellett a jövő mezőgazdaságában egyaránt fontos helye lesz a vállalkozó nagy- és középvállalatoknak (bennük a vállalkozó egységeknek) és a hozzájuk gazdaságilag integrálódó magántermelőknek. Következésképpen a *vállalaton belüli vállalkozások* térhódítása ugyancsak tényezője lehet az agrártérségekben felívelő vállalkozó típusú termelési struktúra kialakításának. Ezeket célszerű egyaránt magánérdekeltségű, illetve egy adott gazdálkodó közösség (szövetkezet vagy vállalat) érdekeltségéként kezelni.

A gazdasági rendszerváltás következményeként a települések és az ott élő családok vonatkozásában olyan tényezők felszínre kerülésével számolhatunk, melyek elsősorban *gerjesztik a vállalkozási hajlamot*. Mindez – olyan értelemben, hogy új perspektívát kínál a települések gazdasági-társadalmi életének fellendítésére – pozitív jelenség. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy a vállalkozás-orientált családi gazdálkodás kívánatos méretű terjedésének útjában számos *objektív és szubjektív akadály* áll, melyek leküzdését a települések jövője szempontjából elengedhetetlennek tartom.

A LAKOSSÁG ELADÓSODÁSÁNAK SAJÁTOSÁGAI A FALVAKBAN (avagy az életmód és kiszolgáltatottság csapdájában?)

A lakosság eladósodásának és eladósodottságának azokat a jellegzetességeit próbálom kiemelni, amelyek főleg a falvakban élőkre jellemzőbbek. *Eladósodottság* alatt általában azt értjük, *ha az egyén várható jövedelméhez és likvid anyagi javaihoz képest a folyó hiteltörlesztések összege túl magas.* Tehát az eladósodottság relatív kategória, amely függ a jelenlegi és a remélt jövedelmektől, a fogyasztási szerkezettől és szokásoktól, valamint a rendelkezésre álló megtakarításoktól, vagyontól is. Az eladósodottság nagyságában megfigyelhető területi egyenlőtlenségeket, a város-falu különbségeket és kiváltó okait jelen esetben csak a jövedelmek és a megtakarítások eloszlásának, valamint a lakásépítés jellemzőinek alapján mutatom be. Egy térség, település eladósodottsága, az egy lakosra jutó magas hitelösszeg természetesen csak azt jelenti, hogy magasabb a kölcsönök törlesztő, és alacsonyabb a hitelek nélküli családok, háztartások aránya, hiszen minden településen találhatók „hiteltelen” vagyonosok és „terhelt” szegények.

Az MTA RKK kutatócsoportjánál folyó, a lakosság eladósodásával kapcsolatos vizsgálataink eredményei szerint az *egy főre jutó hitelek* eloszlásánál két, egymással összefüggő jellemző emelhető ki: egyrészt az *agrártérségek lakossága adósodott el*, a régiókat tekintve főleg az Alföldön. Másrészt *a községek lakói vettek fel hiteleket a legnagyobb arányban.* Az eladósodott térségekben, településekben 1990. december 31-én az egy lakosra jutó hitel 45–50 ezer Ft, miközben az országos átlag ennek csak kétharmada. Egy foglalkoztatottra a népesség összetételétől és a munkanélküliektől függően 100–150 ezer Ft hitelállomány jut. Mivel nem mindegyik család vett fel nagy összegű hiteleket, ezért a valóban *eladósodott háztartások teljesen ellehetetlenültek a piaci kamatok bevezetésével.* Sajnos még nem rendelkezünk pontos területi adatokkal arról, hogy hányan fizették vissza kedvezményes kölcsöneiket, illetve, hogy melyik variánst választották januárban.

A hiteleket elsősorban a jövedelmekből lehet törleszteni. Mi jellemző az eladósodott térségekben, településekben lakók jövedelmének nagyságára 1989-ben? Ezekben a településekben az egy lakosra jutó adóköteles jövedelem kb. kétharmada volt a megközelítőleg 70 ezer Ft/fő országos átlagnak. Tehát a *magas hitelekkel szemben jóval alacsonyabb jövedelem*, pénzbevétel áll. Ezekkel, és a területi egyenlőtlenségeket érzékeltető egyéb adatokkal sem most, sem a későbbiekben nem minősítem a helyzetet, hanem csak bemutatom a tényeket.

A személyi jövedelemadó-rendszer területi vizsgálatakor mindig fel szokták vetni, hogy az roppant előnyös a falvakban élő, és a mezőgazdasági árutermeléssel is foglalkozó lakosság részére, mivel 500 ezer Ft árbevételig adómentességet ad. Ez igaz, de meg kell jegyezni, hogy a kincstár ennél a potenciális (és napjainkban vészesen leeső) adóbevételnél jóval többről mond le a száznál több adókedvezmény megadásakor. Egyes becslések szerint a szellemi alkotótevékenység kedvezménye miatt kieső adóbevétel meghaladja a mezőgazdasági árutermelés jövedelméből beszédhető adókat. Továbbá, az 1988-ban történt bérbruttósítás egyes negatív hatásai csak napjainkra váltak érzékelhetővé. A nagyvárosi és ipari lobby hatására az adórendszer az induláskor igen progresszív lett és magasan került megállapításra az adómentesség határa. Ez első hallásra igen népszerű és a szegényebbeket támogató intézkedésnek tűnik: adózzanak többet a gazdagok! Viszont a bruttósítás lényege éppen az volt, hogy a nettó jövedelem változatlan maradt, az adóval elvont részt az állampolgár megkapta (az állami alkalmazottak a költségvetésből, a vállalatok dolgozói az állam által elengedett vállalati adókból).

Napjainkban az infláció miatt a szegényebb, korábban adómentességet élvező egyének is adóznak (holott nem kapták meg hozzá a bruttósítást), a progresszivitás tavalyi mérséklése pedig azt eredményezte, hogy a tehetősebeknél maradt a bruttósításkor kapott pénz egy része. Egyes becslések szerint 3–4 milliárd Ft került ezzel az „egyszerű trükkel” a tehetősebbek, főleg nagyvárosi lakosok zsebébe.

A személyi jövedelemadó önkormányzati bevételként igen komoly különbségeket okoz, ami nem a jövedelmek területiségéből, hanem a bruttósításkor elkövetett burkolt újraelosztásból adódik.

Az eladósodottság vizsgálatakor a jövedelmek mellett fontos a *megtakarítások* elemzése is. A háztartások a megelőző évtizedekben is megpró-

báltak racionális, kvázi piaci módon dönteni és viselkedni, így a megtakarításoknál a vagyonszerkezeti likviditás szerint célszerű bemutatni: a pénz- és pénzhelyettesítő megtakarításokat (készpénz, takarékbetétek, folyószámlák, értékpapírok stb.), az ingóságokat (nemesfémek, egyedi műtárgyak stb.) és ingatlanokat (lakó- és gazdasági épületek, telkek stb.). A pénz- és pénzhelyettesítő megtakarítások legjelentősebb részét a *takarékbetétek és folyószámlák* alkotják. Az *egy lakosra jutó érték a falvakban 23 ezer Ft, ami kétharmada az országos átlagnak* (1988. dec. 31-i adat). Az *eladósodott településeken nemcsak a jövedelmek, hanem a felhasználható tartalékok is jóval kisebbek*. Az otthon tartott készpénzről, valutáról – a „szalmazsák-szindróma” inflációs körülmények között értelmetlen – és az ingóságokról nincsenek megbízható területi adatok.

Az ingatlanokhoz kapcsolódik a lakossági hitelek 80-85%-a, ezek a hosszú lejáratú építési, lakás- és ingatlanértékesítési hitelek. Ha a lakásépítések adatait áttekintjük *az elmúlt 20 évben*, akkor *globális területi kiegyenlítődést* figyelhetünk meg, mivel ezer lakosra a községekben 116 db, a városokban 182 db, Budapesten 135 db, országosan 142 db épített lakás jut. Viszont a pénzügyi forrásokat elemezve már nagy különbségek vannak, mivel az állami bérlakásépítés keretében ezer lakosra községekben 6 db, városokban 68 db, Budapesten 74 db, országosan 40 db lakás, a magánlakás-építés során a fenti sorrendben 110 db, 114 db, 68 db és 102 db ház épült. Az adatokból egyértelműen kiviláglik, hogy *az állami bérlakásépítés az, amely a területi különbségeket létrehozta*, így az eladósodást is döntő mértékben befolyásolta, ugyanis községekben szinte nem is épült bérlakás. Az is kénytelen volt házépítésbe belevágni, akinek a pénzügyi helyzete erősen kétséges volt.

Egy felmérés szerint a súlyosan hátrányos helyzetűek, a depriváltak a lakosságnak falvakban 19%-át, vidéki városokban 7%-át, a fővárosban 4%-át alkották a nyolcvanas évek közepén. Ennek ellenére a szociálisnak tekinthető bérlakások többsége a fővárosban és néhány nagyvárosban épült, azok is kaphattak, akik nem szorultak rá. 1989 végén a tanácsi lakásbérlmények az összes lakásnak Budapesten 58%-át, a többi városban 25%-át, míg a községekben 1%-át tették ki.

A községekben épült lakások 90-95%-a családi ház, amely után 1983-ig nem járt gyermekenként a szociálpolitikai támogatás. A felvehető hitel összege is fele-kétharmada volt a telepszerű többszintes házban épült

lakásokéhoz viszonyítva, sőt (!) magasabb kamatra és rövidebb törlesztési idő mellett adták. Ráadásul a városban épült családi házra nagyobb hitelt lehetett igényelni, mint egy faluban lévőre. Mindezek ellenére *a falvakban magasabb a hitelállomány*, mivel a vízvezeték elkészítésére, a fűtés korszerűsítésére, a gázvezeték kiépítésére, utak burkolására, a házak modernizálására stb. külön kölcsönöket lehetett felvenni, *a falvak infrastruktúráját csak a helyben lakók pénzéből fejleszthették*.

Az eladósodás rövid áttekintése után összegzésképpen azt emelhetjük ki, hogy a falvakban élők *kiszolgáltatottsága* igen nagymérvű, alacsonyabb jövedelmeik mellett is kénytelenek voltak belevágni az építkezésbe és vállalni az eladósodást. Természetesen a kedvezményes kamatok megszűnéséig előnyös volt a magas hitel, az építkezést pedig a helyi szokások, a házkörüli gazdálkodás és az élelmiszer-önellátás hagyományai, a második gazdaság prosperálása stb. is ösztönözték. Mára viszont csak a hátrányokat említhetjük, az agrártermelés visszaesik, a megemelkedő törlesztéseket az alacsony jövedelmekből és szűkös tartalékokból nem tudják fizetni.

Falvakban a *vagyonmegőrzés és a nyugodt öregkor* anyagi biztosításának szinte egyetlen formája a *házépítés* volt, amely sok esetben egy család több évtizedes megtakarításait akumulálta. A ház azonban *nem mobilizálható tőke, nincs is hozadéka*, az átalakuló lakáspiac pedig a hiányos infrastruktúrájú falusi házak forgalmi értékét annyira lenyomja, hogy sokszor a költségek sem térülnek meg az eladáskor, ha egyáltalán el lehet adni őket. Csak egy töredéküknél figyelhető meg a felértékelődés (előnyös forgalmi helyet, idegenforgalom stb. miatt). *A falvakban élők egyre nagyobb részének a folyó jövedelme* (nyugdíja, munkanélküli segélye stb.) *nem elég házának fenntartására, viszont elköltözni sem tud*, és az önkormányzat segítsége is elenyésző.

A falusi *önkormányzatoknak* a bérlakások hiányából adódó *kiszolgáltatottsága kettős*: egyrészt nincs olyan bérlakása, aminek eladásával a bevételeit növelhetné, másrészt a szociálisan rászorulóknak egyre nagyobb tömegeit sem tudja legalább fedél alá juttatni, így azok a nagyvárosokba fognak áramlani.

Az eladósodottsággal kapcsolatban azt tartom legfontosabbnak, hogy a falvakban élők az érdekeiket sem az elmúlt rendszerben, sem a jelenleg formálódóban nem tudják érvényesíteni, sőt úgy tűnik, hogy ezeket az érdekeket meg sem tudják fogalmazni. Jellemzőnek minősítem, hogy a

magánlakás-építés kedvezményes kamatainak megváltoztatása nem érintette a bérlakását megvásárló (főleg nagyvárosi) állampolgárok kölcsöneit, ők jelenleg is 3%-os kamatot fizetnek.

A falusi szociális problémák és a „megkövesedett” házvagyonban fekvő befektetések felszabadítását véleményem szerint együttesen is lehetne kezelni: létre kellene hozni egy *hitelalapot* (főleg külföldi pénzintézetek finanszírozásában), amelynek segítségével az önkormányzat a rászorulóktól a házat meg tudja vásárolni. A tulajdonos, mint bérlő továbbra is ott élne, de a házáért kapott összeget a legrosszabb esetben felélné 10–15 év alatt, ebből fizetné a lakbért és a fogyasztását. Ezáltal a kisjövedelmű, esetleg munkanélküli sem kényszerülne a városokba, és ott nem növelné a hajléktalanok táborát, másrészt a falusi lakásvagyon sem állna üresen.

FALU- ÉS TÉRKAPCSOLATOK

Amikor az urbanizációról beszélünk, a folyamat számtalan mennyiségi és minőségi összetevőjét elemezzük. Kevesebb szót ejtünk viszont *a települések közti kapcsolatrendszer átalakulásáról*, ami ugyancsak része és következménye az urbanizációs folyamatnak. Az urbanizáció hatására átalakulnak, felerősödnek a város-falu-tanya kapcsolatok. A települések elszigeteltsége megszűnik, a falu viszonylagos függetlensége függőségi viszonyba csap át. Kölcsönösen szükségük van egymásra. A kapcsolatok adta lehetőségeket kihasználva a falusi település belső struktúrája is bonyolultabbá válhat. Minél összetettebb ez a struktúra, annál bonyolultabb a településközi kapcsolatrendszer, annál inkább csökken az elszigetelődés veszélye, annál nagyobb a fejlődésük reális esélye. A települések közti kapcsolat kiaknázása lényeges momentum kell, hogy legyen, a településhálózat, így a falusi tér fejlődésében.

Az előző, rövid eszmefuttatással is azt kívántam érzékeltetni, hogy *a kapcsolatrendszer erősödése dinamizálni képes a településfejlődést*. A központi anyagi források szűkülése idején egyfajta „*belső energiát*” jelent. A kapcsolatrendszerből adódó „*belső energiákra*” épülő fejlődési folyamatot a településfejlődés intenzív folyamatának nevezhetjük.

A települések lényegét, funkcióit az ott élő népesség társadalmi-gazdasági tevékenysége, mozgása, kapcsolatrendszere alakítja ki. A kapcsolatrendszerek, mozgásirányok térben jól körülhatárolhatók. A kapcsolatrendszer létrehozta egységeket *funkcionális egységekné*k tekinthetjük. E funkcionális egységekben gondolkodással és belső erők mozgósításával eredményesebbé tehető a település ellátásának, az ott élő lakosság életkörülményeinek stb. javítása. Az irányítás, a végrehajtás helyi szintjének, a falusi önkormányzatoknak az erősítése szükségszerű, de csak a funkcionális településegységek együttes kezelése vezet a falusi *alapfunkciók minőségének javulásához*, a munkamegosztásból adódó különbségek csökkenéséhez, a falusi és városi életformák és életmódok közeledéséhez, általában a falu népességmegtartó erejének növeléséhez. *A falvak elszigetelődése a fa-*

lusi térség fejlődésének megtorpanásához vezethet. Az intenzív falufejlesztést a városokhoz kötődő települések együtteséhez kell kapcsolni.

A fenti elméleti összegzés tekinthető egy vonzáskörzet-vizsgálat eredményének is. Sajnos e vizsgálat még nem teljes: egyrészt csak mintaterületekre korlátozódik, másrészt számtalan olyan faktoriall bővíthető, amelyekkel a kutatás foglalkozni eddig még nem tudott.

A vizsgálatokból kiderül, hogy a térkapcsolatokból a nagyobb hasznot mind ez ideig a város húzta, de látható az is, hogy *a városhiányos térségben a demográfiai depresszió lényegesen mélyebb, mint a nagyvárosok környezetében.* Igaz, hogy a privilegizált helyzetben lévő nagyváros az alföldi ipartelepítés után igyekezett saját fejlesztéséhez felhasználni a környezetében lévő kisebb településeket. Elsősorban a munkaerő, ezen belül is a fizikai dolgozó szükségletét elégítette ki a környező falvakból. A városba költözéssel ugrásszerűen csökkent a falvak lakóinak száma. A vándorlási egyenleg deficitjét a természetes szaporulat kezdeti aktívuma pótolni nem tudta. A fiatalabb korosztályok eláramlása miatt erőteljes öregedés kezdődött a falvakban. Mégis *ez a város volt az, amely megállította az Alföldről az ipari zónákba való átáramlást.* Az urbanizáció előrehaladtával a regionális centrumok környékén *agglomerálódási tendenciák* kezdenek kibontakozni, amelynek következménye, hogy a környezetükben lévő néhány községnél ismét vándorlási aktívum alakult ki, sőt egy-két *település szuburbiává* való átalakulása is megkezdődött.

A középvárosok körzetében a demográfiai depresszió még megmaradt, de osztom Tóth József azon véleményét, amelyet a közép-békési településeggyüttes vizsgálatakor fogalmaz meg: a településeggyütteshez kapcsolódó falvak ellátási gondjai gyorsabban javíthatók, mint a megye más városhiányos térségében lévőké, ahol a mezővárosok közül nem emelkedett ki valódi centrum. Mivel *a kis mezővárosok zöme valódi centrummá nem vált, vonzáskörzetük jelentéktelen, a környező települések demográfiai mutatóinak átalakításában szerepük alig van.*

A nagyváros erőteljesebben átalakította a vonzáskörzethez tartozó települések foglalkozási struktúráját is.

Igaz az is, hogy a falvak a környék egyetlen valódi központjától erősen függő helyzetbe kerültek. Egyirányúan a nagyvárosnak kiszolgáltatva kapcsolódtak központjukhoz. Szeged városkörnyéki falvai pl. történelmileg is szoros szálakkal kötődnek a városhoz. Közöttük transzverzális kapcsolatok

csak alacsony szinten fejlődtek ki. Ezzel szemben Debrecen környékén a települések önállóbbak, lazábban kötődnek a centrumhoz, transzverzális kapcsolataik fejlettebbek, esetenként egy-egy kisebb községet is el tudtak csatolni a nagyváros vonzáskörzetéből. Szükségszerű lenne mindkét térségben a falvak közti kapcsolatok erősítése.

A nagyváros a munkaerőért cserébe bővülő infrastruktúráját a falvak rendelkezésére is bocsátotta, igaz azok helyi fejlesztésére nem fordított kellő figyelmet. Gyakran nem is érezte a kicsi települések problémáit. Mégis úgy tűnik (bár ezt még további vizsgálatokkal alá kell támasztani), hogy azok a települések, amelyek önállóbban gazdálkodtak, a nagyváros nem akarta rájuk kényszeríteni mindenben akaratát, emiatt segítséget is kevesebbet kaptak, önerőből legfeljebb az oktatás és a közművelődés gondjain tudtak enyhíteni. A műszaki infrastruktúra javításához szükség van egy nagyobb tőkeerőt képviselő település segítőkész jelenlétére.

A nagyvárosok környékén néhány kihelyezett leányvállalat is bővítette a helyi munkalehetőségeket. A falu *gyarapodásáért többet tettek a mezőgazdasági szövetkezetek*. Az alföldi falu- és tanyafejlődésben a szövetkezet gazdasági erejének, segítőkészségének, a tagok jövedelemszintjének meghatározó szerepe volt.

A dinamikus központ mindenesetre mobilizálta környezetét. Megszüntette a falvak elszigeteltségét, eltüntette a régi belső struktúrájukat. Nehézségekkel számolható fel a régi struktúra azoknál a kisvárosoknál és óriásfalvaknál, amelyek távol kerültek vagy kapcsolódni nem tudtak a dinamikus fejlődő térségekhez. A dinamikus szomszédoktól „kölcsonzött” energiák segíthetik a falu gyorsabb urbanizációját.

A dinamikus város a kapcsolatok elindítója, mozgatója marad. A helyi irányítás feladata e kapcsolatok osztályozása, fontossági sorrendbe állítása. Az urbanizáció előrehaladtával többirányúak lesznek e kapcsolatok, a térszerkezet bonyolultabbá válik. Ez magával hozhatja a falusi struktúrák bonyolultabbá válását, a falu fejlődését is. Az is bizonyos, hogy a dinamikus központ még egy ideig lekörözi a falusi tér energiáit. Azt kell mondani, nem jó vele, de nélküle még rosszabb lenne. Regionális, kistérségi kapcsolatok és szemlélet nélkül az önkormányzatok erőfeszítései valószínűleg nem lesznek elegendőek a falusi térfejlődés eddigi dinamizmusának fenntartásához.

ÖSSZEGZÉS AZ ELSŐ SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

A szekció munkája mintegy 25–30 szakember részvételével folyt, és 14 referátumot foglalt magába. A referátumok döntő hányada országos témával foglalkozott, 14-ből tizen ilyen kérdéskört érintettek. Három regionális téma mellett egy ún. „mélyfúrás” típusú vizsgálat eredményét is megismerehettük. Figyelemreméltó, hogy e falukonferencia 14 előadója közül 13 városi és mindössze 1 falusi munkahelyen dolgozó szakember szól. További érdekesség, hogy az előadások tekintélyes részükben *kialakult helyzet elemzését, oknyomozó feltárását adták, tehát a válsággal foglalkoztak*, és a konferencia címében szereplő másik fogalommal, nevezetesen *a kiúttal csak korlátozott terjedelemben és bizonytalan utalások szintjén foglalkoztak*.

Szemben a plenáris ülésen tapasztalt és többek által szóvátett drasztikus hangsúly-eltolódással, a szekció munkájában egyértelműen megnyilvánult, hogy a rurális térségek gazdasági szférája messze nem csak a mezőgazdaságot jelenti. Több metodikai kérdést elemző referátumra is sor került, míg mások a demográfiai folyamatok elemzése oldaláról közelítették a kölcsönhatás vizsgálatát. Vitát váltott ki a rurális térségek munkanélküliségét elemző előadás, annál is inkább, mert ez a kérdéskör a rurális térségekben egyre nagyobb jelentőségű lesz ugyan, de mind ez ideig nem kapott megfelelő publicitást. Hallottunk az ún. halál-barikádokról is, melyekhez a munkanélküliek mértékadó becslés szerint mintegy 40%-a tartozik. (Tagjai azok, akik inkább meghalnak, mintsem munkát vállaljanak.)

Tekintetbe véve e konferencia célját, azt tekintem szekcióelnöki összefoglalóm fő feladatának, hogy a vita során felmerült, a kiúttal kapcsolatos vagy arra, illetve néhány részkérdésre utaló javaslatokat csokorba gyűjtssem és a plenáris ülés résztvevői számára átnyújtsam.

A gazdasági folyamatok és a népesedés kölcsönhatása a résztvevők számára egyértelműen elfogadott és a jövőben erősítendő. Fel kell használni e kölcsönhatás lehetőségeit is arra, hogy mind a két szféra folyamatait és szerkezeti jellemzőit az optimum felé befolyásoljuk.

Egyetértés volt abban, hogy *a humán faktor jelentősége növekedni fog*. E tényezőkön belül sokan hangsúlyozták a tanítás jelentőségét, mint a rurális

térségek hátrányának egyik hosszabb távon legfontosabb lefaragási eszközét. Fontos a fiatalság jövőképeinek befolyásolása, a helyi értelmiségi réteg, illetve a helyi vezetés milyensége.

A *rustális térségek fejlesztése* meg kell hogy kapja az őt megillető szerepet az országos terület- és településfejlesztési politikában. Ehhez elsősorban arra lenne szükség, hogy az egy év óta lényegében szünetelő terület- és *településfejlesztési politika* lábra kapjon, intézményrendszere leküzdje végre a rendszerváltás óta tapasztalható bénultságot.

A *tulajdonlásra épülő gazdálkodásnak* a rustális térségek fejlesztésében várható pozitív szerepével a vitaülés résztvevői egyetértettek. A *tulajdonlás nem jelent szükségképpen magántulajdont*. A szekciülés döntő többségben a vegyes tulajdonformák mellett, tehát a szövetkezeti tulajdonforma megmaradása mellett foglalt állást. Bizonyos rustális térségek fejlődésének *központi támogatása* a jövőben is elengedhetetlennek látszik. A területi preferenciák rendszerének kidolgozását csak a *falusi térségek képviselőinek bevonásával* lehet megnyugtatóan megoldani.

Hitel- és pénzügyi rendszerünk szélsőségesen várospárti. E rendszer átforgalmazása, legalább semlegesítése, de az eddigi diszpreferenciák ellensúlyozásaként méltányosságból esetleg falupártivá tétele, a rustális térségek fejlesztésének egyik jövőbeni kulcskérdése.

A résztvevő szakemberek közül többen figyelmeztettek arra, hogy *a falufejlesztést nem szabad elszakítani a településfejlesztés egészétől*, hiszen célszerű módon csak együvé tartozó településrendszerek fejleszthetők, így a falufejlesztés kölcsönös érdekeket tiszteletben tartó városhoz kapcsolása is indokolt lehet. Törekedni kell arra, hogy *a falunak*, tágabb értelemben az egész rustális térségnek markánsabb, hatékonyabb *érdekérvényesítési mechanizmusa*, illetve annak megfelelő intézményrendszere legyen.

Többen utaltak különböző közlekedési *térszerkezeti problémákra*, így a D-i autópálya ügyére is. Egyetértés volt abban, hogy minden ilyen jellegű változást a rustális érdekek szempontjából is mérlegelni kell. A szekcióülésen egyetértettek abban, hogy a rustális térségek *környezeti állapotát* javítani vagy legalábbis megőrizni szükséges, figyelembe véve, hogy az *ökológiai* aspektus szerepe a jövőben növekszik, továbbá azt is, hogy a rustális térségek fejlesztésében növekvő szerepe lehet – a nem utolsó sorban átlagosnál kedvezőbb ökológiai adottságokra támaszkodó – falusi idegenforgalomnak.

II. SZOCIOLÓGIAI SZEKCIÓ

A MAI FALUKUTATÁS KÉRDÉSEI ÉS MÓDSZEREI

Történeti megközelítés

A falu (és mezőváros) jelene semmiképp nem érthető meg, nem is vizsgálható múltja nélkül. Legalább 50–60 évre kell visszamennünk, hogy a kiszemelt településnek, mint munkaszervezetnek és fogyasztói-életviteli struktúrának, mint rétegzett társadalmi egységnek, mint intézményrendszernek szorosán vett jelenét, s a jövőbe irányuló tendenciák hordozójának képét megrajzolhassuk. S ennyi időre módunkban is áll visszatekinteni, hiszen az idősebb nemzedék tagjai nyilván emlékeznek még az 1930-as és 40-es évekre, főképpen önnön családjuk és közvetlen környezetük akkori helyzetére, meg arra is, ami 45 után saját sorsukban és a falu (vagy mezőváros) sorsában bekövetkezett.

A történeti háttér felderítése azért elengedhetetlen, mert a két világháború közti gazdasági-társadalmi helyzet, mint *strukturális előzmény* sok tekintetben meghatározza a 45 utáni rétegződést, életformákat, intézményi és politikai fejleményeket. Minden lényeges változás – a földosztástól a kollektivizáláson át a helység iparosításáig – olyan struktúrát teremt, mely valamiképp módosult folytatása a korábbinak. Mindeközben a lényegi folytonosságot nyilvánvalóan az biztosítja, hogy a változó viszonyokat folyamatos életű *családok* élik át, új, s újabb követelményekhez és lehetőségekhez igazodó cselekvőként és szenvedőként; családok, melyek még oly radikális helyzetváltozások, munkaköri, birtoklási, képzettségi átalakulások során is őriznek valamit, több nemzedéken át is, identitásukból.

A falu (vagy mezőváros) gazdaság- és társadalomtörténete meg „kultúrtörténete” családtörténetekből tevődik össze; s családtörténeti módszerrel is kutatható legjobban, kiegészítve a három-négy nemzedékre visszatekintő családi gazdaság- és művelődéstörténeteket a fontosabb intézmények és gazdasági szervezetek fejlődéstörténeti áttekintésével.

Rész az egészben

A falukutatót két veszély is fenyegeti. Egyik is, másik is azzal a következménnyel járhat, hogy a kiválasztott település múltja, közelmúltja, jelene – fél évszázados átalakulása és pillanatnyi helyzete – érthetetlennek bizonyul. Az egyik tévesztés forrása az lehet, hogy az adott települési közösség mindenkori helyzetét és fejlődését kvázi önmagából próbálja a kutató levezetni: mintha mindent, ami ott történt vagy kialakult, a helyben élők anyagi és szellemi energiája, spontán küzdelme és jóra törekvése (vagy el-tévelyedése és hibája) okozott volna. A másik téves szemlélet viszont az, amely az adott település minden lényeges változását külső erők művének fogja fel, és úgy vélekedik, mintha mindig, mindenütt, az ország minden községében „lényegileg” ugyanaz ment volna végbe, s a helyi társadalomnak nem lett, nem is lehetett volna szerepe a történésekben és a viszonyok formálódásában.

Bizonyára akkor járunk el helyesen, ha a helység és a rá ható közeli-távoli (országos és nemzetközi) környezet kapcsolatát örökös, változó erejű kölcsönhatásnak fogjuk fel, s a kölcsönviszonyok vizsgálatát tesszük meg módszerünk tengelyének. Világos pl., hogy a községben és határában a két világháború közt végbement gazdasági fejlődés, az árutermelés erősödése és specializálódása, ezzel kapcsolatos részleges polgárosodás, s urbanizáltabb életminták elterjedése stb. leginkább úgy érthető meg, mint *válasz*, kívülről érkező kényszerűségekre és ösztönző erőkre – de olyan válasz, amelyet a helyi társadalom ad, amellyel az ott korábban kialakult rétegek reagálnak a környezet „kihívásaira”. 1945-tel, s a reá következő évtizedekben kétségkívül felerősödik és el is durvul a kívülről ható erők és kényszerek összessége. De ami az új hatásokra válaszol, az továbbra is a strukturális előzményektől meghatározott helyi társadalom; azon belül a korábban kiformált rétegek és csoportok, az általuk hordozott munkaképességgel, fogyasztási igényekkel, ambíciókkal, viszonyulásokkal, életformákkal és kultúrával. Mindez folyamatosan módosul, de folyamatosan jelen van benne valami a múltból, mint e továbbhozott örökség. Ha nem így lenne – ha a strukturális örökségnek nem lenne súlya, szerepe –, nem érthetnénk meg például a Rákosiék erőltette kolhozforma csúfos hazai bukását, a falusi-mezővárosi „második gazdaság”, benne a háztáji árutermelő kisüzemi forma 1960 utáni felvirágzását, vagy – hogy politikai térre kalandoz-

zunk át – a „proletárdiktatúra” kemény és puha változatainak belső elsovadását, mely az 1970-es évek óta előkészítette a rendszer összeomlását.

Úgy is mondhatjuk: minden falu, minden város, minden települési közösség *a maga módján* válaszolt az elmúlt fél évszázad kedvező és drasztikusan kedvezőtlen kihívásaira. Ennélfogva a kutatás feladata az, hogy az 1940–1990 közti korszaksorozat intervallumában megkíséreljük kideríteni, milyen hatásra mi módon és milyen eredménnyel reagált, milyen erővel mit állított szembe és mire hogyan hatott vissza a megfigyelt település.

Néhány fő kutatási feladat

Kiindulásul szükséges áttekintünk a *birtok- és tulajdonviszonyok* alakulását a szóban forgó fél évszázad során. Aligha elegendő, ha beérjük a statisztikákban rögzített birtokmegoszlás adataival: a valóságos tulajdonviszonyok általában bonyolultabbak ennél. Különösen igaz ez a „kollektivizálás” után, az 1960-as évektől kialakult tulajdonviszonyokra, amikor is hivatalosan „szövetkezeti tulajdonnak” minősült a „háztáji” föld is, noha annak – és hozzá a kerteknek, szőlőknek, gyümölcsösöknek – valóságos kiterjedése többszöröse is lehetett a nyilvántartottnak. Nem mellékes, hogy ezeknek a területeknek *értéke* (még ha területük kicsiny volt is) és hozama akár felül is múlhatta a „közét”. Számbavehetők az ugyancsak végig magánkézen maradt udvarok, istállók, gazdasági épületek stb. A kutatás sok helyütt valószínűleg kimutathatná, hogy a termelés és jövedelemszerzés tekintetében számba jövő valóságos tulajdonviszonyok 1945 és 1990 közt végig alaposan különböznek a hatóságilag nyilvántartott és statisztikailag országosan kimutatott látszólagos tulajdonviszonyoktól. Amiből az is következik, hogy a termelő és forgalmazó munka meg a jövedelem is alaposan másként oszlott meg a nagyüzemi, „szocialista” szektor és a továbbbélő – vagy éppen e korban felfejlődő – törpe- és kisüzemi gazdálkodás, illetve a „második gazdasághoz” tartozó szolgáltatási szektor között.

A következő lépés az lehet, hogy – ismét zömmel a családtörténeti és a specializált gazdaságtörténeti és intézménytörténeti interjúk alapján – rekonstruáljuk a falu (mezőváros) *mint termelő szervezet* alakulását. Azt tehát, mikor, milyen technikával és üzemi szervezettel, milyen munkamegosztással és szakértelemmel, milyen (mezőgazdasági és ipari) hozamot

produkáltak. Továbbá: a helyi népesség munkaképes tagjai hol, mit dolgoztak a település határán kívül (pl. iparban, építőiparban). A cél az lehetne, hogy a vizsgált közösség mindenkori – az eltelt fél évszázad során sokféleképpen változott – *munkateljesítményét*, s ebben a változó technikai felszerelkezés és gyarapodó, specializálódó szakértelem szerepét fő vonalakban megismerjük. Azt tehát, hogy a tradicionális paraszti munkát mikor és miképpen, milyen hatásfokkal váltja fel előbb egy extenzív és elnagyolt nagyüzemi munkastruktúra, utóbb, a 60–65-ös évektől a korszerűsödő nagyüzemeinek és a kezdetleges vagy nem kezdetleges háztáji-kisüzemi technikának valamiféle kombinációja.

Világos, hogy a kutató nem dolgozhat olyan sémákkal, melyek szerint volt valaha egy virágzó paraszti-kisüzemi mezőgazdaság, amit aztán tönkretett a „kolhozrendszer”, s amit csak vissza kell állítanunk, hogy újra talpraálljon a magyar falu. E helyett azt kell kiderítenünk, mi is zajlott le valójában a vidéki – a 60-as évektől egyre összetettebb, differenciáltabb és technizáltabb – munkaszervezet alakulásában, és minő eredménnyel.

A harmadik kutatási feladat: a termelés eredményeiből (általában családonként is több szektorból) származó *jövedelem* elköltésének, *felhasználásának* alakulását is meg kell vizsgálnunk. Egyrészt a tulajdonképpeni fogyasztás, a felélés tipikus alakzatait, ide értve az építkezés, a modernizálódó berendezkedés, az öltözködés, a háztartási fogyasztás formáit. Másrészt, azt volna jó kideríteni, hogy időszakonként mennyi ment, s milyen arányban a helyi nagyüzemek és a háztáji kisüzemek fejlesztésére. Pontos számokat aligha rögzíthetünk, de a fő arányok nagyjából megtudhatók.

A lényeg ugyanis az, hogy konkrét arányaiban tetten érjük azt a *tendenciát*, amely a hasznos akkumuláció és a felélő, sőt reprezentatív fogyasztás közti eltolódásban mutatkozott. Magyarán, arról van szó, hogy (ezer helyi változatban, de általános érvénnyel) úgy alakultunk át valamiféle „fogyasztói társadalommá”, hogy a versengő-fitogtató fogyasztás is, de már az egyszerű mindennapi tömegfogyasztás jó része is, a termelő technika korszerű fejlesztésének, megújításának rovására ment. Végül már úgy, hogy a falusi emeletes ház és gépkocsi beszerzésének és fenttartásának költségeit olyan mezőgazdasági és ipari jövedelmekből fedezték, amelyekben benne volt a tetemes dollárkölesön ideeső hányada is.

De az elmaradt termelő célú felhalmozástól eltekintve is fontos és érdekes a fogyasztás, azaz az *életvitel fél évszázados átalakulása*: új életviteli

minták elterjedése és az életviteli rétegződés. A települési társadalom milyen csoportjai honosították meg elsőnek az urbanizáltabb formákat és értékeket, milyen rétegek, mikor és milyen ütemben követték őket, mely rétegek maradtak el, s őrizték sokáig, esetleg máig szegényes és parasztos életmódjukat. Ha az átalakulásnak ezt a menetét sikerül nyomon kísérnünk, képet nyerhetünk a volt szegényparasztok jelentős hányadának felfelémozgásáról, a nivellálódásról; másrészt legtöbb helyt arról is, kiből és hogyan rekrutálódott már a 70-es évektől az újgazdagok rétege. S hogy milyen módon hatott ez az új elit – életvitelével, pazarló fogyasztásának formáival – a többiekre.

Ezzel már el is jutottunk a vizsgálat következő témájához, a falusi (és mezővárosi) társadalom *rétegződésének* és fél évszázados *átrétegződésének* dolgához. Ennek vizsgálata során elindulhatunk a múltból is: megpróbálhatjuk módszeresen felderíteni, mi lett az egykori uradalmi cselédekből, a napszámos és részesarató réteg tagjaiból, a volt kisparasztokból, középgazdákból, nagygazdákból, szegény és módos iparosokból stb., hogyan alakult mindezeknek a családoknak (illetve a reprezentálásukra kiválasztott, kifaggatott családoknak) sorsa az eltelt fél évszázad során. Vagy elindulhatunk a mai struktúrából is, visszafelé nyomozva: felderíthetjük, hogy a ma létező, pregnánsan elváló rétegeket összetevő családok honnan jönnek, milyen gazdasági-társadalmi háttér húzódik meg jelenük mögött. A két módszert persze kombinálni is lehet.

A rétegződés történeti megközelítésénél is fontosabbnak látszik azonban, hogy egyáltalán *kritériumokat* leljünk, melyek segítségével a helyi társadalom *mai rétegeinek* arculatát és határait kijelölhetjük. Az anyagi helyzetkülönbségek, illetve az anyagi állapot jellemzői nem elégségesek, hiszen ezen az alapon az általános iskolai pedagógus például egy rétegbe kerülne a segédmunkással, az orvos a kocsmárossal. Az anyagiak mellett figyelembe kell vennünk – egyebek között – a tanultságot, a presztízst, a hatáskört és hatalmi helyzetet, s ezeken túl bizonyára a családi hátteret, a família múltját, korábbi helyzetét is. Feltehető, hogy a rétegződés bármikori keresztmetszetét úgy kell értelmeznünk, mint egy több nemzedék óta tartó – 45 után felgyorsult, a 60-as évek óta tovább gyorsuló – *átrétegződési folyamat pillanatnyi állomását*, amiben kinek-kinek helyét a mindent átfogó dinamika határozza meg inkább, semmint valamilyen rétegstatisztika.

Ezért is érdemelnek erős figyelmet azok a szereplők, akik – részben

funkciójuk folytán, részben személyiségük erejénél, kisugárzásánál fogva – hatással lehettek és lehetnek a helyi gazdasági-társadalmi fejlődés, ezen belül az átrétegződés dinamikájára. Egy tsz-elnök vagy főagronómus, a helyi nagyüzem szakember vezérkara gyakran került olyan helyzetbe, hogy százak életvitelének átépülését ösztönözhetette (vagy ellenkezőleg: gátolhatta); egy tanácselnök, egy iskolaigazgató, kivételképpen még egy népművelő is befolyásolhatta a falu egy vagy több rétegének életforma-váltását. Voltak és vannak mindenütt közvéleményformáló és közízlésformáló emberek is, akiknek nincs közéleti vagy gazdasági funkciójuk, mégis meghatározó irány szabó személyiségek.

De akár funkcionárius, akár „közember” a falu (és mezőváros) irányadója, s akármilyen kivételes, személyes adottságokkal rendelkezik is, az *irány*, amiben a többséget befolyásolni képes, össztársadalmilag *meghatározott*. Az általános urbanizálódás, ha úgy tetszik a „polgárosodás” iránya ez. A lokális, monografikus társadalomvizsgálat annak felmérésére vállalkozhat, hogy a vizsgált társadalmi egység körében melyik réteg vagy csoport mikor és milyen formák közt tud és akar felcsatlakozni ehhez; és hogy milyen feszültségekkel jár, milyen energiákat mozgat meg, milyen generációs és egyéb konfliktusokhoz vezet a polgárosodási folyamat egyenlőtlen sége, az igények és lehetőségek közti „diszkrepancia”.

Ezzel már azt is megmondtuk, hogy a magyar vidéknek máig sincs és holnap sem lesz stabil rétegstruktúrája, hanem ez az egész társadalmi világ folyékony és képlékeny átrétegződésben volt, és most még inkább abban lesz.

Végül, a sok lehetséges kutatási témakör közül még csak egyet emelnék ki. Ez ugyancsak családtörténeti és pályakép firtató interjúkkal vizsgálható legjobban. Fontos lenne tisztázni: milyen *életviteli, magatartási normák* kötötték meg és irányították az ember életét eme korszakok egymást követő során át, melyekre vizsgálatunk kiterjed. Azaz: milyen normatívák uralkodtak 45 előtt – természetesen rétegek szerinti változatokban – az akkor még „utórendi” szerkezetű parasztfaluban? Miért és miképpen alakultak át, lazultak fel – és milyen irányban, milyen jelleggel – a normák 1945 után, főképp az 50-es években, a régi parasztfalu rétegviszonyainak, életformáinak, tekintélyviszonyainak felbomlasztása nyomán. És így tovább, máig.

A legfontosabb az, hogy felderítsük, *miféle új életviteli, magatartási nor-*

mák léptek a paraszti normák helyébe. Illetve, hogy az, ami e téren történt, merő bomlásként és általános értékvesztésként értelmezhető-e, vagy úgy, hogy a szorgalom, takarékoság és családiasság régi-paraszti normarendszerét másféle szorgalom, más célokat szolgáló felhalmozási és költségek kényszer, s egy új, polgáriasabb, esetleg zárkózottabb, egy-két gyerek felnevelésére koncentrálnak családiasság kötelezettségei váltották és váltják fel?

Jó volna megtudni, miféle *életcélok* mozgatják a mai vidéki társadalom gazdagjait, szegényeit és közepes módú átlagtagjait. És hogy milyen *nevelési eljárásokkal* adja tovább a mai falusi apa és anya e már egyáltalán nem paraszti, mégis a településközösség által is ellenőrzött és felerősített értékfogalmakat, elkötelezettségeket a felcseperedő új nemzedéknek? Mít hoz e tekintetben a falusi gyerek a családból, mit közvetít aztán számára az iskola, azon belül nem annyira a tanítás, inkább a ma általában erős nemzedéki közösség, milyen magatartásra és életcélokra orientálja aztán a munkahely világa? Mindezek együtthatása – ha az összbenyomásból ítélnünk – más normákat ír elő vagy enged a tizenéveseknek, és más normákat a már saját lábukra állt fiatal házásoknak: ez utóbbiak, kilépve a „szórakozás” életformájából és társas kapcsolataiból, a gyűjtés és építkezés, a be rendezkedés és családalapítás elvárásainak kötelékrendszerébe lépnek át. De hogy ezt miképpen kell és illik a ma 20–30 éves falusi vagy mezővárosi embernek, a fiatal párnak átélni, s hogy ezzel a létformával milyen világ szemlélet, művelődési orientáció, milyen politikai elvárás és nézetrendszer társulhat, minderről sokkal kevesebbet tudunk a minimálisan elégségesnél.

Végezetül, nem hallgathatjuk el azt a benyomásunkat, hogy a jelenleg a porondon álgáló politikai pártok – ha vannak is körükben jól felkészült szakértők, közgazdák, szociológusok is –, mintha sötétben tapogatóznának, amikor a hazai agrárgazdaság és az agrártársadalom kérdéseihez nyúlnak. Talán nem túlzás azt mondani, hogy soha még nem volt nagyobb szükség a falu és a volt mezőváros valóságos viszonyainak tudományos átvilágítására, mint most. Ám az esély, hogy ilyenszerű munka megfelelő apparátussal, hamar beérlelődő, közhasznú eredmények ígéretével beinduljon – igen kevés.

AZ 1980-AS ÉVTIZED MAGYARORSZÁGI FALUKUTATÁSAI RÓL

Ha arra a kérdésre kívánunk felelni, hogy mikor kezdődött az újabb falukutatásokban az 1980-as évtized, úgy „bátran” kijelenthetjük: ez az évtized az 1979 és 1982 közé eső években kezdődött. Az 1979-es esztendőben jelent meg Márkus István Nagykörs szociográfiája, 1982-ben a Csongrád megyei Balástyán szervezték azt az „őstábort”, ahonnan és amelyikből a válságos évtized *szűken vett* falukutatásai újraindultak.

Amennyiben a falukutatást nem szűkítjük le a több hetes cselekvő-résztvevő megfigyelésre, a csoportos táborozásszerű adatgyűjtésre, úgy a korábbi évtizeddel való kontinuitás más módon is nyilvánvaló. Hogy csak a számomra három legfontosabb tényt említsem.

Juhász Pál és munkatársai ha módosítva is, de folytatták azt az eredetileg száz falura kiterjedő szociológiai vizsgálatot, amit 1972-73-ban még Szelényi Iván és Manchin Róbert kezdett el. A Szociológiai Intézet falukutatásában részt vevő idősebb mesterek és fiatalabb tanítványok viszonylag gyorsan eljutottak az 1971-ben elfogadott „Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció” (OTK) és általánosabban a „szocialista vívmányok” bírálatáig. Az eredmény sem maradt el. A kutatócsoport két reprezentánsát, Szelényi Ivánt és Konrád Györgyöt külső és belső emigrációba kényszerítették. A velük dolgozó fiatalabb nemzedék tagjainak az akadémiai karrier helyett az *értelmiségi ellenzéki cselekvés és a politikai radikalizálódás maradt*.

Természetesen nem jártak jobban azok sem, akik a Kemény István-féle szegénység, munkás- és cigányvizsgálatokban ismerkedtek az ún. társadalmi valósággal és a radikális kritika ideológiai szempontjaival. A hatalom őket is marginalizálta.

A harmadik falukutató csoportosulás *Márkus István* és tizenöt főnyi nagykörsi csoportja, egy jóval korábban, még 1941-ben megkezdett munkát fejezett be. Ez a munka Márkus Istvánnak meghozta a régvárt *szakmai és politikai rehabilitációt*. A könyv siker, és az 1960 utáni változások irodalmi szociográfiai dokumentuma lett. Az előbb jelzett elismerések és

Márkus István évtizedes munkásságából eredő tekintélye következtében abba a helyzetbe jutott, hogy az évtized elején már ő tehetette közzé a *falukutatók folytatására szóló felhívást*.

Az 1970-es évek falukutatói kettős arculatot mutattak. Nagyjában-egészében készen állott egy, a falurendszerre és a paraszti sorsra, a falvak belső tagolódására vonatkoztatható ellenzéki kutatási tematika. A még erősen ideológikus kritikai szociológia és a nyomában feltámadt rendszerbontó társadalomkritika a leírt funkcionális hibákat és a működési rendellenességeket, az egyenlőtlenségek újratermelődését, sőt növekedését, valamint a társadalmi fejlődés „árát”, mint a szocializmus lényegét értelmezte.

A megértőbb, kevésbé radikális és pragmatikus szociográfusok, történészek, írók az *„utóparasztság”* átmeneti léthelyzetében, a régi és az új közötti ellentmondásokban, s nem a rendszer egészében, illetve hibás működésében keresték a leírható és értelmezhető lényegét. *A nyilvánvaló paraszti veszteségek elismerése mellett, a szemmel is jól látható eredményeket hangsúlyozzák.* Ők megérteni, leírni, felfedezni és nem megváltoztatni akarták Magyarországot.

Az előbb említett kutatói csoportok és irányzatok közötti vita az 1980-as évek közepéig rejtve maradt, nyilvánosan többnyire nem éleződött ki. Alighanem igaz az a megállapítás, hogy *a kutatók maguk sem rendelkeztek letisztult képzetekkel arról, hogy mi is történt a hagyományos paraszti társadalom felbomlása során,* s minek nevezhetőek és egymással milyen viszonyokba kerültek a falusi népesség régi és új csoportjai. Ezért, egy-két kivételtől eltekintve, a „falukutató” irányzatok reprezentánsai előbb nem tudtak, később meg nem akartak konfrontálódni.

Mi, az 1980-as évtized legelején indult falu- és társadalomkutató nemzedék tagjai, ebbe, az előbb vázolt alaphelyzetbe léptünk be. Sok mindent tudtunk, de még több mindent akkor, a mozgalom indulásakor és a terepmunkák során kellett megtanulnunk.

Annak eldöntése, hogy az 1980-as évtized falukutatói és kutatói alkottak-e mozgalmat vagy sem, nem elsődrendű probléma. Magam mégis úgy vélem, hogy *igen.* Az évtized falukutatói egy *gyűjtőmozgalomban egyesültek,* az 1982-es és 1987-es évek között. Ide, végső soron a Pozsgay-féle népfront politikai védőernyője alá húzódtak, és négy-öt évi „kényszer-együttműködés” után innen indultak többek között a szociális munkás, a

Márkus István évtizedes munkásságából eredő tekintélye következtében abba a helyzetbe jutott, hogy az évtized elején már ő tehetné közzé a *falukutatók folytatására szóló felhívást*.

Az 1970-es évek falukutatói kettős arculatot mutattak. Nagyjában-egészében készen állott egy, a falurendszerre és a paraszti sorsra, a falvak belső tagolódására vonatkoztatható ellenzéki kutatási tematika. A még erősen ideológikus kritikai szociológia és a nyomában feltámadt rendszerbontó társadalomkritika a leírt funkcionális hibákat és a működési rendellenességeket, az egyenlőtlenségek újratermelődését, sőt növekedését, valamint a társadalmi fejlődés „árát”, mint a szocializmus lényegét értelmezte.

A megértőbb, kevésbé radikális és pragmatikus szociográfusok, történészek, írók az „*utóparasztság*” átmeneti léthelyzetében, a régi és az új közötti ellentmondásokban, s nem a rendszer egészében, illetve hibás működésében keresték a leírható és értelmezhető lényegét. *A nyilvánvaló paraszti veszteségek elismerése mellett, a szemmel is jól látható eredményeket hangsúlyozzák.* Ők megérteni, leírni, felfedezni és nem megváltoztatni akarták Magyarországot.

Az előbb említett kutatói csoportok és irányzatok közötti vita az 1980-as évek közepéig rejtve maradt, nyilvánosan többnyire nem éleződött ki. Alighanem igaz az a megállapítás, hogy *a kutatók maguk sem rendelkeztek letisztult képzetekkel arról, hogy mi is történt a hagyományos paraszti társadalom felbomlása során,* s minek nevezhetőek és egymással milyen viszonyokba kerültek a falusi népesség régi és új csoportjai. Ezért, egy-két kivételtől eltekintve, a „falukutató” irányzatok reprezentánsai előbb nem tudtak, később meg nem akartak konfrontálódni.

Mi, az 1980-as évtized legelején indult falu- és társadalomkutató nemzedék tagjai, ebbe, az előbb vázolt alaphelyzetbe léptünk be. Sok mindent tudtunk, de még több mindent akkor, a mozgalom indulásakor és a terepmunkák során kellett megtanulnunk.

Annak eldöntése, hogy az 1980-as évtized falukutatói és kutatói alkottak-e mozgalmat vagy sem, nem elsődrendű probléma. Magam mégis úgy vélem, hogy igen. Az évtized falukutatói egy *gyűjtőmozgalomban egyesültek,* az 1982-es és 1987-es évek között. Ide, végső soron a Pozsgay-féle népfront politikai védőernyője alá húzódtak, és négy-öt évi „kényszer-együttműködés” után innen indultak többek között a szociális munkás, a

családgondozói-szociálpolitikai, a falugondozói, a népfőiskolai, a közigazgatási és a szorosabban vett szociográfiai, a gyakorlatias oktatási, a faluismereti, tehát a *szakmászodott irányzatok*. Az igazság kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a legtöbb, a mozgalomban hosszabb-rövidebb ideig résztvevő irányzatnak már a kezdetektől megvolt az államigazgatás valamelyik szintje vagy a tudomány és az oktatás intézményei által támogatott és finanszírozott saját szervezeti bázisa is. Nem fontos tehát nagyobbra rajzolni a falukutató mozgalmat, mint amilyen a valóságban ténylegesen volt.

Mi sem természetesebb, mint annak belátása, hogy az újabb falukutatókat a mozgalmi keretek nélkül is lehet értékelni és értelmezni. Mégpedig úgy, hogy egyidőben, egymással párhuzamosan, egymásra jelentős hatást gyakorolva több jelentős faluvizsgálat folyt. Ez a helyzet leginkább az akadémiai kutatóintézetekben végzett néprajzi, történeti, társadalomföldrajzi, szociológiai szaktudományos kutatások helyzetére igaz.

Úgy vélem tehát, hogy a tanya, szállás, kis- és mezőváros, egyszóval a „falukutatók” földrajzi helyeinek, tematikáinak számbavételével, a főbb módszertani jegyek áttekintésével és a résztvevők pusztá felsorolásával a szó szoros értelmében megrajzolható egy olyan széles tabló, amely a „gyűjtőmozgalom” kifejezés használatát és az értelmezés lehetőségét igazolja. Ha pedig ez így van, akkor az sem vitás, hogy a lefolytatott faluvizsgálatokat *érdemes* a már többször említett politikai és szakmai szempontok szerint *tipologizálni*.

Úgy tűnik számomra, hogy az évtized falukutatóit négy fő csoportba lehet osztani. Sorrendben és fontosságban az elsőbbség a *politikai falukutatók*é. Második csoportba a *szociológiai-szociográfiai faluvizsgálatok*, a harmadikba az *oktatási-faluismereti táborkok* és „kutatások” sorolhatók be. A negyedik csoportba tartoznak az összes ún. *hivatalos tudományos falukutatók*.

Az első csoportba tartozik a Juhász Pál, Magyar Bálint, Csalog Zsolt stb. Dunapataj- (Bács-Kiskun megye) kutatása. A sokat emlegetett ellenzéki attitűd, kutatási tematika mellett figyelmet érdemel a *módszertani igényesség*, amelyet a jelenkutatásban Magyarországon még újdonságnak számító *politikai antropológiai szemléletmód és a dokumentumszociográfia műfaji technikái jelentenek*. Természetesen ebbe a csoportba tartoznak még F. Havas Gábor Ibafa (Baranya megye) és Závada Pál Tótkomlós

(Békés megye) *történet-szociológiai dolgozatai, munkái*. Végül ide, a politikai kutatások közé sorolnám Elek István indulatoktól fűtött, a korábbi évek szociográfiai falu- és parasztságirodalmát feldolgozó és értelmező esszéjét, mint egy különös irodalom-szociológiai kísérletet.

Az irányzat legsikerültebb és legismertebb ágát minden bizonnyal a *filmes dokumentumszociográfiák* (Dávid család, Dunánál, Földi paradicsom, Kerekes család, Kovbojok, Statárium stb.) jelentették. Az 1970 előtti és utáni falu- és parasztságtudományok egyik, és ma már pótolhatatlan mulasztása az ugyanis, hogy a véglegesen fölszámolódnak a parasztságról rendszeres szóbeli történeti adatokat, jól dokumentált és szakszerűen archivált élet-történeteket nem gyűjtött. A nyomtatott formában közreadott és filmes technikával rögzített interjúk és egyéb levéltári adatok szerintem viszonylag pontosan dokumentálják, hogy *az elmúlt 45 év legnagyobb vesztese az önálló egzisztenciájától megfosztott parasztság volt*. A politikai és társadalomtörténeti élet- és családtörténetekben a hangsúly a rendies és osztályjegyekkel bőven rendelkező *gazdag- és középparasztság* oktalan kálváriájára, s nem a Márkus István által „ismeretlen főszereplőnek” tartott szegényparasztság felemelkedésére esett.

Mivel az egyre nyíltabban politizáló „falukutató értelmiség” 1987-88-tól már a megalakult előpártokban tevékenykedett, ezért megkezdett munkáik jórésze befejezetlen maradt. Kivételt Závada Pál tótkomlói falurajzai jelentenek, mert vizsgálataival és kutatói magatartásával nem a politizáló szárny útját követte.

A második csoportba tehát a „tudományosabb” igényű *szociológiai-szociográfiai* és kevésbé akcionista beállítottságú magányos kutatók, illetve csoportos kutatások tartoztak. Itt nem a rendszerkritika, hanem a *megértő szociológia értékszemélyei* domináltak. Általában egy-egy tudományok zártabb igényei, fogalmai és szokásos értelmezési keretei felől közelítettek. Ritkábban éltek a csak helyi kutatásoknál adódó, a strukturális megértést segítő problémacentrikus gondolkodással és tudományközi módszertannal, az összehasonlítás szándékáról nem is beszélve. Az alább felsorolandó faluvizsgálatokban szinte kivétel nélkül hiányzik a monografikus szintézis. Ami van – kutatási elő- és zárótanulmányok, jelentések, műhelytanulmányok, interjúkötetek, szociográfiai, egy-két esetben kis-monográfiai, többnyire nem kiérlelt és nem befejezett munkák.

Néhány esetben (Tótkomlós, Bóly, Besenyőtelek, Homokmégy) talán

van esély rá, hogy a ma még hiányzó monografikus összefoglalás is elkészüljön.

Végül ide írom az évtized fontosabb falukutatásainak színtereit és vezetőit. *Balástya* (Csongrád megye) Márkus István; *Bóly* (Baranya megye) Kovács Katalin; *Besenyőtelek* (Heves megye) Őrszigethy Erzsébet, Szuhay Péter; *Gyöngyössolymos* (Heves megye) Pápay Zsuzsa; *Hévízgyörk* (Pest megye) Őrszigethy Erzsébet; *Homokmégy* (Bács-Kiskun megye) Kiss József; *Jakabszállás és Kiskunmajsa* (Bács-Kiskun megye) Kovács Teréz; *Jászszentandrás* (Jász-Nagykun-Szolnok megye) Pető László; *Nagyvisnyó* (Heves megye) Márkus István, Cséfalvay Zoltán; *Nógrádverőce* (Pest megye) Varga Éva; *Mezőhegyes* (Békés megye) Vági Gábor; *Tiszaigar* (Jász-Nagykun-Szolnok megye) Tausz Katalin; *Szeghalom* (Békés megye) Márkus István; *Pusztafalu* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) Mátyus Alíz; *Tótkomlós* (Békés megye) Závada Pál.

A harmadik és negyedik csoportba sorolható táborokról, falukutatásokról stb. helyhiány miatt nagyon keveset kívánok ezúttal írni. A harmadik csoportból az oktatási céllal szerveződött egyetemista-főiskolás ön- és faluismereti táborokat emelném ki (Dombegyháza, Hajós, Nyíradony). Ezekben a táborokban egy új képzési modell született. Jól tudott, hogy az egyetemi-főiskolai oktatás ott is elméletivé vált – szociológia, pedagógia, népművelés, pszichológia –, ahol pedig a valódi tudást nemcsak az elmélet, hanem legalább annyira a gyakorlat hordozza.

A negyedik csoportba sorolhatóak azok a vizsgálatok, amelyek egy település vagy gyakran egy régió, egy történeti kistáj szaktudományos vizsgálatát végzik el. A politikai vezetés és az államigazgatás által részben vagy egészben finanszírozott kutatásokat tekinthetnénk akár alkalmazott falukutatásoknak is. A politika és a tudomány közötti eme sajátos viszonynak volt és ma is van egy alig túlbecsülhető veszélye. Az tudniillik, hogy a kutatók a hatalom képviselőinek, mint megrendelőnek voltak és lehetnek kiszolgáltatva. A regionális kutatással foglalkozó kutatók a politika és a tudomány határterületén egyensúlyozni próbáltak. Hol sikerrel, hol nem.

Összefoglalásul egy pesszimista megjegyzést kell tennem. Az 1980-as évtized falu- és vidékkutatásainak egyik nagy tanulsága talán éppen az volt, hogy valódi, jogi értelemben intézményesített, valamint gazdaságilag működőképes önkormányzatok híján valódi helyi társadalomvizsgálódásokra nincsen szükség. A hivatásos és amatőr kutatók szerencsére ezt a

negatív társadalmi tény nem vették figyelembe, s ezért az évtized falu-, kisváros- és régiókutatásainak egy napjainkra mutatkozó nagyon fontos hozadéka volt és van. Napirenden tartották az önkormányzat- és autonómiaeszmét, többé-kevésbé rendszeres szakmai vitákban segítették a valódi problémák megfogalmazását. A jó és kevésbé jó kutatások is hozzájárultak annak elfogadtatásához, hogy a túlközpontosított közép-kelet-európai politikai-társadalmi rendszerek lebontásában a különböző típusú területi, testületi és intézményi autonómiáknak alapvető és meghatározó szerepük lesz.

A pesszimista megjegyzés mellé azért egy optimista is ide kívánczik. A magam részéről azokkal értek egyet, akik szerint nem a falu, hanem a falukutatók vannak válságban. Nekik legyen igazuk.

A NYITOTT KÉPZÉSRŐL A FALUKUTATÁS KAPCSÁN

Most, amikor ismét időszerűvé vált (persze, mikor nem volt az!), hogy körvonalazzuk a falukutatás lehetséges jövőjét és felvázoljuk feladatait, akkor *nem célszerű e tág és összetett témakörrel kapcsolatos problémák, azok megoldási módjainak szűkebb módozatairól szólni*. Lehetőleg valamennyi szóba jöhető és idetartozó megoldási alternatívát szükséges számbavenni, de nem azért, mert csupán gazdagabb választási lehetőségre van szükség, hanem azért, hogy a „megoldási utak” (ahogy a meghívóban szerepel) úthálózatot alkothassanak. Erre az alapállásra helyezkedve illeszttem a képzéssel kapcsolatos mondandóimat a témakörhöz.

A falukutató tábor szervezésekor, az 1970–80-as években, többször vitatkoztunk egy örökösen visszatérő problémáról. Kicsit sarkítva a kérdést, arról, hogy mi a fontosabb egy szociográfiai táborban: a *kutatómunka* vagy az *oktató-nevelő tevékenység végzése*? A viták során sokféle felfogás képviseltette magát. Akadtak, akik a kizárólagos, esetleg a domináns álláspont hívei voltak, kutatás vagy/és oktatás. Mások a kérdés árnyaltabb megválaszolására törekedve megkísérelték tipizálni a táborokat. Beszéltek „megismerő”, „munkavégző”, „beavatkozó”, „honismereti”, „kapcsolatteremtő”, „módszertani”, „problémafeltáró” tevékenységről.

A vitákat nem lehetett kikerülni, ugyanis a falukutató csoportokat zömmel diákok (általános iskolások, középiskolások, főiskolások, egyetemisták) alkották, akik alapvetően azt az ismeretet hozhatták magukkal, amelyet a létező oktatási intézményekben szereztek. Központilag meghatározott tartalmú és szemléletű társadalomismerettel rendelkeztek. Ez még azok esetében is igaz volt, akik „mást is” és „többet is” tudtak.

Mindez szükségessé tette, hogy a falukutató táborokat legalább egy előkészítő (felkészítő, felhangoló stb.) kurzus előzze meg, ha máskor nem is, a munka megkezdése előtt mindenképpen, illetve a kutatás során az ismeretek, a tudás átadását, a tapasztalt jelenségek értelmezését „szeminarizált” keretek között folytatnia kellett a kutatóknak. Ez a feladat a „profik” számára, ha nem is volt terhes, sőt fontos és lényeges funkciót je-

lentett, állandóan feszítő kérdésként tartotta napirenden azt, hogy mi a fontosabb egy szociográfiai táborban?

A viták eredője (akkor is) megítélésem szerint *a létező oktatási intézményrendszer tartalmában és szerkezetében keresendő*. Részint abban, hogy a felsőoktatásban, különösen az egyetemi szintű képzésben elvált, sőt szinte *elhatárolódott egymástól a képzés és a kutatás*. Az oktatás alapvetően az „interpretációk” elsajátíttatására koncentrált, önálló kutatásra alig, vagy egyáltalán nem nyílt lehetősége a hallgatóknak. Úgy és azáltal tanulni, hogy az egyén maga kutat a valóság talaján, a felsőoktatási rendszerben olyan „külső”, illetve „alulról” induló kezdeményezésnek számított, amely veszélyekkel jár, mert megbontja a „szilárdnak hitt falakat”. Kívánatosnak csupán az a kutatás számított, amely szaktanári irányítással a Tudományos Diákköri Mozgalom (TDK) keretei között folyt.

Mindez viszonylag pontosan megmutatkozott a *falukutatásra vállalkozó hallgatóknál, akiket inkább a kíváncsiság, a „tiltás”, a „hallott róla valamit”* elszántsága, mint az egyetemi képzés természetes következményének egyik motívuma vezetett.

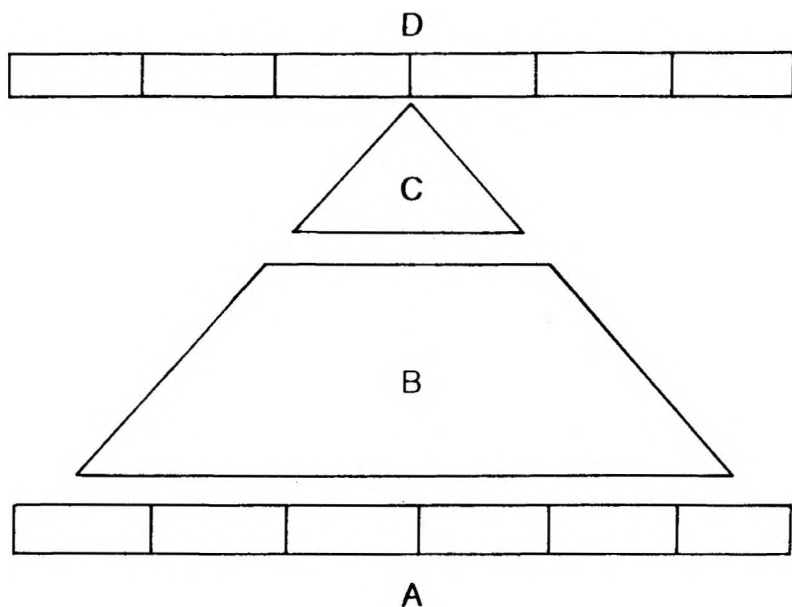
Másrészt azt kell látni, hogy a szociográfiai táborok (mert nem csak falukutatás történt az említett időszakban, hiszen városrészekben, lakótelepeken, munkásszállókon, tanyavilágban is folytak kutatások) az államosítással és a központi direktivákra épülő irányítással „egységessé” formázott alap-, közép- és felsőfokú „zárt képzési szisztémával” szemben, sőt annak ellenében:

- alternatívákat nyújtó,
- rugalmas módszereket alkalmazó,
- személyiségre szabott,
- az egyén autonómiáját tiszteletben tartó,
- a közösen megállapított normatívákra épülő,

hogy csupán néhány fontosabb jellemzőt említsek – „*nyitott képzési formációkat*” jelentettek. Mindez az említett időszakban (és rendszerben) nem csak azt tette lehetővé, hogy az adott valóság konkrét tényei és érvei „belopakodjanak a padok közé”, elgondolkodásra késztető feszültségeket indukálva ezáltal a hivatalos oktatás terein és az oktatói karon belül. *A táborok olyan képzési alternatívák is lettek, melyek a napjainkban kialakuló különféle állami, felekezeti és magániskoláktól is számos tekintetben eltérő modellt képviselnek.*

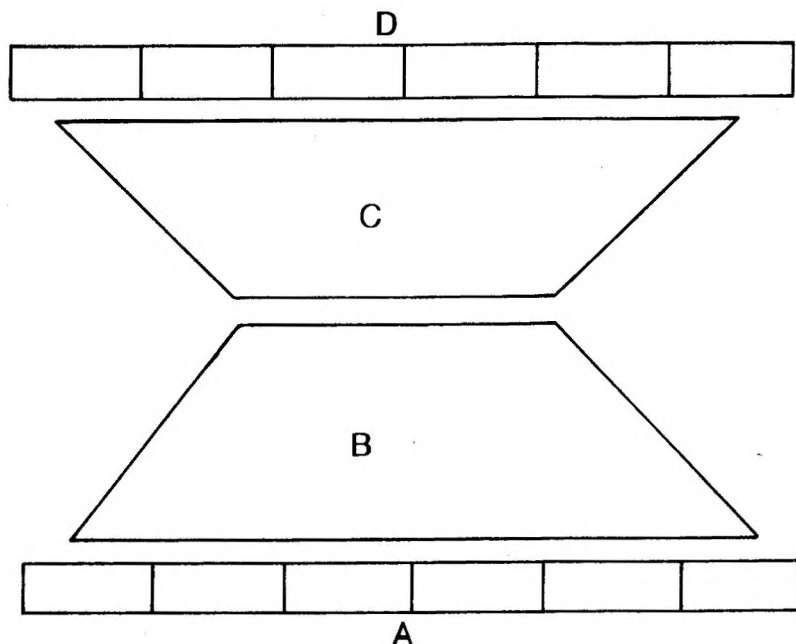
Szemléletessé tehető a „zárt képzés” és a „nyitott képzés” közötti lényeges különbség, ha összevetjük a két képzési formáció modelljeit.

„Zárt” képzés során a változatos társadalmi igényekkel szemben főleg *homogenizációs tendenciák érvényesülnek*, melyek ráadásul a személyiségfejlesztés egyéni színeit is kioltják. Ezt a helyzetet a következő módon lehet ábrázolni:

- D változatos szakmai és társadalmi igények
- C képzési cél
- B képzés
- A a feltétel során meglévő változatos személyi adottságok.

A „nyitott” képzés során a változatos társadalmi igényekhez igazodó, személyiségre szabott, az egyén autonómiáját tiszteletben tartó „toleráns” képzési modell.

- D szakmai és társadalmi turbulencia
- C képzési cél, változatosan karakterizálva
- B „toleráns”képzés az A-D eltérő variabilitásának mind fokozottabb kompenzálása érdekében.
- A meglévő személyiségadottságok

Szükséges megjegyezni, hogy a „D” nem azonos a hatalmi struktúrá(k)ban megjelenő pozíciókkal. Több magyarázatot igényel a „B” rész, hogy mit jelent a „toleráns” képzés. Lényegretörően fogalmazva itt a következőkről van szó.

A képzés alapja a diákok irányultságának az ismerete: személyiségük és tapasztalataik tiszteletben tartásával mind több helyzet és alkalom teremtése, irányultságuk kipróbálása, kiteljesítése és edzése érdekében. A valóság tudatosításával *törekvés a változtatásra és a változásra*.

A „nyitott” képzésben ezért különösen fontos és értékes szerepet kap a *helyzet és alkalom megteremtése*, melyekkel különféle cselekvési színtereken találkozunk a hallgató.

A szociográfiai táborok során, amikor a szerveződés és a szociálpszichológia szemszögéből vizsgáltuk a helyi társadalmakat, akkor négy alapvető cselekvési színtérre figyelhettünk fel. Ezek a *privát*, a *szemtől szembe*, a *kiscsoportok* és a *tágabb formációk* terei voltak. Ezek a cselekvési színterek eltérő arányokban, más és másféle irányultságokkal, tartalmakkal (eljárási módokkal) és intézményi megfogalmazásokban, szinte valamennyi társadalmi alakzatban jelentkeztek.

Az 1970–80-as évek falukutató, szociográfiai táborai szemléletesen bizonyították, hogy a *cselekvési színterek* sokféle tartalmi és formai tevékenységhez biztosítanak lehetőségeket. A *privát* (egyéni) nem csupán az elzárkózáshoz, a magányhoz, hanem az alkotáshoz, a töltekezéshez, a vállalkozás kiindulásához is egyaránt feltételeket nyújt. A *szemtől szembeni* színtér viszont elősegíti, hogy az egyén kilépjen elszigeteltségéből, kitörjön magányából, élményeit, tudását és tapasztalatait megossza a másikkal. Ha ezt több emberrel együtt teszi, akkor már különféle csoport tagjaként funkcionál és a munkamegosztás szerint különböző tevékenységeket végez. Valamilyen életmódminta, ideológia, mozgalom, divatjelenség, szokás – hogy csak néhány dolgot említsek – követésével, vállalásával vagy elutasításával pedig olyan magatartásformát vesz fel, amellyel ha akarja, ha nem, akkor is csatlakozik a szélesebb, társadalmi méretekben is jelentkező cselekvésekhez.

Befejezésül és összegzésként azt gondolom, hogy ez a képzési modell, amelynek megszületése éppen a falukutató táborok egyik nagy érdeme, olyan oktatási forma és lehetőség, melyet sem a kutatás, sem a képzés nem hagyhat figyelmen kívül. Igaz, nem lehet alternatíva abban az értelemben, hogy ez a forma a „megoldás útja” vagy valamiféle „kilábalás”. De *alternatíva abban az értelemben, hogy kistelepüléseink mindennapjai, örömei és gondjai, problémái és fejlődési lehetőségei, alapját és tárgyát képezhetik egy oktatási formának*.

SZERÉNY CÉLOK A FALUKUTATÁSBAN

A PANNON Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Kar, Kaposvár kollégiumában több mint tíz éve faluszociológiai speciálkollégium keretében ismerkednek hallgatóink a megye aprófalvainak életével, lakosságmegetartó erejével, elöregedésével, termékkibocsátó szerepükkel és elsősorban közművelődési helyzetükkel.

Faluszociológiai speciálkollégiumunknak nem célja – és nem is lehet az – a szociológusok képzése. *Célunk* mindössze annyi, hogy a *mai magyar falu sajátos társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak problémáira* a szociológia, közelebbről a faluszociológia aspektusából hívjuk fel hallgatóink figyelmét. Ezzel is segíteni kívánjuk hallgatóinkat tevékenységi területük, környezetük mélyebb és alaposabb megismerésében, beilleszkedésük meggyorsításában, az agrárértelmiség felelősségének kialakításában.

E szerény célok elérésének segítése érdekében – az elméleti előadások mellett – rendszeresen ismerkednek, felméréseket végeznek Somogy megye aprófalvaiban, melyek során elsősorban a *falvak kulturális szokásaira* koncentrálnak. Miért tartjuk ezt fontosnak? Mert a kulturált szórakoztatás fontos feladata a falusi művelődésnek. Erre egyrészt azért van szükség, mivel kulturált körülmények között, *kulturáltan szórakozó emberek fizikailag és szellemileg is felfrissülnek*, s közérzetüket ez a termelőmunka szempontjából is kedvezően befolyásolja. Másrészt azért, mert sokszor a szórakozás kelti föl a tartalmasabb időtöltésre inspiráló igényeket.

1978 óta a kaposvári Állattenyésztési Kar hallgatói rendszeresen végeztek kérdőíves felméréseket néhány kis lélekszámú (500 főnél kevesebb lelket számláló) községekben, hogy a településtípusok (aprófalvak) megváltozott művelődési helyzetéről képet alkothassanak.

Közismert, hogy a hatvanas években kibontakozó gazdasági fejlődés és az ezzel összefüggő népességkoncentráció elsősorban az aprófalvak népességszámát csökkentette. Ez a hatás azonban területenként eltérő intenzitással érvényesült, még egy megyén belül is. Általában azok a települések

kerültek a leghátrányosabb helyzetbe, amelyek a városoktól, illetve bizonyos színvonalú funkcionális központoktól távol fekszenek.

Az aprófalvak megváltozott gazdasági – egyesek javuló, mások gyengülő – helyzete sajátosan osztotta meg a falusi társadalmat: átalakult a népesség foglalkozási szerkezete, korösszetétele, munkahely-lakóhely viszonya és így tovább. A közművelődési program végrehajtása során tehát nagyon különböző társadalmi szituációkkal találkozhatunk az egyes falvakban. Közművelődési tevékenységünk csak akkor lehet sikeres, ha ismerjük azt a „*helyi társadalmi közeget*”, amelyben dolgozunk.

A fenti okok, valamint sok leendő agrárszakember jövőbeni lakhelye, munkahelye miatt a vizsgálatba Kaposvárhoz közel és a várostól elzárt aprófalvakat egyaránt bevontunk. Az eddig vizsgált települések a következők voltak: Orci, Szentbalázs és társközségei, Nagybaráti-pusztá, Erzsébet-pusztá, Lászlómajor, Antalmajor és Füzérkajáta.

Mi értelme van a felméréseknek a leendő agrárértelmiség szempontjából?

A fiatalok képet kapnak a *falusi életmód* sok jellemzőjéről, többek között arról, milyen különbségek vannak a falusi és a városi életmód között. Kitűnik ez már abból is, hogy falun igen sok még a komfort nélküli ház, hogy falvaink egy részében – különösen azokban, amelyek távol esnek a várostól – az egészségügyi, kereskedelmi ellátottság, a szolgáltatások színvonala, az utak és más közművek minősége, állapota nem kielégítő. Érzékelhették, hogy a hagyományos paraszti életmód a munkát és családot állítja értékrendszerének központjába. Láthatták, hogy az anyagi jólét és vagyonszerzés egyoldalú előtérbe állításával szemben nagyobb szerephez kell juttatni a közösségi célokat, a pihenés és a művelődés különböző formáit.

Nemcsak az anyagi, hanem a szellemi jólét is fontos tehát, az, hogy fejlődjön a falusi lakosság műveltsége, szellemi kultúrája, közéleti aktivitása, érdeklődése.

Több mutató arra utal, hogy *előtérbe kerültek azok az értékek, amelyek az egyén életvitelét humanizálják*. Valószínűnek látszik, hogy a *nemzedékváltás után az életmód tekintetében a falu méginkább közeledni fog a városhoz*. Sok jel szerint a *falu társadalmában végbemenő életmódátalakítás csak elkezdődött, de nem fejeződött be*. E téren sok feladata és tennivalója van és lesz a jövőbenő agrárszakembereknek is.

A magyar falusi társadalom fejlődését *1945 után* három történelmi je-

lentőségű esemény, illetve folyamat határozta meg: a *földosztás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az ország iparosítása*. Ma ismét több településformáló folyamattal találkozhatunk. Nevezetesen: társadalmi, gazdasági rendszerváltással, valamint az urbanizációs szakaszváltással.

A fenti tényezők mellett a falusi művelődés fejlődését döntően meghatározza a kistelepülésnek az ország gazdasági-társadalmi térszerkezetében elfoglalt helyzete, úgymint településnagyság, városközelség, termelőágazatok jellege.

A közművelődés személyi feltételei – a népesség korösszetétele, szakképzettsége, iskolázottsága, az ingázók és az iskolás korúak aránya – körvonalazzák a közművelődési, közéleti tevékenység irányát, módját, módszereit. Ugyanakkor felismerhették hallgatónk – majdani beilleszkedésüket segítő –, hogy egy falu társadalmának „közművelődési szintjét”, gondolkodását, jól kiválasztott kérdésekre és beszélgetésekre adott válaszok alapján jól, talán jobban megítélhetik, mint a személyi vagy tárgyi feltételek mennyisége, illetve minősége alapján.

Kivonatosan két vizsgálatunkról szeretnék szólni a fentiek alátámasztása érdekében.

Lászlómajor

A felmérés 1985-ben teljes körű volt, hiszen kiterjedt mind a 44 portára.

A település Böhönye és Segesd között helyezkedik el, közigazgatásilag az utóbbihoz tartozik. Lászlómajort Széchenyi László gróf 1860 körül alapította. A házak a dűlőút mentén helyezkednek el (ma már portalanított út), ami utal arra, hogy nagybirtokos területen alakult ki, mivel annak idején a települő summásoknak és zselléreknek mindig az utak mentén adták ki a tanyaépítésre szolgáló telket. Ma Lászlómajor megfelelő lakásállománnyal rendelkezik.

A vizsgált település az előregedő demográfiai típusba sorolható, mivel az előregedés aránya nagy a fiatalabb népességgel szemben. A népesség *kor szerinti összetétele* is ezt igazolja. 40,9%-ban nyugdíjasok lakják, azaz a szóránytelepülésekre jellemző előregedési folyamattal állunk szemben. 15,9%-os részvételi aránnyal szerepelnek a 30–39, 40–49, 50–59 éves kor-

osztályba tartozók. Alacsony (11,4% körül) a 14 és 29 év közötti már dolgozó személyek száma.

Az *előregedés, az elvándorlás a „várostalansággal”* magyarázható, annak ellenére, hogy Lászlómajor egy városokkal övezett régió metszéspontjában helyezkedik el (Marcali, Nagykanizsa, Kaposvár, Nagyatád). Pusztán az a baj, hogy mindegyiktől elég távol van.

Az idetelepülésnek és az *ittmaradásnak* elsősorban családi indítékai vannak. Közrejátszik természetesen az olcsóbb lakáshoz jutás, s a nagyrészt önellátó életmód előnyei is. Saját településükhöz való viszonyukra jellemző, hogy 23-an úgy nyilatkoztak, nincs Lászlómajornak semmiféle előnye, azaz az itt lakók tudatában is tükröződik a lakóhely elmaradottsága. A legtöbben (11) a csendes, nyugodt környezetet emelték ki, a jó közlekedést csupán öten említették és ugyancsak ennyien hivatkoztak személyes okokra.

A település hátrányával kapcsolatos kérdés azonban már nagyobb indulatokat hozott felszínre. 14 személy ugyan azt állítja, hogy a településnek nincsenek hátrányai, a többi vélemény a következőképpen oszlik meg: messze van a várostól (11), alapvető élelmiszerek hiánya (7), vízellátási gondok (6), nincs szórakozási lehetőség (4), rossz az orvosi ellátás (1), elmennek a fiatalok (1).

Tehát az ellátottsági – urbanizációs zónából való kiesés tűnik a legnagyobb gondnak az itt élők számára!

A feldolgozható adatok nem engednek meg mélyreható elemzést, csak bepillantást adnak egy kistelepülés lakóinak helyzetébe, életmódjába. Bizonyos következtetések levonására azonban elegendők. Összességében a lakók jól érzik magukat, így azt állapíthattuk meg, hogy a lászlómajoriak élni akarnak, éspedig emberibb, normálisabb települési viszonyok között.

Erzsébetpuszta

Erzsébetpuszta a népesség alacsony száma mellett, a korcsoportok szerinti vizsgálat alapján is az *előregedő demográfiai típusba tartozik*, hiszen produktív népessége nem éri el az összlakosság felét. A pusztán található 18 házból 3 már „nyaralóként” funkcionál.

A tanyákon és a kisebb pusztákon élő emberek problémáival már sokan és sok szempontból foglalkoztak. A róluk kialakított kép igen ellentmondásos. Ők azok, akiknek leginkább nincs idejük a közéleti tevékenységre, a művelődésre, hiszen zömmel ipari és mezőgazdasági ingázók, illetve intenzíven foglalkoznak háztáji gazdálkodással.

Hallgatóink 1987-ben, a felmérés során elsősorban azt vizsgálták, hogy miként élnek az erzsébetpusztaiak, *milyen igényeik és elvárásaik vannak?* Milyen szintű a társadalmi, politikai és művelődési aktivitásuk, melyek a társadalmi egyenlőtlenség forrásai?

Vizsgálták a település fennmaradási lehetőségeit, az itt élők társadalmi kapcsolatát, a lakóhelyhez és a munkahelyhez való viszonyukat. A kérdőívek kitöltése során igyekeztek fényt deríteni a föld- és a mezőgazdasági munka szerepére, a második gazdaság jelentőségére. A felmérést végzők rákérdeztek az itt élők szabadidős szokásaira, aktivitására is.

A 18 megkérdezett közül 6 volt szakképzett munkás, közülük mindannyian bejárók. Az utazás és munka tölti ki idejüket, mert a társadalomban élő fogyasztási minták és az elzártságból adódó helyzet arra készíti őket, hogy szabadidejüket is munkával töltsék. A településen nincs bolt és ez szükségessé teszi, hogy zsír, tojás, zöldség és gyümölcs terén részben vagy teljesen önellátók legyenek.

A „kettős gazdasági tevékenység gyümölcsei” – rádió, tv, háztartási gépek – megtalálhatók a lakásokban, de helyzetüknél fogva – a kétségtelen anyagi gyarapodás ellenére – a vizsgált emberek életmódja, művelődési és kulturális aktivitásuk meglehetősen alacsony szintű, szegényes. De miként is lehetnének igényesebbek, ha jószerével elzárta élnék a külvilágtól! Rossz a közlekedés, nem biztosított az alapellátás és még hosszan lehetne sorolni.

Az adott körülmények között az ilyen kistelepüléseken még a meglévő igényeket sem lehet kielégíteni, nemhogy újakat ébreszteni az emberek-

ben. Ezért e települések kifejezetten hátrányos helyzetűek. Miben nyilvánul meg ez Erzsébetpusztán?

A település olyan helyen jött létre, ahol elsősorban a mezőgazdaság biztosította a megélhetést, bár – a népességszámhoz viszonyítva – jelentős azoknak a száma is, akik ipari munkások voltak; 6 fő a 18 megkérdezett közül. Miért csökkent és öregedett el a népesség?

Az 1950-es, de még inkább az 1960-as évektől a fiatalok és a mezőgazdaságból felszabadult munkaerő az iparba vándorolt. Az elvándorlási kedvet növelte, hogy az utóbbi időben új ház építésére már nem adnak ki engedélyt. Erzsébetpuszta demográfiai képe ma egyértelműen a település elöregedését igazolja.

Mezőgazdasági termelőfunkciója erősen lecsökkent, s ma már gyakorlatilag csak lakóhelyfunkcióval rendelkezik. (A település határában levő sertéstelepen mind kevesebben dolgoznak.) Az itt élők jövőbeni foglalkoztatásában a napi ingázás – a kedvezőtlen korösszetétel miatt is – csak átmeneti megoldás lehet. A népesség korösszetétele egyértelművé teszi a kistelepülés elnéptelenedését. Az itt élők egy része *pusztán azért szereti lakóhelyét, mert kedveli a csendet és a nyugalmat.* Ugyanakkor sorolják a negatívumokat: a rossz közlekedés, a vezetékes víz, a bolt, a telefon, az orvos és a kocsmá hiányát, valamint a buszsofőrök udvariatlanságát! Legelőbb azt szeretnék elérni, hogy az autóbusz bejőjön a településre vagy legalább álljon meg a bekötőútnál. Összegezve elmondhatjuk, hogy a jelenleg adott feltételek mellett a pusztának *csekély esélye van a megújulásra.* Korlátozott a munkaválasztás, a tanulás és a művelődés lehetősége. Erzsébetpusztának úgy tűnik, egyetlen esélye van a túlélésre, ha üdülőfaluvá válik, bár az alapellátás és a közlekedés, valamint a vízhálózat kiépítése nélkül ennek sem sok realitása van.

Összegezve azt mondhatom, hogy szerény tevékenységünk során az érdeklődő hallgatónak igyekszünk fölillantani a ma valóságát, azt, hogy az itt élő emberek, közösségek érdekei milyen módon jelennek meg a társadalom vérkeringésében. Az aprófalvak bemutatásával próbáljuk érzékelteni azt, hogy létezhet külön érdeke a társadalomnak és külön érdeke egy aprófalunak, valamint azt, hogy az érdekek képviselőiben milyen jelentősége van az agrárértelmiségnek.

NÉHÁNY GONDOLAT AZ APRÓFALVAK HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSÁRÓL – BARANYA MEGYEI PÉLDÁKON

A településhálózat mozgásban levő rendszer. Változásai az elmúlt évtizedben talán a szokásosnál is gyorsabbak voltak. Baranya megyében a települések száma 1960-tól napjainkig mintegy 9%-kal, 326-ról 297-re csökkent.* A KSH Baranya Megyei Igazgatóságán folytatott vizsgálatnál szeretnénk volna szaporítani a jelenségről rendelkezésre álló információkat. Figyelmünk ezúttal nem terjedt ki valamennyi településre, csak az extrém pályán mozgókkal foglalkoztunk.

Mielőtt a változások háttérében meghúzódó jelenségekre térnék, érdemes néhány szót a használt fogalmakra, összefüggésekre fordítani. A településeknek két fontos tulajdonságát emeltük ki és helyeztük előtérbe, amelyek mentén egyúttal feladataik jelentős része is csoportosítható:

- egyrészt, mint a funkcionális hálóként működő települési rendszer elemét, részét szemléltük a községeket. Ebbe a körbe sorolhatók külső, kifelé irányuló kapcsolataik;
- másrészt, mint életvilágot, a mindennapi élet terepét és az ezzel összefüggő belső funkciókat vizsgáltuk.

A településhálózat külső környezetét a különféle társadalmi alrendszer alkotják, mint a gazdaság, a politika, a jog, az ideológia, hogy csak néhány fontosabbat említsek. A környezet felől érkező hatásokra a településhálózatnak azon elemei tudnak időben és adekvát módon válaszolni, amelyeknek kellőképpen differenciált a belső struktúrája, ahol a lakosság magatartási mintakészlete változatos, sokrétű. Működési rendellenességre utal, ha a település:

- belső, ellátó feladatainak nem tud megfelelni;
- összekuszálódnak a települési rendszer többi elemével fennálló kapcsolatai.

*Ézt el lehet intézni annyival is, hogy a kor követelményeinek, vagy akármi másnak megfelelően racionalizálódik a településhálózat. Lehet, más oldalról viszont szegényedik a világunk, hiszen – hogy csak egy példát mondjak - lehetetlenné vált az a kifejezés, hogy „elmegyünk Gyümölcsénybe”.

A tartóssá váló működési zavarok funkcióváltáshoz vezethetnek (ami ad absurdum a település megszűnését is jelentheti).

Vizsgálatunk során a településeknek – a funkcióváltással összefüggésben – az alábbi típusait különböztettük meg, felsorolva a bevont településeket is:

A funkcióváltás

sikertelen (funkcióvesztés)		sikeres (funkciómódosulás vagy bővülés)	
<i>elnéptelenedő vagy erősen fogyó népességű falvak</i>	<i>erodáló társadalmú települések</i>	<i>üdülőfalvak</i>	<i>új települések</i>
Érdősmárok	Kisbudmér	Kisújbánya	Sátorhely
Drávakeresztúr	Liget	Gorica	Szentegát
Markóc	Gilvánfa	Kán	
Almáskeresztúr	Besence		
Almamellék	Magyarmecske		
Ibafa			
Gyűrűfű			
Magyarlukafa			
Varga			

Az önálló, teljesértékű településként való lét vagy nem-lét az a választóvonal, amihez viszonyítva a csoportokat kialakítottuk. Ebből a szempontból az új települések markánsan elkülönülnek a másik három kategóriától, mivel esetükben éppen arról van szó, hogy egy löbbé-kevésbé szerves fejlődést követően a korábbi külterületi lakott helyek, puszták közigazgatásilag is önálló településsé váltak. Az erősen fogyó népességű és az erodáló társadalmú települések között felmutathatók különbségek a tekintetben, hogy miért nem tudtak reagálni megfelelő módon a külső környezet változásaira. Az erodáló települések csoportjában az okok között a belső társadalom széthullása (pl. a német őslakosság kitelepítése miatt Kisbudmérön és Ligeten) volt az elsődleges, míg az erősen fogyó népességűeknél a külső körülmények kedvezőtlen alakulása. Valamennyi csoport közös vonása a kedvezőtlen településföldrajzi adottság, a viszonylag nagy távolság a központoktól, s a rossz közlekedési feltételek.

A rendelkezésre álló adatokból leginkább a következőkre támaszkodtunk: a népességszám alakulására, a kormegoszlásra, a foglalkozásszer-

kezetre, a mezőgazdasági, valamint a helyben foglalkoztatottak arányára, az állatállományra, az intézményi, infrastrukturális ellátottságra, a lakásállományra, valamint az ingatlanforgalom és a migráció általunk gyűjtött adataira. Ezek felhasználásával jellemzem röviden a négy csoportot.

Az erősen fogyó népességű falvak

A vizsgált települések népességszáma 1988-ban már az 1960-as 42%-át sem érte el és az átlagos népességszám alig haladta meg a 200 főt; jellemző ezen túl a folyamatosan előregedő korstruktúra. A hatvanas években helyenként még mutatkozó természetes szaporodás sem tudta ellensúlyozni az elvándorlásból keletkező népességvesztést. Az adat ugyan csak a többi településcsoporttal összevetve válik értelmezhetővé, de érdemes megemlíteni: lakosságának 71 %-a 1970-nél nem régebben él a lakóhelyén. A lakásállomány csökkenése is mindvégig megfigyelhető, de a vizsgált időszakban folyamatosan emelkedő ingatlanforgalom arra utal, hogy a népesség fogyását talán lassuló ütemben követi a lakásállomány pusztulása, ami a település fizikai fennmaradásának előfeltétele. További fontos jellemző, hogy míg 1960-ban az aktív keresők 80%-a helyben talált munkát, ez az arány 1980-ra 40%-ra csökkent, de úgy, hogy Markócon pl. egyetlen munkahely volt a faluban. A keresőkön belül a mezőgazdaságban dolgozók aránya csökkent ugyan valamelyest, de mindvégig jellemző maradt, a változás inkább abban mutatkozik, hogy a korábbi önálló termelők tsz-tagokká váltak.

Az aprófalvak népességének erőteljes fogyása általánosan jellemző tünet. Az itt ismertetett csoport tulajdonképpen az alapeset, a lehetséges folytatás példái felmutathatók a csoporton belül is, de a másik két vizsgált kategória, az erodálódó társadalmú településeké és az üdülőfalvaké is valójában a kifejtet különböző változatait jelentik. Bekövetkezhet tehát a teljes elnéptelenedés, mint Gyűrűfű esetében, a népességfogyás kritikus mértékét meghaladva előtérbe kerülhetnek a helyi társadalom leromlásának, eróziójának tünetei (pl. Ibaán), de szerencsés esetben az üdülőfaluvá válás is reális perspektíva (Erdősmárok).

A funkcióvesztés okai többrétűek. A településhálózat egészéhez való hagyományos kapcsolódási módot az elsősorban erőltetett iparosítást je-

lentő, ideológiai fogantatású modernizációs stratégia értékelte le. Ez politikai presszióval és nyers erőszakkal társulva ellehetetlenítette a falu belső ellátó feladatainak a fenntartását. Egy életmód, egy életforma bizonyult ezzel tömegesen folytathatatlanak. Ugyanakkor a helyi társadalmakban sem álltak rendelkezésre azok a magatartási minták, amelyek a kapcsolatok új alapokra helyezését lehetővé tették volna, hiszen a változásokat nem belső, szervesnek mondható fejlődés indukálta, hanem egy idegen politikai modell. A megváltozott életfeltételekre a lakosság választát nagyarányú migráció és (részben kényszer) -mobilitás jelzi. Egyrészt az elvándorlások tömeges méretűvé válása, másrészt a helyi társadalom szétesése, harmadrészt a munkalehetőségek, az intézményi hálózat és az infrastruktúra el-sorvadása, illetve relatíve egyre elégtelenebbé válása – szorosan összekapcsolódva, okként és okozatként egyidejűleg hatva – öngerjesztővé tette a folyamatot.

Kérdés lehet, hogy a változások miért a hatvanas évek végétől gyorsultak fel igazán, és miért nem a legkeményebb elnyomás, az ötvenes évek idején? A magyarázat *társadalomlélektani okokban* is kereshető. A falu 1956 előtt, főleg hagyományos értékeire, életfolyására támaszkodva, a brutális elnyomásra a passzív ellenállás egy fajtájával válaszolt. A felkelést követő terror és megtorlás után válhatott nyilvánvalóvá a további ellenállás értelmetlensége, az, hogy hosszú távra kell berendezkedni és megtanulni élni az új rendszerben. A korábban többször kudarcot vallott tsz-szervezések váratlan gyors sikere is erre mutat. A városi életszínvonal emelésével a jobbára képzettséghez nem kötött, bőségesen rendelkezésre álló ipari munkák elfogadható alternatívát jelentettek a helyi munkavállalási nehézségekkel szemben.

Mondandóm úgy summázható, hogy az elmúlt közel ötven év sem kedvez a sokszínűnek, a kicsinek, az erőszakos népboldogítás ideológiájától eltérőnek. A redisztributív tervegazdaság által preferált célok és azok településpolitikai vetületei öncsonkításra kényszerítették a településhálózatot.

Az erodálódó társadalmú települések

A népességszám alakulása tendenciájában hasonló az előző csoportéhoz, de a fogyás időben később és kevésbé intenzíven megy végbe; 1988-ra az ott élők száma az 1960-as 67 %-a. A korcsoportok szerinti össze-

tételt a fiatalok túlsúlya jellemzi; 50 % fölötti a 30 évnél fiatalabbak aránya. A foglalkozásszerkezetre az előző csoportnál mondottak javarészt itt is érvényesek, a nyolcvanas évekre a helyi munkavállalás lehetőségei azonban még rosszabbakká váltak. A helyben levő intézmények (bolt, iskola, posta, iparosok stb.) fokozatosan leépültek.

A csoport tipikus vonásainak megragadását különösen a vándorlás és az ingatlanforgalom adatai segítik. A tanácsok nyilvántartásából gyűjtött információk szerint 1990 februárjában 1363-an laktak az idesorolt falvakban, akiknek 83 %-a 20 évnél nem régebben volt helyi lakos. Ez az arány több mint 10% ponttal meghaladta az erősen fogyó népességű településeken tapasztaltat. Kiemelkedik ezen belül is Kisbudmér és Gilvánfa, ahol a lakosság 46, illetve 42 %-a 1985-ben, vagy azt követően költözött oda. A népességszám tehát csökken, de üteme nem éri el a rendkívüli mértéket, mivel az elköltözők helyére érkeznek újak. Ezt az állítást az ingatlanforgalom is alátámasztja, amely 100 lakásra vetítve az erősen fogyó népességű csoport kétszerese.

Említettem már a német ajkú lakosság kitelepítésének hatását a helyi társadalomra. A helyükbe költöztetett más kultúrájú és más mentalitású telepésekkel egycsapásra összeomlott a települések addigi társadalmi szerkezete, alapvetően módosultak a mindennapi életben érvényes szokások, magatartások. Az elnyomás éveiben nem alakult, nem alakulhatott ki új, egységes helyi társadalom, az őslakosság és az újonnan betelepítettek viszonyát inkább a konfliktusosság, mint az együttműködés és a szolidaritás jellemezte. Ilyen körülmények között a kívülről érkező nyomással szemben is kisebb volt az ellenállás, pl. korábban és nagyobb ütemben indult meg a munkaerő elvándorlása.

Kulcskérdés, hogy az elköltözők helyébe miért más kultúrájú, alacsonyabb társadalmi presztízsű, marginalizálódott csoportok áramlottak be? A vonzerőt részben az alacsony ingatlanárak jelentették, másrészt viszont éppen a szétzilálódott helyi társadalom volt képtelen annyi zártságot, keménységet tanúsítani, hogy ellenállhatott volna az „invázióknak”. A helyi közösség clerőtlenedése – kevésbé egy mozzanathoz köthetően, de – a nem nemzetiségiklakta területeken is bekövetkezhetett és hasonló helyzetet eredményezett.

A betelepülők vagy atomizáltak maradtak, mivel szerencsét próbálni érkeztek és, ha számításaik nem váltak be, akkor továbbálltak, vagy eltérő

lentő, ideológiai fogantatású modernizációs stratégia értékelte le. Ez politikai presszióval és nyers erőszakkal társulva ellehetetlenítette a falu belső ellátó feladatainak a fenntartását. Egy életmód, egy életforma bizonyult ezzel tömegesen folytathatatlanak. Ugyanakkor a helyi társadalmakban sem álltak rendelkezésre azok a magatartási minták, amelyek a kapcsolatok új alapokra helyezését lehetővé tették volna, hiszen a változásokat nem belső, szervesnek mondható fejlődés indukálta, hanem egy idegen politikai modell. A megváltozott életfeltételekre a lakosság választát nagyarányú migráció és (részben kényszer) -mobilitás jelzi. Egyrészt az elvándorlások tömeges méretűvé válása, másrészt a helyi társadalom szétesése, harmadrészt a munkalehetőségek, az intézményi hálózat és az infrastruktúra el-sorvadása, illetve relatíve egyre elégtelenebbé válása – szorosan összekapcsolódva, okként és okozatként egyidejűleg hatva – öngerjesztővé tette a folyamatot.

Kérdés lehet, hogy a változások miért a hatvanas évek végétől gyorsultak fel igazán, és miért nem a legkeményebb elnyomás, az ötvenes évek idején? A magyarázat *társadalomlélektani okokban* is kereshető. A falu 1956 előtt, főleg hagyományos értékeire, életfolyására támaszkodva, a brutális elnyomásra a passzív ellenállás egy fajtájával válaszolt. A felkelést követő terror és megtorlás után válhatott nyilvánvalóvá a további ellenállás értelmetlensége, az, hogy hosszú távra kell berendezkedni és megtanulni élni az új rendszerben. A korábban többször kudarcot vallott tsz-szervezések váratlan gyors sikere is erre mutat. A városi életszínvonal emelésével a jobbára képzettséghez nem kötött, bőségesen rendelkezésre álló ipari munkák elfogadható alternatívát jelentettek a helyi munkavállalási nehézségekkel szemben.

Mondandóm úgy summázható, hogy az elmúlt közel ötven év sem kedvez a sokszínűnek, a kicsinek, az erőszakos népboldogítás ideológiájától eltérőnek. A redisztributív tervegazdaság által preferált célok és azok településpolitikai vetületei öncsonkításra kényszerítették a településhálózatot.

Az erodálódó társadalmú települések

A népességszám alakulása tendenciájában hasonló az előző csoportéhoz, de a fogyás időben később és kevésbé intenzíven megy végbe; 1988-ra az ott élők száma az 1960-as 67 %-a. A korcsoportok szerinti össze-

tételt a fiatalok túlsúlya jellemzi; 50 % fölötti a 30 évnél fiatalabbak aránya. A foglalkozásszerkezetre az előző csoportnál mondottak javarészt itt is érvényesek, a nyolcvanas évekre a helyi munkavállalás lehetőségei azonban még rosszabbakká váltak. A helyben levő intézmények (bolt, iskola, posta, iparosok stb.) fokozatosan leépültek.

A csoport tipikus vonásainak megragadását különösen a vándorlás és az ingatlanforgalom adatai segítik. A tanácsok nyilvántartásából gyűjtött információk szerint 1990 februárjában 1363-an laktak az idesorolt falvakban, akiknek 83 %-a 20 évnél nem régebben volt helyi lakos. Ez az arány több mint 10% ponttal meghaladta az erősen fogyó népességű településeken tapasztaltat. Kiemelkedik ezen belül is Kisbudmér és Gilvánfa, ahol a lakosság 46, illetve 42 %-a 1985-ben, vagy azt követően költözött oda. A népességszám tehát csökken, de üteme nem éri el a rendkívüli mértéket, mivel az elköltözők helyére érkeznek újak. Ezt az állítást az ingatlanforgalom is alátámasztja, amely 100 lakásra vetítve az erősen fogyó népességű csoport kétszerese.

Említettem már a német ajkú lakosság kitelepítésének hatását a helyi társadalomra. A helyükbe költöztetett más kultúrájú és más mentalitású telepésekkel egycsapásra összeomlott a települések addigi társadalm szerkezete, alapvetően módosultak a mindennapi életben érvényes szokások, magatartások. Az elnyomás éveiben nem alakult, nem alakulhatott ki új, egységes helyi társadalom, az őslakosság és az újonnan betelepítettek viszonyát inkább a konfliktusosság, mint az együttműködés és a szolidaritás jellemezte. Ilyen körülmények között a kívülről érkező nyomással szemben is kisebb volt az ellenállás, pl. korábban és nagyobb ütemben indult meg a munkacső elvándorlása.

Kulcskérdés, hogy az elköltözők helyébe miért más kultúrájú, alacsonyabb társadalmi presztízsű, marginalizálódott csoportok áramlottak be? A vonzerőt részben az alacsony ingatlanárak jelentették, másrészt viszont éppen a szétzilálódott helyi társadalom volt képtelen annyi zártságot, keménységet tanusítani, hogy ellenállhatott volna az „invázióknak”. A helyi közösség clerőtlenedése – kevésbé egy mozzanathoz köthetően, de – a nem nemzetiségiek lakta területeken is bekövetkezhetett és hasonló helyzetet eredményezett.

A betelepülők vagy atomizáltak maradtak, mivel szerencsét próbálni érkeztek és, ha számításaik nem váltak be, akkor továbbálltak, vagy eltérő

kultúrájuk miatt nem integrálódtak és nem segíthették elő a helyi társadalom egységesülését, újjászerveződését. Mindennapi életükben a lakóhellyel szemben jóval kisebb elvárásokat támasztanak, mint ott, ahol többé-kevésbé működik a helyi társadalom. A faluban ők csak lakni akarnak, esetleg a gazdálkodásban annyit elérni, hogy továbbállhassanak és másutt teremthessenek maguknak egzisztenciát, de nem törekednek arra, hogy polgáraivá váljanak a településnek. Nem alakul ki érzelmi kötődés, identitásuknak nem része a lakóhely, az bármikor felcserélhető egy másikkal.

Az erodálódó társadalmú települések funkcióváltása, az eredeti és differenciált funkciók leépülése nem abban nyilvánult meg, hogy létük is kétségessé, feleslegessé vált, hanem új területre tevődött át. Térségi szinten jelentkezett a városszociológiai kutatásokból ismert szegregációs folyamat, vagyis a társadalmi csoportok különbözősége területi különválásukban is megragadható. Jelen esetben a halmozottan hátrányos helyzetű, perifériára szoruló csoportok egyes településekre, kisebb térségekbe benyomulva koncentráálódtak. Szegregálódásukkal egyúttal konzerválják deprivált helyzetüket. A folyamat így vált nehezen visszafordíthatóvá. Kár lenne tagadni, hogy a településhálózat – mint funkcionális rendszer – adott feltételek közötti működése mellett, ezek a nem szándékolt hatások racionális reakcióként jelentek meg. A korlátozott erőforrásokkal úgy lehetett gazdálkodni, az erősebb érdekérvényesítési képességű csoportokkal, igazgatási szintekkel a komolyabb feszültséget elkerülni, ha a csődtömeg egy részét zárójelbe tették, a látóhatár peremére szorították.

Az üdülőfalvak

A három település már 1960-ban is a legkisebbek közé tartozott, 200 vagy annál is kevesebb lakóval, előregedő népességgel. Mindhárom helyen viszonylag sokáig fennmaradtak az önálló gazdaságok a mezőgazdaságban. A mérsékelt természetes szaporodást az évtized második felétől felerősödő elvándorlás kísérte. A lakosság bizonytalankodását, hogy menjenek vagy maradjanak, jelzi a lakásállomány befagyása. Új házat elvértve építettek, de a lakások felszámolása sem vált tömegessé. Közös, figyelemre méltó sajátossága e falvaknak, hogy a tömegközlekedésbe nem kapcsolták be őket. A hetvenes években népességük rohamosan csökkent, 1979-ben

mindhárom települést megszüntették, mint önálló közigazgatási egységet. Az 1980-as népszámlálás idején Kisújbányának 3, Goricának 28, Kánnak 30 lakója volt.

Nehéz egészen egzakt módon megragadni, milyen feltételek mellett kerülhet el a nagyarányú népességvesztés után a leépülés, a végleges elnéptelenedés, a marginalizálódás. A három település – míg a hagyományos értelemben vett faluként működött – szilárd burkolatú úton nem volt megközelíthető. Így a helyi munkalehetőségek felszámolása után a lakóknak a munkahelyük megközelítése is az átlagoshoz képest rendkívüli, gyakorlatilag vállalhatatlan terheket jelentett. Az elzártság miatt a megürülő házakra a munkavállaló családok részéről egyáltalán nem lehetett kereslet, így az árak jelképesnek mondható összegekkig süllyedtek. Fennállt a veszélye annak, hogy a marginális csoportok beszivárgásával, az üres házak elfoglalásával az erodálódott társadalmú települések sorsa következik. Kisújbányán a tanács az ingatlanszerzési korlátozások rugalmas értelmezésével kedvezményezte az üdülőtellek vásárlóit, Goricán és Kánban inkább kiszorítósdí kezdődött. A marginális csoportok és az üdülők hosszú távú együttélése nehezen képzelhető el, az utóbbiak a kezdeti áttörés nehézségei után – gazdasági erejüknél, jobb érdekérvényesítési pozíciójuknál fogva – felülke-rekedtek.

Lényeges a folyamat spontán jellege, a hivatalok üdülőfalukon koncepcióitól független csendes siker, mert úgy vélem, itt a funkcióváltás sikeres cse-tével állunk szemben, ahova az út az elnéptelenedéssel párosuló funkció-vesztésen keresztül vezetett. Miután eredeti állapotukban a falvak sem a településhálózathoz fűződő, sem belső ellátó feladataiknak nem tudtak megfelelni, a gyakorlatilag teljes leépülést követően találták meg új helyüket.

A településhálózat működési zavarai nemcsak a legkisebb egységeket sújtották, hanem minden részt, beleértve a városokat is. Ami elnéptelenedésként jelentkezett az egyik oldalon, annak túlszűfolttság, túlterhelt infrastruktúra, civilizációs ártalmak voltak a megfelelői a másikon. A városokon belül egyelőre nyoma sincs ezekre semmiféle megoldásnak. Az üdülőfalvak kialakulása az egyik lehetséges válasz a problémára. A mindennapi élethez kapcsolódó szükségletek kielégítése nem egy településen történik a városokban sem – mint ahogyan a községek lakói már jó ideje számos szolgáltatáshoz lakóhelyükön kívül jutnak hozzá – hanem részfunkciók át-

vállalásával bekapcsolódnak más helyek is. Az üdülőfalvak esetében ez azt jelenti, hogy főleg a szabadidőhöz kapcsolódó részfunkciókra specializálódnak, azt viszont a lehető legteljesebben ellátják.

Korábban a differenciált és sokszínű települések életképessége mellett érveltem, de a részfunkciót betöltő üdülőfalu ezzel nem ellentétes, mert szervesen kapcsolódik újabb elemként egy sokrétűen tagolt rendszerhez. Különbséget kell tenni a funkcióbeli leépülés és széthullás, valamint a specializálódás között. A legfőbb nyereségek között kell említeni a falun belüli közösségek újjászületését.

Az új települések

A teljesség kedvéért, röviden térek ki erre a kategóriára, mint a sikeres funkcióváltás, funkcióbővülés példájára. Baranya megyében Sátorhely 1984-ben, Szentegát 1990-ben került az önálló települések sorába. Létében és fejlődésében mindkettő szorosan kötődött egy mezőgazdasági nagyüzemhez, népességük zöme is ezek dolgozóiból áll. Feltehetően egy célvizsgálat itt is funkcióhiányokat derítene ki, de a tendenciákból következően számolni lehet fokozatos kiépülésükkel. Jövendő sorsuk szempontjából nem közömbös, hogy mennyire tudnak a létüket és fejlődésüket meghatározó nagyüzem köldökzsinórjáról leszakadni, attól függetlenül bekapcsolódni a településhálózat életébe, hogy minél kevésbé legyenek kiszolgáltatottak és védtelenek a külső körülmények változásaival szemben.

Végezetül utalok arra, hogy az itt vázolt típusok jelentőséggel bírnak az önkormányzatok működése szempontjából is. Egy működőképes helyi társadalom, frissen jutva az önállósághoz, látványos eredményeket tud produkálni*. Az erősen fogyó népességüként, de főleg az erodálódó társadalmúként jellemzett települések azonban éppen torz társadalm szerkezetük, a helyi közösség, helyi társadalom hiánya miatt a közeljövőben legfeljebb kivételként térhetnek le pályájukról.

* Igaz, valóban jó példákat csak abból az időből tudnék mondani, amikor az önállóságot helyi népszavazással még úgy kellett kivívni, megküzdve érte, ami önmagában jótékony hatással volt a helyi társadalomra.

A FALUSI TÁRSADALOM ANYAGI RÉTEGZŐDÉSE

Az MTA Regionális Kutatások Központjában 1986–1987-ben empirikus kutatást végeztem tíz országhatár menti faluban. Kutatásom célja az volt, hogy megállapítsam a vizsgált falvakban a lakosságon belüli anyagi különbségeket. A felmérésbe összesen 890 családot vontam be. Az anyagi szint megállapításakor a jövedelmet és a vagyont vettem alapul. Az előbbinél figyelembe vettem a *család állandó bérjellegű jövedelmét, az összes juttatásokat és a második gazdaságból származó* pénzjellegű és természetbeli jövedelmeket. Mind a jövedelem, mind a *vagyon* alapján kategorizáltam a vizsgálatba bevont családokat, és ezek kombinálásával rétegeket állapítottam meg.

Kiemelendő, hogy a falusi családok rétegződésének megállapításakor nem a munkamegosztásban elfoglalt különböző helyekre, hanem az anyagi különbségekre helyezem a hangsúlyt. Ezenkívül az általam megállapított anyagi rétegek nem egyszerűen különböznek egymástól az egyenlőtlenségi rendszerben, hanem azok *hierarchikusan egymásra épülnek*. A vizsgált falvakban öt réteget különböztettem meg: a szegények, a rossz anyagi körülmények között élők, a középrétegek, a jómódúak és a gazdagok.

1. *Szegények*. A szegénység *létnminimumot* jelent, vagyis akkora fogyasztást, amekkora az élet újratermeléséhez kell. A megkérdezettek 9,5%-a sorolható ide. Az ő bérük nagyon alacsony, és főleg a mezőgazdaságban dolgoznak. Mezőgazdaságon kívüli második gazdaságból nincs semmi jövedelmük, állatokat nemigen tartanak, esetleg egy kis kertjük van, de az is jelentéktelen. Az idős nyugdíjas házaspárok és az egyedülállók tartoznak ide. (A gyerekes házaspárok követik őket a sorrendben, bár részarányuk itt a legkisebb, és előrebocsátom, hogy az anyagi szint növekedésével részarányuk arányosan nő.) A *cigányok, alkalmi munkások* szinte mind ebbe a rétegbe tartoznak. A mostani szegények szinte kizárólag a korábbi cselédek, napszámosok, béresek leszármazottjai.

2. *A rossz anyagi körülmények között élők.* A legtöbben (35,6%) ők vannak. Helyzetüket lehetne a nyugat-európai értelemben vett *szegénységi küszöb*bel, illetve a *hazai társadalmi minimummal* jelölni. A kulturális, közlekedési stb. igények minimális szintű kielégítését elérik, ami ahhoz elég, hogy ne váljanak le a társadalom egészéről, s ez különbözteti meg őket az előző csoporttól. A rossz anyagi körülmények között élők fele a legrosszabb, a másik fele az azt követő fizetési kategóriába tartozik. Közülük is a legtöbben a mezőgazdaságban keresik meg kenyerüket. Az iparban és a harmadik szektorban dolgozók aránya azonos. A mezőgazdaságon kívüli második gazdaságba ők sem kapcsolódtak be, viszont élelmet már termelnek.

A családtípusok már egyenletesebben „oszlanak szét” e rétegben, de néhány típus, az egyedülállók és a csonka családok, sőt a gyerek nélküli idős házaspárok is túlréprezentáltak köreikben. A rossz anyagi körülmények között élők döntően a valamikori kis- és törpebirtokosok, továbbá a más földjén dolgozó részesek, bérlők, napszámosok leszármazottai.

3. *Középrétegek:* A második legszámosabb csoport, nekik megvannak *azok a javaik*, amelyek a *társadalom többségének* adottak. A megkérdezettek 29,7%-a tartozik e kategóriához. Stabil polgári társadalomban ennél nagyobb tömeget alkotnak.

Mindhárom szektorban ugyanolyan arányban keresik meg kenyerüket. A bérjellegű jövedelmük átlagosan nem jobb, mint az előbbi rétegé, mezőgazdaságon kívüli második gazdaságuk még nekik sincs. Ami előbbre vitte őket, az elsősorban az *állattartás*. Itt a legkevesebb azok száma, akik nem (10%) és akik kevés állatot (17%) tartanak. Viszont soraikból a többi réteghez viszonyítva arányosan legtöbben (42,4%) a család hússzükségletének kielégítésére tart állatokat, és 10%-uk vállalkozó állattartó. A *növénytermesztés* terén az előző réteghez képest *szintén jobban állnak*. Itt már 64%-ot tesz ki a saját családi fogyasztásukon túl termelők aránya, de a növénytermesztő vállalkozó még – akárcsak az előbbi rétegnél – minimális. A középrétegeknél nagyon lecsökkent, és előrebocsátom, a két következő kategóriában már nincs is olyan család, amelyet egyedülálló személy alkotna. Csökkenés jellemzi a csonka családok részarányát is. Ez a tendencia folytatódik a következő rétegek esetében, de jelenlétük nem szűnik meg, e típus a gazdagok rétegében is megtalálható. Itt domináns családtípus a többgenerációs és az idős, gyermek nélküli házaspár. Vagyis az idősek,

azok közül is mindenekelőtt a gyermekekkel élők a középrétegbe kerültek. Elsősorban ők foglalkoznak állattartással.

A mai középrétegek elődei között szinte minden foglalkozási csoportot megtalálunk a béresektől, napszámosoktól kezdve a 20 holdas családi gazdaságokig. Viszont egyértelműen kiemelkednek köreikből a legkülönbélebb kisiparosok, akiknek amellet, hogy ipari munkát végeztek, még egy kis földjük is volt. Tehát a jövedelemszerzés tekintetében a szolid többlábonállás családi hagyomány a középrétegeknél.

4. *Jómódúak:* Falvainkban ők 15,3%-ot tesznek ki, a mai falusi viszonyok között ez az a küszöb, ahol a *tisztességes életszínvonal* kezdődik.

A jómódúaknál *jelentősen nőtt a bérjellegű jövedelem* és új elemként jelent meg a *nem mezőgazdasági jellegű második gazdaság szerepe*. Itt minden harmadik családnak van ilyen jövedelme, az előző rétegnél ez csupán 13%-ot érintett. Köreikben nagyon lecsökkent az iparban kenyeret keresők száma, tehát ők vagy a mezőgazdaságban vagy a szolgáltatásban dolgoznak. Az állattenyésztésben olyan szinten vannak, mint a középrétegek, a *növénytermesztésben* viszont már túltesznek rajtuk. Itt a legnagyobb (71%) a saját szükségletükön túl termelő családok száma és ennek a rétegnek a 8%-a már vállalkozó növénytermesztő. Abszolút túlsúlyba kerülnek a gyerekes házapárok. Elődek között lecsökkent a napszámosok, cselédek száma és megnőtt a középbirtokosok és gazdag parasztok aránya.

5. *Gazdagok:* Vizsgálatunk alapján a falusi családok 4,3%-a tartozik ide. (Gazdagok alatt a falusi *gazdasági elitet* értem.) Ezek azok a családok, amelyek felhalmozott vagyonuk és jövedelmük alapján *kiemelkednek a többiek közül*. A gazdagoknak 37%-a, csupán az egy főre eső bérjellegű jövedelem alapján is, a legmagasabb kategóriába sorolható. Az *állattartás* összességében náluk *visszaesett az előző réteghez képest*, hiszen 26% egyetlen jószágot sem tart. (E tekintetben őket csak a szegények előzik meg.) Viszont *18%-ra nőtt köreikben a vállalkozó állattartók aránya*, és e sajátosság alapján nagyon elütnek minden előbbi rétegtől. Ugyanez jellemzi *növénytermesztésüket* is, ahol 24% vállalkozó, továbbá 44%-uknak jövedelme van valamilyen mezőgazdaságon kívüli második gazdaságból is. A gazdagok 51%-a gyerekes házaspár, és 21%-uk esetében a gyerekek már elköltöztek a családból. A többgenerációs családi együttlét őket már nem jellemzi. Elődek között csak kivételesen fordul elő a cseléd, a napszámos, a

törpebirtokos; ők gazdag parasztok vagy szellemi foglalkozásúak leszár-
mazottai.

A vizsgált falvakban az *átlag réteghelyzet 2,7, azaz valahol a rossz anyagi helyzetű és a középréteg között, ez utóbbihoz azért közelebb van egy vizsgálatba bevont átlagcsalád. Egy-egy falu családjainak átlag réteghelyzete a következő: Pusztamérges 3,3, Öttömös és Velem 3,1, Szentpéterfa 2,9, Murakeresztúr 2,7, Vállaj 2,6, Nyírvasvári 2,5, Bódvaszilas és Biharugra 2,4, Hídvégardó 2,3.*

A vizsgált falvak gazdasága és a faluval való elégedettség nincs összhangban. Az *Alföldhöz* tartozó országhatárrészen az emberek *saját falujuk sorsát illetően borúlátóbbak*, mint másutt. Az emberek *községük fejlődését a saját falujuk múltjához viszonyítják*. Ha napjainkban egy falunak a környező falvakhoz képest rosszabb a státusa, mint ahogy az 50 évvel ezelőtt volt, akkor azt a helyiek tragédiaként élik meg. Ha a községnek a múltban és most is rossz a helyzete, az szintén fokozza a mostani elégedetlenséget. Hogy az emberek elégedettek legyenek a falujukkal, ahhoz az kell, hogy az vagy fejlett, de legalább közepesen fejlett település legyen. *Ha a falu szegény, azt lakói látják, ha gazdag azt még nem biztos, hogy észreveszik.*

Végezetül szeretném kiemelni, hogy itt amikor gazdag és szegény falvakról beszéltem, akkor e fogalom alatt mindig csak e falvak lakosságának gazdagságát, illetve szegénységét kíséreltem meg értelmezni. *Egy falu lakosságának gazdagsága még nem azonos a falu gazdagságával.* Lehetnek egy falu lakói gazdagok, de maga a falu nem az. A mi viszonyaink között fordítva sokkal kevésbé képzelhető el. Ahhoz, hogy egy falu a szó teljes értelmében gazdag lehessen, az kell, hogy fejlett infrastruktúrával rendelkezzen. Ez pedig a mintába bevont határmenti falvak egyikére sem mondható el. Bár az *infrastrukturális fejlettség* tekintetében is a két szélső véglet Velem és Biharugra esetében egyértelműen kijelölhető, a többi *falu között e téren kisebb eltérés van, mint a lakosság anyagi rétegei között.*

A falvak lakóinak gazdagságát nem a legelső rétegek, a szegények befolyásolják, azokból esetleg a szegény falvakban van több, de egyébként részarányuk eléggé egyenletesen oszlik meg. Sőt, a gazdag és még közvetlenül a közepes alatti falvakban is, a gazdagok részaránya is hasonló. A falvak gazdagságát a többi rétegek arányának a megoszlása alakítja. Csak míg az átlag feletti falvakban a jómódúak, a közepes falvakban a középrétegek túlsúlya a jellemző, addig a középestről kicsit gyengébb falvakban a

jómódú réteg csökken és a szegények és középrétegek között lévő ún. rossz anyagi körülmények között élők részaránya nő meg. Ahogy haladunk lefelé a felállított falurangsorban, a rossz anyagi körülmények között élő rétegek növekedésével párhuzamosan csökken a gazdag rétegek aránya is, majd csupán a ranglista alján nő a szegények részaránya a falvakban.

A felmérés szerint a két felső réteg átlagosnál nagyobb arányának megjelenésére három tényező volt kihatással. Mindenekelőtt a második gazdaság vállalkozásszerű működtetése, továbbá a család múltbeli vagyoni helyzete és végül a háromgenerációs családi együttlét. A bérjellegű jövedelmek nagysága csak a legfelső rétegnél, azaz a gazdag családoknál volt e három tényezővel azonos jelentőségű.

A két alsó réteg átlagosnál nagyobb aránya a régió fejletlenségével, az idős lakosság nagy arányával és a család múltbeli vagyoni helyzetével hozható szoros összefüggésbe.

MIT LÁTTAM, MIT LÁTOK ÉS MIT NEM LÁTOK A MAI PUSZTÁKON?

Illyés Gyula már 1935-ben azt kérdezte: hová tűnik a puszták népe? Egy emberöltővel később, ebben a könyvben csak áttételes a válaszem Illyés kérdésére.* Nincs benne az, hogy hová tűntek a régi cselédek a pusztákról, és mi lett velük. Ehhez ugyanis nem *szociográfiai*, hanem *szociológiai* eszközök kellettek volna – és ez más műfaj. Nem erre vállalkoztam.

Megtalálható viszont az, amit a cím ígér: kik és hogyan élnek a mai pusztákon?

1. *A mai puszták rajza* – mögöttük az állami gazdaságok szervezetével. Vagyis azzal, hogy milyen életet, munkát, a munkához való milyen viszonyt tett lehetővé a volt cseléd és az időközben odavetődő mindenféle más emberek – sokszor városiak – számára az ÁG-ok szervezete, felépítése, munkahelyi „légköre”? Ez a szervezet ui. minden tekintetben meghatározza a pusztát, fontos emberei: élet-halál urai. Mert *a pusztai ember függőségét még a legnyomorúságosabb falusi ember függőségével sem lehet összehasonlítani*. Ha nincs tűrhető kapcsolata a munkahelyi főnökével, a pusztá-gazdával, nincs tűrhető munkája, fuvarja, ólja, tüzifája, semmije. Rádől a ház.

2. Ami viszont – érzésem szerint – többlet a címhez képest: a „*fehérgalléros cselédek*” rajza. Hiszen ők, bár nem a pusztán élnek, de a pusztán – az egyre kevesebb volt cseléddel, ám épp eléggé a gyerekeikkel – együtt dolgoznak. Ezek a jól képzett, *diplomás mezőgazdászok kulcsemberei a gazdaságoknak*. Közérzetükről csak annyit: pocsék. Csak néhányan lelnek örömet a gépesített, személytelen munkában. Van-e sikerélménye? Kérdésekre az egyik vezető ÁG-unk egyik legjobb agrármérnöke csak pár héttel ezelőtt ezt mondta: – Hát ki emlékszik már arra, hogy ezen vagy azon a táblán tavaly vagy azelőtt nagyszerű volt a termés? Odaadom a kombinátnak a sikerélményemet, mielőtt még átéreztem, bensőmmé tet-

* Itt és a továbbiakban Varga Dávid: „Mai puszták népe” c. munkájáról van szó, melynek rövid összefoglalása mellett fejtette ki álláspontját a szerző a mai puszták népéről.

tem volna. A gazdaság akkora méret, hogy elvész benne. Csináltunk már olyat, ami az adott körülmények között a csúcspont volt. S a dicséret a következőképp hangzott: Lehetett volna jobb is, ha el nem...

De egyáltalán hányan vannak ma a pusztákon? *Baranyában* még 1960-ban is pontosan 114 pusztán – még – laktak emberek. A négy jelentős állami gazdaság 43 pusztáján még tíz évvel ezelőtt is több mint 700 hatvanéves és ennél idősebb ember élt. Ebből kiszámítható, hogy a baranyai pusztákon még ma is *többezren* élnek; Somogygal, Tolnával együtt nyilván még többen.

A szomorú fonákság az, hogy akik ott maradnak, olyan szinten kénytelenek élni, hogy onnan már csak lejjebb lehet csúszni. Aki viszont hajlandó gürcölni, és mindent megtenni azért, hogy legyen neki, hogy az európaihoz legalább távolról mérhető módon éljen, és a fürdőszobát arra használja, amire való, az azért teszi, hogy elkerüljön a pusztáról, így alakul ki mára a pusztáknak egy kettős, részint rohamosan lefelé süllyedő, részint egy nagyjából közepes szinten megmaradó állapota.

Egy mondatban: a mai puszták, ahol még megvannak – és most nem a Sátorhely-féle kirakatról beszélek! – a leglerobbantabb, leglepusztultabb: *még a legsilányabb falvaknál is siralmasabb állapotú részei a magyar vidéknek*. Mezőgazdasági népességünk „legaljának” rezervátumai. Köztük két-féle típust láttam vagy inkább két szélsőséggel találkoztam.

1. A „bólyi típus”: a *jobb, eredményesebb gazdaság jobb pusztái*, ahol korábban sem lehetett, de most sem lehet akárhogyan dolgozni, és ennek megfelelően aránylag mindig tisztességesen bántak a cseléddel. Ebben sokat segített az ezen a vidéken a cseléddel szembeni toleráns, engedékeny uradalmi hagyomány – ez éles ellentéte annak, amiről már Illyés is azt írta a Puszták népében, hogy a „kemény” feudális szellemi északról, Fejérből jött a rácegresi vidékre... Döntő elem az is, hogy a bólyi gazdaságban összegyűlt mezőgazdaság-technokrácia egy része e tekintetben is ad magára. Ha le is radírozták az utóbbi 30 évben a pusztáik legtöbbször, legalább gondjuk volt a pusztai családok sorsára külön-külön is. Bár a vezetők lakásait ott is mindig hamarabb sikerült generáloztatni, mint a cselédházakat, azért ezt némi jóindulattal még humánusnak is tekinthetjük...

2. A másik szélsőséget a pénzzel is, szürke állománnyal is ellátatlanabb Szigetvári Gazdaság képviseli. Náluk fordítva történt: *előbb „leírták” a puszták zömét*. GONDOSAN hagyták őket lerobbanni. Aztán meglepett

képet vágta, mintha azt mondanák: „Nahát, milyen tehetetlenek ezek a pusztaiak? Ki hitte volna, hogy nem képesek építkezni? Jól halljuk? Maguk még a beugrót sem képesek megfizetni a szentegáti vagy a szigetvári lakásépítésre?”...

Elképesztő logikájuk a következő: „lőttek annak a pusztának, amelynek nincs gazdasági szerepköre, funkciója, amely nem képes termelni...” Csak azt felejtik el hozzátenni: éppen a gazdaság vette el a pusztától még a minimális lehetőséget is, éppen azzal, hogy már korábban fokozatosan felszámolt a pusztán mindent! Vagyis a következményt fordítják ellenük, de a gépüzem, a vágóhíd, az állattartó telepek kivonásáról korábban *esziük ágában sem volt megkérdezni a puszta lakóit!*... Mint ahogy arról sem, jól jön-e majd a három-négyezer forinttal kisebb fizetés! Mert még a régi, zömök, kiválóan megépített istállókat sem a puszta lakosai bontják el. A kiváló építőanyag a felső vezetők pincéihez, préházaihoz vándorol, vagy kedvezményes áron megy a barátoknak. De persze nem is nagyon siettek bontani a csobokaiak, kárászpusztaiak valamiféle építkezéshez. Többségük, ha fiatal, akkor nagycsaládos, ha pedig középkorú vagy idősebb, akkor járadékból, segélyből él.

A puszták sorsában olyan szelek kavartak be, amelyeket a politika mesterségesen keltett, de semmit nem tett ellene a társadalom. Nagy bajt hozott az *50-60-as évekbeli mobilitás, amely a minőséget rögtön elvitte.* Aki – bármilyen okból – nem tudott lépést váltani, az ottmaradásra ítéltetett. De *újak is jöttek*, pótlandó a még (mindig) szükséges munkaerőt. Olyan forgószél alakult ki, amely kezdte a mindenütt megtalálható kezdőket, nincsteleneket sodorni a pusztákra. Odasodort egy csomó embert, akik sohasem voltak pusztaiak – sokszor még falusiak sem –, tehát a hagyományhoz sem igazodtak.

Aki az átlagosnál erősebb, munkabíróbb, annak csak egy célja lehet: *megtalálni a pusztáról elvezető utat; a gyöngébbre, elesettebbre viszont az ÁG már nem tart igényt.* Ellenszenvét sokféleképp kifejezi, leginkább azzal, hogy csak gyalogmunkát ad – ha viszont a pusztai ember jól képzett és vállalja a reggeli-esti utazgatást az – úgymond – koncentrált termelésű, de valójában szervesen üzemhalmaz-gazdaságban, akkor az állattartás lehetőségétől esik el.

Az önálló üzemi szociálpolitika LUXUSÁT, a rájuk bízott népesség istápolását kizárólag a legjobb ÁG-oknál engedte meg az agráröllő. A

rosszabbak csak egyet tehettek: közvetítették az ún. „centralizációt” a gazdaságban, a ráfordítások megvonását minden más téren. Ez konkrétan annyit jelent, hogy ha volt lehetőségük állami hitellel ún. „korszerű” tehenészetet építeni (ezeket egyébként mindenki szerette, csak a jószág nem!), a puszták tehenészeteit, sertésstelepeit azonnal felszámolták, és minden mást, rögtön, amint lehetett. Sok helyütt – mint pl. Szentlőrinchez 10 km-re, Csobokapusztán – még a háztáji földet is elvették, vagyis a pusztai ember még ha akarta, se tudott volna magángazdálkodni.

Csoboka 45 előtti tulajdonosa, gr. Eszterházy, amikor életében először meglátta a pusztát, állítólag megkérdezte: Hát ez is az enyém? A Szigetvári Állami Gazdaság ma ugyanezt kérdezi, negyven évi szocialista hitbizomány, tartós használat után. Ennyi idő alatt, egyre csökkenő mértékben alig költött többet rá, mint amennyi az ott lakóknak kizárólag a vegetálásához, a puszta munkaerejük fenntartásához elég. Ahogy a csobokaiak, kárászpusztaiak maguk mondják: Csak azt várják, hogy kimúljunk innen!

Ahogy a gyengébbek ellébecolnak valahogy a periférikus helyzetű, rosszul gazdálkodó ÁG-ok pusztáin, miközben a kitartóbbak, ügyesebbek arra törekednek, hogy minél előbb elmelessenek, ezt *durva kiválasztásnak* nevezem. Mert aki kiváló, tehetséges, vasakarátúan szorgalmas volt, az még itt is fel tudott emelkedni, de csak azért, hogy elmelessen a pusztáról!

A finom kiválasztás – a bólyi példa. Itt legalább annyit mindenütt megtettek, hogy családonként, sőt egyenként megnézték, végiggondolták, ki, hová kerül, kedvezményes kölcsönöket adtak, sőt, még kapacitáltak is a volt cselédet, hogy saját házba költözzön, építkezzen. Ez a „kiválasztás” is *tönkretette a pusztákat, de legalább kevésbé rázta meg a családokat.*

A gazdaságok-puszták viszonyának alapellentmondása a következő:

- a nagyobb, erősebb gazdaságoknál, ahol nagy és bonyolult a munkahelyi szervezet, ott az élet elviselhetőbb, de a munkabeli érvényesülés, önmegvalósítás – épp a szervezet bonyolultsága, rétegzettsége miatt – korlátozott;
- és fordítva: ahol viszont a szervezet kicsi vagy kevésbé életképes, ott nem tudnak eleget költeni az életkörülmények javítására. A gyenge gazdaságok tehát kevesebb lakáshoz tudják segíteni munkásaikat – és csak a felsőbb rétegeket, ahová a pusztáról nagyon nehéz „beférni”!

Kiút a válságból?...

A pusztai ember ma is változatlanul csak az ÁG-on keresztül tud érzékelni vagy nem érzékelni valamit. A tanács tehetetlen volt, harminc évig maga is csak a gazdaság segítségére várt.

A kiúttalanság másik forrása, hogy az ÁG-oknak külön meg kell tanulni „falusi” vagy téesz-módra, egyenjogú vállalkozó partnerként kezelni egy-egy pusztai családot. De lehetne-e másképp? Az ÁG-ok évtizedeken át felülről kapott utasításokat hajtottak végre, szakemberei direktívák alapján, piramisrendszerű szervezetben dolgoztak. Csoda-e, ha ide is felülről és kívülről kell becsempészni a szabad vállalkozás logikáját? Sőt, először el kell törölni a szemétség, a szándékos becsapás szellemét: tavaly a Szigetvári Gazdaság is olyan roncs teheneket helyezett ki magángazdákhoz, amelyek hetekig éltek csak, mert már korábban tönkrementek a híresen „szakszerű” nagyüzemi körülmények között. A föletetett takarmány árát, a gyógykezelés költségeit, az elmaradt tejpenz hiányát „természetesen” a magángazdálkodó állta. Természetesen így volt „törvényes”! De ki vállalkozik most már?

A jövő?...

Ma nemcsak a puszták népe pusztába kiáltott szó, hanem az egész magyar mezőgazdaság és falusi népesség sorsa is. A politikát és a végrehajtó hatalmat a volt uradalmi cselédség sorsa már 30-40 évvel ezelőtt is csak színleg, felszínesen, a politikai jelszavak szintjén érdekelte. Az ő számukra *most sem látok semmi biztatót ebben az országban*, immár Ady Endréig visszanézve. Vagyis úgy látom, hogy bármilyenre is festjük a kulisszákat, ebben az országban a lényegyet tekintve eddig még ma is csak az „úri Magyarország” folytatódik.

Engem és a pusztai népességet sem a mai mezőgazdaság, sem a község- és településfejlődés nem biztatja azzal, hogy a magyar mezőgazdaság megszűnik végre a legkeményebb „próbatételek” alsó, nagyon kemény csatateré, össznépi mezeje lenni. Még nagyon sokáig a falu, a tanya, a major és pusztá határa lesz az a hely, ahol tízszer annyit kell izzadni, méltatlan körülmények között. Csak most már nemcsak az ebbe beletanultaknak, akik megszokták, értenek hozzá, hanem a próbálkozóknak, szerencsekeresőknek is, akik idevetődnek. Egyelőre semmi sem látszik abból, mit hoz a privatizáció, a földtörvény, a kárpótlás, mert mindez nem kellően megalapozott, csupán a hatalmát és a presztízst célzó politikai alkuk tárgya. Ala-

pos adatok és gondos elemzésük helyett eddig csak becsléseket, nagyhangú hivatkozásokat hallottam... Vagyis: *ugrás az ismeretlenbe*, vagy legjobb esetben a tízcentis vizű medencébe, mint a bolond. Pedig most igazán nem foghatjuk senki és semmi másra a földkérdés elfuserálását!

Valamennyi közt csak egyben bízom: a *magyar parasztban*. Hogy ő, aki eddig is ezerféle arcbán, rongyban és álöltözetben, ezerféleképp a padló alá taposva is józan és életképes maradt, ezután is az marad. Ezután is megtermeli az ország kenyerét – plusz a saját családján kívül még legalább egy fél családét. Hogy hogyan csinálja majd? Nemcsak mi, hetvenfelől összeszaladt társadalomvizsgálók nem tudjuk. Ezt senki sem tudja. De a magyar paraszt elemeiben már érzi, sőt gyakorolja is, és ki fogja alakítani. Mi pedig majd tanulmányozzuk és frunk róla...

És bízom az agrárértelmiség legjobbjában is, akiket szerencsére még az ÁG-okban sem sikerült „elgazdatisztesíteni”, pedig némelyikben még tegnap is így mondták: *A VEZÉR – AZ ISTEN*. Már mint az azóta leváltott vezérigazgató... Csak nemrég beszélgettem két ilyen jó szellemű, jól képzett agrárszakemberrel. Az egyik ezt mondta: – Nem elég gyorsan változunk. Tésztagyárunk van, új termékeket forgalmazunk, uszálykikötőt alakítottunk ki, borsó-snack gyárat építünk. De a vezetői, *vezetési szférában kevés a változás*. Jobban kellene nyitni a magángazdaság felé: szaktanácsadói, kereskedői hálózattal széles körűen kiszorgálni a kistermelőket... (stb.) – Hallgattam, mintha hájjal kenegetnének. Az illető, jó barátom, egy hét múlva megkért, húzzam ki „a vezetői, vezetési szférában kevés a változás” mondatot. Most már egy másik vezér az Isten?

AZ ELVÁNDORLÁSOK OKAI ÉS IRÁNYAI
EGY JÁSZSÁGI KÖZSÉG PÉLDÁJÁN*

A kutatóponttul választott település végeredményben a múlt század közepén lefolytatott tagosításnak köszönheti létét. Ezt követően viszont a tanyás gazdálkodás adta lehetőségeket kihasználva *Jászszentandrás* vonzó településsé vált, melynek lakosság száma az *ötvenes évekig* – minden más jászsági települést meghaladó mértékben – *gyarapodott*. *Ezt követően viszont jelentős mérvű lakosságcsökkenés* ment végbe.

A népességszám alakulása a Jászság településein

Község	1870	1949	1960	1970	1980	1990
Alattyán	2175	2674	2467	2283	2089	2102
Jánoshida	2736	4307	4100	3484	3037	2785
Jászsalsószentgyörgy	5013	5006	4967	4481	4157	4124
Jászapáti	8485	10976	10864	10424	10332	9978
Jászágó	1436	1934	2123	1424	1052	954
Jászárokszállás	8187	11626	11131	10139	9522	9191
Jászboldogháza	1143	2242	2142	1050	1968	2009
Jászdózsa	3037	4252	4038	3373	2810	2464
Jászfelsőszentgyörgy	1649	2807	2485	2185	1967	1864
Jászfényszaru	4582	7753	7542	6869	6429	6117
Jászivány	746	1131	1163	889	618	513
Jászfákóhalma	3637	4277	4012	3570	3234	3169
Jáskisér	5039	7585	7280	6816	6346	6270
Jászladány	6321	9377	8841	8350	7189	6359
Jásztelek	2291	2738	2587	2018	1750	1731
Pusztamonostor	1246	1918	1935	1887	1873	1899
Jászberény	19090	27526	30324	29793	31162	30317
Jászszentandrás	1465	5337	5032	4300	3615	3202

Forrás: Népszámlálási adatok

* A vizsgálatra 1989-1990-ben az MTA Soros Alapítvány támogatásával került sor.

Jelen vizsgálataimban e csökkenés okait kíséreltem meg feltárni. Helyi adatbázisra és adatközlésre építve összeírást és felvételt készítettünk a község legmobilisebb lakóiról.*

A feltárt adatok alapján rögzíthetjük, hogy a távozás, illetve a helybenmaradás határozottan az előbbieik javára billent. Az adott időszakban sokkal erősebbnek bizonyult a falu elhagyása.

Akik távoztak, azok túlnyomó többsége a *városokat* választotta új lakóhelynek, ezen belül vidéki és kisebb városaink népszerűbbek voltak, mint a főváros. Az egyenkénti számbavétel szerint az elsőnek számító Budapestre csaknem kétszer annyian mentek, mint az öt követő táji vonzásközpontba, Jászberénybe. Az előbbi két helynél mindenképpen kevésbé vonzó a két legközelebb fekvő – éppen a felvétel időszakában városi rangot kapott – város: Jászapáti és Heves. Ezek a helyek nem is annyira elvándorlási célpontok, hanem inkább hagyományosnak mondható kapcsolatok színterei (pl. házassági kapcsolatok).^{*} Alig mutatkozik különbség a saját (Szolnok), a szomszédos (Eger) megyeszékhelyre, illetve a más alföldi városba való elvándorlás között.

Jóval közelebb települtek azok, akik más *falut* választottak új lakóhelyüknek. A tradicionális kapcsolatok fellazulását jelenti, hogy közülük kevesebben élnek a Jászság, mint Heves megye falvaiban.

Adataink *nemek* szerinti bontása alapján egyértelműen leszögezhető, hogy a *férfiak jobban megmaradtak, illetve ragaszkodtak* eredeti lakóhelyükhöz, mint a nők.

A *nők* előnyben részesítették a városokat. A fővárosba például közel kétszer annyian távoztak, többen költöztek Jászberénybe is, ezzel szemben az alföldi vagy a hevesi városokba kevesebben mentek, mint a férfiak.

Az előbbiekből következően *falvakba* inkább a férfiak távoztak, bár e területen sokkal kisebb az eltérés.

* Adataim részben helyszíni megfigyelésekből származnak, valamint abból a vizsgálatból, amely 963 Jászszentandrason iskolába járt, 1940 és 1955 között született személy lakóhelyváltoztatásának adatait dolgozta fel.

* Jászszentandrás 1886-os önállósodásáig Jászárokszállás pusztája volt, s számos, a névanyagban is tükröződő családi kapcsolat kötötte össze az anyatelepüléssel. Ez a modernizációval meglehetősen fellazult. Vizsgálatunk során elenyésző számban regisztráltunk ilyen kitelepülést. Ehhez olyan modernizációs elemek járultak hozzá, mint a két települést összekötő burkolt út, a tömegközlekedés hiánya és az is, hogy a jászszentandrásai gyerekek elsősorban a jászapáti gimnáziumban és szakmunkásképzőben tanulnak tovább.

A községen belüli elhelyezkedés szempontjából is különbség mutatkozott az elvándorlásban.* Az eredetileg *tanyán* nevelkedők, illetve ott iskolába járók közül többen hagyták el a falut, mint a *belterületiek*. Közülük a téveszesítéssel és iskolafelkészítéssel előbb sűjtött részekről nagyobb, míg más területekről szerényebb volt az eltávozás. További különbségek mutatkoztak a távozási irányokban. Belterületről mindenféle településtípusra szétszóródtak. Az ott nevelkedők sokkal inkább előnyben részesítették a városokat, mint a falvakat.

A külterületen nevelkedők kevesebb helyre költöztek és kiegyenlítettebb képet mutat a városok és falvak választása. A tanyai részek némelyike meglehetősen intenzív kapcsolatot mutatott a szomszédos területekkel.

Az általános iskolai *tanulmányi eredményeket* és a megismert *legmagasabb iskolai végzettséget* alapul véve, számos speciális vonást vázolhatunk fel.

A falusi iskolában a lányok a fiúknál jobb előmenetelt mutatnak. Több mint kétszer annyian produkáltak *jeles* eredményt, csaknem egyharmaddal több volt közöttük a *jórendűek* aránya. Fordított képet mutat a *közepeseké*, ahol a fiúk lényegében ugyanolyan arányban előzik meg a lányokat, mint azok őket az előbbi érdemjegy esetén. *Elégséges* előmenetelt szintén egyharmaddal több fiú produkált. Végül a *bukottak* között minimálisnak mondható különbséggel a fiúk voltak többségben.

Sorra véve az egyes eredményeket, a következők mutathatók ki. A *bukott* tanulók egyharmada maradt, ugyanennyien távoztak, a továbbiakról nincs érvényes adatunk.

Az *elégséges* előmenetelűeknek kevesebb mint fele maradt otthon, s sokan települtek közülük a fővárosba és környékére, valamint falvakba.

A *közepesek* csaknem fele szintén a faluban él, a távozók egyenletesen oszlanak meg a felvett településtípusokban.

A *jó* és *jeles* előmenetelűeknek több mint kétharmada távozott. Ezek a tanulók nagy számban élnek a fővárosban, annak környékén, városokban és igen kevesen falun.

Végeredményben az a tény, hogy a lányok előmenetele jobb volt, nagymértékben járult hozzá a falu elhagyásához. A lányok számára egyre in-

* A falu, miként erre az előbbiekben utaltam, tanyás település, nem véletlenül nevezi Fodor Ferenc tanyaközségnek. A külterületi lakosság részesedése 1949-ben 75,7, 1980-ban 34,7% volt.

kább lehetőség és kíváncsi lett az érettségi megszerzése. Ezzel szemben a fiúk többsége számára a szakmunkásbizonyítvány megszerzésére mutatkozott reális lehetőség. Megjegyzendő azonban, hogy egyetemi továbbtanulásra mégis inkább a férfiak vállalkoztak.

A bemutatott tényekkel egy járszági falu példáján ízelítőt adtam a jelenkori migráció néhány eleméről. A tanyás község felfejlődése, belső szerkezetének átalakulása, majd jelentős mértékű leépülése mintegy modellezi ezen településtípus térben zajló társadalmi folyamatait. Ezek szerint a faluból való elvándorlás nagyon különböző módon érintette a helyi társadalom egyes rétegeit, bizonyítékául annak, hogy a migrációs folyamatokat csak nagyon differenciáltan lehet és célszerű megítélni.

Vizsgálatom további része – mely az egyes egyének sorsának követésére vállalkozott – feltárja azokat a rendkívül sokirányú gazdasági, szociális, életmódbeli és egyéb indítékokat, melyek a falusi élethez, annak elhagyásához való viszonyulásokat elemzik.

SZÁVAI FERENC TIBOR

A GAZDAKÉPZÉS ÉS SZERVEZETEINEK SZEREPE
A FALU MODERNIZÁCIÓJÁBAN
A POLGÁRI MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN

A kérdésfelvetés aktualitása

Változás előtt áll térségünk politikai, gazdasági arculata, viharos gyorsaságú a vidék politikai átalakulása. Ezzel egyidejűleg megfogalmazódnak a *szervezetváltási lehetőségek*, amelyben a mezőgazdaságnak, az agrármodernizációnak jelentős szerepe van. A problémafelvetés nem újkeletű, régóta feszíti immár a magyar közgondolkodást az európai munkamegosztásban való részvételünkről, az igazodás lehetőségeiről. Hogyan lehet megvalósítani a szervezetváltást, hogy az ne vezessen hatékonyságromláshoz, a termelés összeroppanásához, sőt inkább jelezze a polgárosodás irányait és jelentse annak gyakorlatát?

Az bizonyos, hogy *növekedni fog a magángazdaságok száma*, azonban terjedésüket számos tényező még erőteljesen akadályozza. Magyarországon 1989-ben a mezőgazdasági területek hasznosítása terén 14,2% történt magángazdaságban. A kívánatos az volna, ha a mezőgazdasági terület negyven százaléka sajátos szövetkezeti formában működő kisüzemi használatba menne át. Jelentős mértékben érintené ez a településszerkezetet, az infrastruktúrát, a *magyar falu* europaizálási esélyét. Ez pedig elvezet bennünket a *parasztpolgár* kérdésfelvetéséhez, megfogalmazásához, azon vállalkozási kisüzemekhez, amelyek képesek piacra termelni, s nem csupán a családi gazdaság önellátását mutatja.

A jelenlegi számos politikai, jogi, finanszírozási akadály közül kiemelten *gátolja* a magángazdaságok növekedését a nyomasztó tőkehiány, a mezőgazdasági vállalkozás bizonytalan hitelezési-finanszírozási rendszere, a fejletlen és rosszul működő kereskedelmi rendszer, a magángazdálkodásban használható technikai eszközök *hiánya*, s nem utolsósorban a *szakértelem*, mindenekelett az *önálló gazdálkodásban nélkülözhetetlen pénzügyi és gazdasági ismeretek fogyatékosága*. A továbbiakban ezen utóbbi problémával kívánok foglalkozni részletesebben.

Modell és hagyomány a sajátos gazdasági modernizációban: az európai és a közép-európai gazdaképzés

A falu politikai szocializációs tevékenységét meghatározó *hagyományos közösségek* az elmúlt évtizedekben súlyos csapást szenvedtek. Sem a gazdálkodási rendszer, sem a közösségformák nem voltak alkalmasak a polgárosodási folyamat megindítására. Amennyiben a jövőben jelentősen nő a magángazdaságok száma, *szükség van a falu modernizációjának keretében megfogalmazni az új igényekhez igazodó gazdaképzés rendszerének kiépítési igényét is.* Ez maga után vonzza a gazdaszervezetek kialakulását, olyan *közösségeket*, amelyek egyesületi vagy mozgalmi formában a *termelés és az érdekképviselő* különböző szintjein segítik a jól működő falvak kialakulását. A folyamatok már megindultak, azonban ismét szükséges a dualizmus és a két világháború közötti időszakhoz hasonlóan a modell értékű európai és hazai ismeretek feltérképezésére. A teendők részben megfogalmazódtak, a fenti időszakhoz közelítő helyzet előtt áll a magyar vidék. Visszanyúlásra pedig legalkalmasabb a polgári korszak Európája és magyarországi gyakorlata.

A XIX. századi *Európában a kis országok modernizációjukat nagyrészt a mezőgazdaság fejlesztésével érték el*, amelyben a *gazdasági népnévelés* jelentős szerepet kapott. A részletezés igénye nélkül állíthatjuk föl a *téma tipológiáját*, amelyben leginkább az európai *északi államok* tűntek követendőnek (a dán-finn rendszer), illetve a *Benelux-államoké* (így a belga és holland szisztéma), de jelentős előzménye volt a magyar törekvéseknek a *svájci és az osztrák* rendszer. Mégis a hagyományos polgári gazdaképzési rendszer közvetlen előzményeit hazánkban – amely a 30-40-es években jelentőségénél fogva *közép-európainak* is nevezhető – a *würtenbergi és a bajor* minta jelentette. Azonban a *badeni rendszer* volt az, amely a legjobban megfelelt a kisbirtokos társadalom igényeinek, a polgárosodási folyamat potenciális hordozóinak, de a magyar földművelésügyi kormányzat törekvéseinek is. A dualizmus idején a magyar gazdaképzésnek voltak európai hírű intézményei, viszont számos területen *elmaradt a várakozástól*. A lényeges változást a két világháború közötti polgári időszak hozta meg. A Baden Nagyhercegségben, Heidelbergben 1865-ben elindított *téli gazdasági iskola* 1920 októberében Pápateszéren gr. Jankovich Bésán Endre birtokán került bevezetésre. Egyidejűleg az Országos Többtermelési Liga is

fáradozott ilyen, az ún. Szold Manó-féle iskolák és tanfolyamok létrehozásával. A gazdasági és kultúrmodernizáció keretében a gazdaképzési rendszerben a fenti típus mutatta a leglátványosabb fejlesztési ütemet, a hatalom legitimációja miatt is e réteg beemelődött a politikába és kapott egyben szélesebb művelődési intézményes lehetőséget. E típus Magyarországon Rohoncon 1839-41 között és 1870-ben Besztercén már kipróbálásra került. Nagy előnye a rövid téli fél éve volt, a résztvevő fiataloknak saját gazdasággal kellett rendelkeznie.

Kísérlet indult a *népfőiskolai szervezet* létrehozására és az iskolán kívüli népoktatásra is. Ezen utóbbi a dualizmus idején a földművesiskolákkal együtt tárgyalt korszakunkban a községek kérése mellett 1928-tól eredményesen tevékenykedett. A földművesiskola részben a hazai, részben a *würtenbergi* minta alapján működött, de a két világháború között fejlesztése nem számottevő. A rendszerben a fenti intézmények és tanfolyamok a gazdasági akadémiákkal, középiskolákkal, a háziasszonyképző tanfolyamokkal az FM hatáskörébe tartoztak. A VKM fennhatósága alá vont gazdasági népoktatás is eredményesen szolgálták a falvak művelődését. A rendszer jól működő elemeit a földművelésügyi kormányzat a mezőgazdaságot megsegítő egymilliárdos program keretében *fejlesztetni kívánta*, azonban rövid túlélés után, az 1948-as évet követően, intézményes és tevékenységbeli keretei megszűntek.

A gazdamozgalmak, szervezeteik és a polgárosodás

Az európai gazdaszervezetekkel (német és belga parasztszövetség és gazdaszervezetek) a termelési, érdekképviseleti és értékesítési területen egyidőben küzdöttek a magyar szervezetek. A nemzetközi „*GrünLandbewegung*” részeként alakultak meg a országos és területi szervezetek. Elsősorban a mezőgazdasági termelés megújítását, a modern állattartást, a legelőgazdálkodás korszerűsítését és az újítást képviselték. A német Zöldmező Szövetség 1922-ben jött létre, az első kongresszus, amelyen a magyar tagok is képviseltették magukat, Lipcsében volt 1927-ben, melyet a második világháború előtt még Svájcban és Angliában további nemzetközi kongresszusok követtek.

A polgárosodási gyakorlat résztvevői a gazdakörök és egyéb községi mezőgazdák szövetségei mellett jelentős szószólója volt a polgárosodásnak az *arany- és ezüstkalászos gazdamozgalom* is. Társadalmi hatása rendkívül jelentős. Tagjai a fent részletezett gazdaképző intézmények tanult gazdái. *Mintát* jelentettek a többi gazda számára, iskolájuk kisugárzó hatású, szaktanácsadó állomásként működött. A községek adták az alapítványi helyeket, az ezüstkalászos gazdakörök, a mezőgazdasági szakiskolát végzett gazdák köre, az aranykalászos gazdakörök részben ott szerveződtek meg. A kocsmá helyett a *művelődési, közösségi és szakmai* keretet jelentette a falvak ifjúságának. A vizsgákon, a termelési kiállításokon, a nyári tanári birtokellenőrzéskor a falu tagjai közvetlenül érintkeztek a szakismeret hordozóival. A kormányzat a zöldmező-titkárokkal együtt a tanult gazdákra számított, a *gazdasági előjárói szerepet* szánta nekik. A *mozgalom funkció-szerep vizsgálatát* figyelembe véve, a jól képzett gazdák színes egyéniségei voltak a falu életének. Tagjai a zöldmezőmozgalomnak, a gazdasági érdekképviselő különböző szintjein számítottak szakértelmükre, az olvasó egyletekben, a levénte és cserkész szervezetekben, s más ifjúsági szervezetekben tevékenykedtek.

Az országossá szélesülő mozgalom történetének a harmadik szakaszában a *Parasztszövetség* szakosztályaként gyorsította annak kiépítését, jelentős volt a műveltségterjesztő tevékenysége is. A színesen kibontakozó *szövetkezeti mozgalom* résztvevőiként tevékeny részesei a termelésnek, értékesítésnek és kivitelnek. A Magyar Parasztszövetséget svájci mintára szervezték meg, s mivel alulról építkezett, a községi szervezetei alkották a gazdaösszefogást. A gazdaképzés intézményei, a fenti szervezet és az Országos Zöldmező Szövetség még a második világháború után is szolgálta rövid ideig az újjászervezés és a gazdasági modernizáció gyakorlatát.

A problémafelvetés történeti és szociológiai módszerekkel jelezni kívánta, hogy milyen szerepe lehet a gazdaképzésnek és szervezeteinek a falu modernizációjában. Tisztában vagyok azzal, hogy a megoldásnak a fenti kérdés egy faktora, s a teljesség igénye nélkül állapíthatjuk meg: egy jól működő és komplex *eszközegyüttesre* van szükség a falu gazdaságának és társadalmának átalakítására, amelyet eredményesen segíthet egy, a kialakuló viszonyokhoz szabott, modern európai gazdaképzési rendszer.

EGY EZERLELKES HEVES MEGYEI FALU ÖNÁLLÓSULÁSÁNAK
TÖRTÉNETI-GAZDASÁGI ELŐZMÉNYEIRŐL

A fővárostól 120 kilométerre lévő *Dormándot* rendhagyó körülmények között ismertem meg. 1990-ben önismereti csoportot szerveztem és vezettem a faluban. A csoportmunka előtt a helybéliek elbeszélése alapján próbáltam a település „előéletét” megismerni. Tudni szerettem volna legalább egy töredékét annak, *mit tartanak számon a dormándiak falujuk múltjából*, hogy visszaemlékezéseik segítségével föltárjam és értelmezsem mentalitásuk eredettörténetét.

A falu ekkor Füzesabony társközsége volt. Újkori története során mindig szoros kapcsolatban állt a környező településekkel, de oly mértékben egyikkel sem, mint a 70-es évek közepe óta Füzesabonnyal. A dormándiak falujuk jellemzésére csak relatíve, „ehhez vagy ahhoz képest” hajlandók, s az egyéni teljesítményeket is mindig egy más településbeli család vagy személy példájához mérik. E függőségérzetnek és a tényleges függőségnek demográfiai előzményei, gazdasági okai vannak.

Dormándon ma alig találni olyan famíliát, amelyik 200–300 éve megszakítások nélkül a falu lakója lett volna. Még a „törzsökös” családok is eltűnnek egy-egy emberöltőre, majd ismét megjelennek, aztán megint nyomuk vész. A *kontinuitás hiányát* e népesség életstratégiája magyarázza.

A vidék népes agrárszegénysége már a 18. században mozgékony elem volt, „állandó lakás” helyett inkább szálláshelyeken élt – hol egyik, hol másik cselédtanyán. A Jászság, a Tisza középső s felső szakasza és az Északi-Középhegység által határolt területen ugyanis *a gazdálkodás tanyaközpontú*. A *birtokosok tanyákból, cselédekkel dolgoztattak*, a főnemesi és egyházi mamutbirtokok tulajdonosai-bérlői ugyanúgy, mint az 50–500 holdasok. A gyakran 15–20 családnak munkát, lakást adó tanyákat az agrárszegénység átmeneti szállásként használta – sokszor költözött. Így mentesült a falvakban köteles feudális terhek alól.

A jobbágy-zsellér státus megszűnése után a cselédek immár falusi házra, saját földre pályáztak, de még a szerencsés szerzők is rászorultak a cse-

lédtermészetű munkára. A cseléd- és kispasztor, a tanya és a falu közötti vándorlás a 19. század végéig kizárólagos mozgástere volt a vidék agrárszegénységének. A választék a miskolci vasútvonal építésének idején bővült. A vasútüzem újfajta foglalkozásokat kínált, tágasabb térben, s ekkor került a faluba új, korszerűen gazdálkodó birtokos munkaadó, az Engel-dinasztia alapítója.

A két háború között féltucat olyan gazda élt a faluban, aki 14-20 holdjából eltarthatta családját. A többiek 1-5 holdasok és nincstelenek voltak. E tulajdonlási szint ismeretében érthető, hogy az Engel-gazdaságról tények helyett legendákra emlékeznek. Az öreg kommenciós 18 ezer holdas birtokról beszélt, mások 800-4000 holdról. A termelést illetően a legfontosabbnak azt tartották, hogy Engelnél „még a cigányok is” rendet tanultak, s 25 éves szolgálat után nyugdíjat adott. Hogy mit termelt, nemigen tudták. A legtöbb „termelési történet” a borsóról szólt: Engel Angliába szállította, s majd minden rokonságból került téli borsóválogató.

Az Engel-kastély (ma nyoma sincs) mesésen tündöklék az emlékezetben, egyesek 33, mások 12 parkettás szobát emlegettek. Márványlépcsője előtt szoborgólya-szökőkút. A parkban teniszpálya, fenyveserdő, üvegház narancsfákkal. A kétemeletes magtárból lóvasút vitte a gabonát a malomba. Az istállóban vízvezeték volt. A gazdaság nagy csodája a szántóföldi öntözőrendszer: a 10 méter széles kút verestéglával kerítették. (Dormándon még 15-20 éve is vályogból építettek.)

A falu három urasága közül Engel az első, de a két másik úr is *mintaadó* volt. Remenyikék az úri modorra, a harmadik kastély lakói az úri házszabályokra mutattak példát. A két háború között a 200 családból Engel 30-at, a másik két uraság kb. tizet alkalmazott rendszeresen. A többi tanya munkaadó listája hosszú, de a dormándiak életében esetlegesen, jelentéktelenek.

A századfordulón a dormándiak tömegesen álltak be a *vasúthoz*, kezdetben kubikusnak. Tanfolyamok sokasága után vasúti csomópontok állomásain és rendező-pályaúdvárokon dolgoztak. Folytonos útonlevésük *változtatott a falu egészének életformáján*. Egyfelől: a vasutasok híreket hoztak az idegen világból. Másfelől: mivel a vasutasok heti egy napot időztek otthon, elszakadtak a család napi gondjaitól. Kimaradtak a földműves munkákból – csak az urasági aratásra vettek ki szabadságot. Az első 50 évben sokan szereztek altiszti pozíciókat. A vasutas karriernek nem forradalmási-

tották a munkához való viszonyt, hisz az új regula többé-kevésbé egyezett az uradalmival. Szigorú volt a hierachia, a felelősség egy-egy feladatra korlátozódott, kezdeményezésre sosem nyílt lehetőség, s ami talán a legjellemzőbb: az egész működése áttekinthetetlen, felfoghatatlan volt. E hasonlóságok okán a szolgák, cselédek vasutas metamorfózisa problémátlan. A korabeli deklarált értékrend szerint persze a nyugdíjat, társadalmi rangot ígérő vasút a különb, így minden valamirevaló ember vasutas – a két háború közt a férfiak egyharmada.

Az *úrközpontú ántivilág* maradandó élménye, s egyben a leginkább példaértékű – *a környezet, az életforma úri kivitele*. A „hogyan élünk” (eszünk, lakunk, mulatunk...) kérdése a legfontosabb. A „miből éljünk” másodlagos dilemmájára a vasút piramisa kínált kifogástalan megoldást. Falusi-közöségi szükségletre rendelt civil és állami intézmények nem léteztek. Az alvég és felvég közt is csupán annyi volt a különbség, hogy itt és ott másnak szolgáltak. Jegyző, körorvos, állatorvos nem élt-működött a faluban. A római katolikus gyülekezet mindig leányegyház volt, önálló pap nélkül. Csak a kereskedés virágzott – négy-öt szatóccsal, kocsmárossal.

1945 *Dormádon rombolással kezdődött*. Széthordták az uradalom felszereléseit, a jószágállomány utoljárt, a gazdasági és lakóépületeket. Az Engel-földeken kimért „proletár” földekből 1948-ban állami gazdaság lett, a *cselédekből állami alkalmazott*. 25–30-an juttatott földjükkel, állami tartalékkerülettel téeszcsébe álltak. A gazdálkodók adópréssel sújtott utódai elköltöztek. Ha a vasutasok meg akarták tartani állásukat, a legkisebb parcellájukat is le kellett adniuk.

A vasútnál munkát nem találók más, altisztféle állás után jártak. Rendőrnek, kormányőrnek, katonatisztnak, tűzoltónak jelentkeztek. A szakmát, diplomát szerzők többsége nem jött vissza a faluba. A kötelező tsz-szervezéskor a gazdálkodó kisparasztnak különösebb erőszak nélkül 1959-ben megalakították az Új Élet Tsz-t, mely két év múlva a korábbi Vörös Hajnal Tszcs-vel egyesült. Az új elnök – régi káder – a járási mezőgazdasági osztályon dolgozott.

A *hatvanas éveket* a dormándiak *édes-bús nosztalgiával emlegetik*: akkor még a falu „együtt” volt. Lássuk, miért e nosztalgia A tsz sokat nem fizetett, sőt, olykor az előlegből a tagok fizettek vissza. A munkaszervezés metódusa a rábeszélés volt – barátságosan, patriarchális légkörben. A korabeli történetek azt sugallják: megszületett a *szabad lopás demokráciája*.

Lopni bizonyára az uraságtól is loptak, de a lopás lovagias, kifinomult rendszere a hatvanas években alakult ki. Lop a vezetőség és a tagság, s a *számonkérés rendre elmarad.*

Mindenki a maga munkaterületén tekinti sajátjának a „közöst”. A tsz nem kockáztat, bankhitelre nem aspirál. Érdemül szól, ha nyereséggel nem is járult az államkasszához, de tagságát s a falut eltartotta. Bár a *törvényes jövedelmek stagnáltak, az életszínvonal emelkedett.* Szétszedték a földes padlójú házakat, helyükre üveges-verandás két-háromszobásokat építettek. A tsz kezdett a *falu példás kegyura* lenni. Munkaerővel, pénzzel beszállt a középületek javításába, felújításába, bőkezűen támogatta a bajnokságban sikeres kézilabda-csapatot. Hagyott időt a háztájira is, amit egyébként nem műveltek különösebb ambícióval. (A jólét persze nemcsak a tsz-nek köszönhető. Iparosodott a környék, új üzemek, gyárak létesültek.) „Kipendült” a falu. A hazai falusi „átlagnál” nem volt feltűnőbb a gazdagodás, de a korábbi viszonyokhoz képest a *civilizációs létfeltételek javultak. Tellett már „úri kivitelre”.* Építkeztek, ruházkodtak, mulattak, mint eleddig sohasem.

1974-ben a tsz-t, 1980-ban a tanácsot kebelezte be Füzesabony. Dormánd gazdasági és közigazgatási gyarmatosítása után a bontakozó közösségi kultúra szétzilálódott, nyoma veszett a közösségteremtő egyéni szándékoknak. A dormándiak öröklött vágyakozását az úri kivitel után az újszerű fogyasztói mentalitás csak fokozza. Fogyasztani akarnak mindenáron és demonstrálni, hogy telik rá. Egy alkalmilag szerveződött társaságban azt szerettem volna földérinteni, milyen esély rejlik aspirációikban a közösségi lét újrateremtésére.

A „közösség, múlt” hívószavai köré olyan élményeket, intézményeket rendeltek, amelyekhez személyes közük volt, így e múlt alig egy nemzedéki időt jelentett. A nagyszülők, szülők legendás közösségekről nem meséltek, még a régi Dormándról sem, hiszen az ősök Hanyi-pusztán, a Puky nagyságosnál, a káptalan tanyáján születtek. A jólét s az együttlét reménye csak a konszolidált 60–70-es években érte el a falut. Ekkor a tsz és a tanács volt a közösségi lét animátora, s mecénása a „felejthetetlen” kézilabda-csapatnak. A közösségről mindenkinek e csapat jutott eszébe. Minden közös célra rendelt intézményt, akciót a csapat relációjában minősítették. A közösségbomlást is a kézilabdások szétzavarásával azonosították.

Mitől s hogyan lehet a jövőjük jobb? Mi a közösség legnagyobb szüksége, mivel segíthetnének önmagukon? „Egy tiszta kis presszó kellene!” Mert az egyetlen kocsma és a kultúrház büfije kicsi és barátságatlan. Egy presszó jó lenne, de nincs, aki áldozni merne rá.

A csoport tagjai munkahelyüket elfogadták ugyan közösségnek, de valószínűségi közösséget azzal sem vállaltak, hisz nincs rangos beosztásuk és magas fizetésük sem. A pénz és a munkára való esély apadása közben munkaadóik terveit, működését fürkészték, de nem gyártottak ötleteket munkahelyeik, s ezen keresztül a maguk megmentésére sem. Csak gyűjtögettek a „romlás virágait”, a munkaadók balfogásairól, orcátlanságáról regélő információkat. A munkaadók (állami gazdaság, tsz, ÁFÉSZ, ipari üzemek) csődje miatt ingatagnak látták a maguk jövőjét.

Ezért a csoportban szívesen képzelegtek arról, miből fognak élni és mit fognak csinálni ezután. Nem együtt, mint közösség, hanem egyenként. A legneuralgikusabb pont az egyéni jövőkép volt, s különös módon senki sem a maga jövőképeért elfogadtatásáért hadakozott, mindig a másiké keltett indulatokat. Nem toleráltak másfajta életmegoldást. Terveik tanácsstalanságot sugároztak, de tanácsokat nem fogadtak el. A társaság nagyobbik fele kudarc-orientált volt, s nem hitte, hogy a „gazdasági helyzet” az egyén szempontjából jól alakulhat.

A közelgő helyhatósági választások ürügyén megkérdeztem: mi lenne, ha Dormánd önálló polgármestert választhatna? Ki lenne itt alkalmas személy? A válasz: *senki sincs, akinek csak ez a kicsiny társaság is bizalmat szavazna.* Az „és ha maga lenne” – kérdésre is elutasítóan válaszoltak. „Nem vagyok rá alkalmas, én is olyan lennék, mint a többi, addig maradnék, míg megszédném magam”, mondogatták. Mert akinek ezen a tájon az állam hatalmat adott, attól elvette a becsületét.

A dormándiak – ha akartak, ha nem, fél évvel később helybéli választottak polgármesternek. *Egy régi bukott kádert*, aki a 80-as években szorult ki a hatalmi elitből. Jelöltként arról győzködte a dormándiakat, hogy a „pártállam” alaptalan vádaskodásának áldozata, egyébként tisztességes ember. Hogy e propagandából a falusiak mit hittek, mit nem, látva az eredményt, mindegy. A választók indoklása: „ilyen dörzsölt, minden hájjal megkent polgármester kell nekünk”. Kérdés, hogy a válsághelyzetben élő dormándi polgárok mire mennek majd a polgármester diverzifikációs ötleteivel?

FALUTÁRSADALOM ÉS HATALOM

A módszertanról

Immár egy évtizede annak, hogy az MTA Regionális Kutatások Központjának programjai között megkezdődtek a falutársadalom és a helyi hatalom közötti viszony alapvető problémáinak vizsgálatai. Ez a tíz esztendő a „falu-történelem” egyik legizgalmasabb, legbonyolultabb és talán legellentmondásosabb korszaka volt, hiszen mindazok a sorsfordulós változások, amelyek ebben az időszakban „makroszinten” jelentkeztek, nyilvánvaló, meg kellett hogy mutatkozzanak a mikrorégiók, a helyi közösségek világában is. Azok a kollegák, akik ebben az időszakban vettek részt munkáinkban, ugyan különböző területről érkeztek (jogászok, politológusok, szociológusok), de azonos cél vezérelte őket, az, hogy fölárják és megpróbálják nyomunkövetni, *tetten érni* a – választott témánkhoz kapcsolódó – folyamatokat, amelyek a magyar falu (tágabb értelemben a vidék) életében zajlanak.

Tény, nem, vagy nem kizárólagosan szociológiai módszerekkel végeztük ezeket a vizsgálatokat, sőt (hozzá kell tenni) a szociológus „szakma” részéről számtalan kritikát kaptunk a tekintetben, hogy nem megfelelők a reprezentációk, nem eléggé megalapozottak azok a mintavételi eljárások, amelyekkel mi dolgoztunk stb. Mindezeket elismerve, s fontosságukat sem vitatva legyen szabad azonban megjegyezni, hogy (főként a 80-as évek második felében) e munkák azon kevés empirikus kutatások közé tartoztak, amelyek a „születés pillanatában” tudtak „szondázni”, azért is, hogy valamilyen szintű és általánosítható információkat nyerjünk erről az időszakról.

Módszereink között épp úgy megtalálhatóak voltak egyébként a mélyinterjúk, mint az „önkitöltős kérdőívek”, csoportos beszélgetések, s felhasználtuk az általunk szervezett falukutató táborok, különböző téli, nyári kutatási gyakorlatok tapasztalatait, de talán ennél is többet jelentett a falugyűléseken való részvétel, sok-sok késő éjszakába nyúló beszélgetés a siralmas állapotban lévő kultúrház fűtetlen helyiségeiben, vagy éppen a szemközti kocsmában egy pohár bor mellett.

Az alábbiakban vázoltakat is mindezek figyelembevételével próbálom igen röviden – egy-egy témát (illetve eredményt) kiemelve – összefoglalni, megjegyezve, hogy magukat a vizsgálatokat (főként a „kérdőívezést”) elsősorban Baranya, Somogy, illetőleg Szolnok megyében végeztük.

Kutatásaink alapvetően két fő irányban folytak. Az egyik a falutársadalom helyi hatalomhoz való viszonyának néhány összefüggése (tisztában lévén természetesen azzal, hogy az önkormányzatok kialakítását megelőző időszakban egyáltalán beszélhetünk-e „helyi hatalomról”), a másik, a falu „magáralálásának-cszmélésének” és az érdekérvényesítési lehetőségek alakulásának elemzése a települések társadalmán belül, illetőleg a központi hatalommal szemben.

Falutársadalom tíz évvel ezelőtt

Vizsgálataink első időszaka az 1970-es esztendőök vége, a 1980-as évek eleje. A 70-es évtized közepére, második felére fejeződött be a társközségi hálózat kialakítása, s a *kényszerkörzetesítések*, kényszerházasítások révén – az önkormányzatok megalakulásáig fennálló – olyan országos társközségi hálózat jött létre, amely meghatározó volt (a községet illetően) az egész közigazgatási szervezetrendszerre. A mindenkori községi közös tanács székhelye általában ugyanazt az újraelosztó politikát folytatta (természetesen ez alól bizonyos kivételek fölhozhatók), mint amit a központi hatalom. (Pl. a fejlesztések, beruházások túlnyomó többsége a székhely-községben történt.) Jellemző vonásként említendő az is, hogy nem készültek településszintű költségvetések sem, mint ahogy ebből fakadóan ugyancsak nem szóltak soha az éves kötelező falugyűlési beszámolókon arról, hogy egy adott társközségben milyen fejlesztéseket valósítottak meg abban esztendőben – igaz túlnyomó többségükben semmilyen.

Ebben az időszakban a *falugyűlés az egyetlen olyan lehetőség*, amely a lakossági elégedetlenségnek vagy a társközségeket érintő súlyos hátrányok kimondásának nyilvánosság előtt „terepet” tudott adni. Ezek a *siratófal fórumok* voltak az első igazi *közösségi jajkiáltások* a falutársadalmon belül, olyanok, amelyek fölhfvták a figyelmet azokra az igazságtalanságokra, amelyek a községeket érték, részben a központi közös tanács, másrészt (és ezek legalább olyan mérvűek voltak) az adott település területén működő vagy ott (is) tevékenykedő különböző helyi szolgáltatási szervek, harmad-

részt pedig a redisztribúció paternalista álarca mögé bújó szocialista államhatalom részéről.

A községek lakói itt próbáltak először „levegőt venni”, olyan környezetet teremteni maguknak, ahol „kibeszélhetik magukat”, ahol szólhatnak, ahol egyáltalán fölemelhetik szavukat. Az már más kérdés, hogy az elhangzottak *pusztába kiáltott szavakká* váltak, hiszen sem a szolgáltatási szervek, sem pedig a tanács („a vörös drapériával leterített asztal mögött ülők...”) nem tekintették „komoly partnernek” a falugyűléseket. (Hogy a központi hatalomról ne is szóljunk...) Hozzá kell tenni, hogy e fórumnak a törvény is csupán „véleményezési” jogokat írt elő, így hát nyilvánvaló, hogy ez is közrejátszott abban, miszerint a lakosság mind passzívabbá vált a falugyűlésekkel szemben, és a 80-as évek elejére-közepére az országos részvételi arány csupán kb. 20–25%-ra volt tehető a mind parttalanabb, de mind izzóbb hangulatú vitákban.

Ugyanerre az időszakra esik a községekben is a civil társadalom, a faluvédő fórumok, általában is az *egyesületi élet újjászerveződése*. Az ország számtalan településén különböző típusú és tartalmú egyesület jött létre, és közülük jó néhány a későbbi „helyi ellenzéki mozgalom”, s az önállósodási törekvések csírájává vált.

A demokrácia előszobájában

A 80-as évtized közepén több olyan „történelmi léptékű” esemény zajlott le a települések társadalmában, amely máig is kevés elemzést kapott. Ezek közül – a közigazgatási szervezetrendszer tekintetében – legfontosabbnak a *társközségi hálózat fölbomlását* tartom. Óriási jelentőségű az, hogy a községek lakói, a községekben létrejött egyesületek, avagy később, a megalakított eljáróságok zászlóvivőivé tudtak válni az önállósodási törekvéseknek. Az ország különböző régióiban községek sokasága vette föl a harcot a központi hatalommal, lépett föl az állampárti rendszer, a centralizmus, a „hatalom” ellen, így mutatva példát, hogy lehet „alulról”, az állampolgárok civil szerveződésének erejével is sikerre vinni a helyi közösségek akaratát.

Több térségben (Baranya, Somogy és Szolnok megyében is) végeztünk a fentebb vázoltakkal kapcsolatos vizsgálatokat. Ezek közül kiemelendők a Szolnok megyei „*Bermuda-háromszögben*” folytatottak. Eredményeinkkel talán mi is hozzájárultunk ahhoz, hogy a megvizsgált települések túl-

nyomó többsége „fölvette a kesztyűt”, s *kivívta magának* nagyon rövid időn belül (1985-ről van szó) a *helyi önállóságot*, azaz elszakadt a közös községi tanácsoktól. Abban az időben ez nem volt könnyű.

Ezzel egyidőben zajlottak a 85-ös választások, amelyek (álláspontom szerint) a demokratikus átalakulás „nyitányának” tekinthetők. Bármennyire nem is minősíthetők ezek „szabad”, „legitim” választásoknak, mégis: a *kettős jelölés* kötelező bevezetése, s az a tény, hogy *spontán jelöltek* is indulhattak és ők igen sok helyütt pozícióhoz, tisztségekhez is jutottak, bizonyos „erjedést” mutatnak.

Az *előjáróságok* révén (amelyek ugyancsak 1985-ben jöttek létre) először „csempésződött” vissza az állam a faluba, végre az eddigi társközségeknek is lett „gazdája”, a falu egy lakosa, aki eljárhatott az állampolgárok ügyeiben, protestálhatott a település érdekében. Az is igaz, hogy az előjárók tényleges döntési (vagy egyetértési) hatásköre nem volt jelentős, mégis igen sok helyen a falu elismert vezetőivé tudtak válni, és olyan erőt kifejteni, amely – végső soron – a tanácsuléseken való – igaz szerény eredményeket hozó – érdekképviseletben öltött testet.

Ugyancsak erre az időszakra tehető a *megyével való szembenállás* megjelenése a községek részéről. A falvak vezetői (tanácselnökök és előjárók egyaránt) bírálni kezdték a megyét, mint „*elosztó-fosztó*” központot, fölléptek a megye ellen, az pedig önmaga kezdett „elébe menni a történéseknek”, tüntette föl magát igen sok esetben a községi érdekek védelmezőjének. A területi szint korábbi adminisztratív, parancsuralmi módszereit fölváltotta a koordinációs, szolgáltató, ellátó, segítő tevékenység.

A 80-as évek elejének egyesületi mozgalmi mind markánsabbá váltak, ami kicsúcsosodott a 85-ös választásokban játszott szerepükben. Ehhez szorosan kapcsolódóan erősödtek a különböző *civil szerveződések*, került sor lakossági akciókra, *tömegmegmozdulásokra*, demonstrációkra – nem csak a kormányzat ellen, de (sokszor) tiltakozásul a *helyi hatalom* valamely *döntése ellen is*.

Mindezek közben azonban – félreértés ne essék – az országos településfejlesztési (?) politikában (egy országgyűlési határozat kivételével) éppúgy folytatódott a korábbi állami gyakorlat, és ennek „áldásai” révén a halmozottan hátrányos helyzetű térségek (települések) társadalmi-gazdasági állapota korántsem változott kedvező irányba, sőt sorvadt tovább.

Ebben az időszakban több alkalommal végeztünk kutatásokat a Ba-

ranya megyei Ormánság területén (pl. abban a faluban, amely Márkus István előadásában is szerepelt: Sósvertike). S hogy az e települési körbe tartozó községek milyen tragikus helyzetbe kerültek, álljon arra itt az egyik interjúalany véleménye: „Én annyira nem érzem jól magam már ebben a községben, ahol pedig őseim is éltek, hogy ha meghalok *engem ebbe a faluba ne temessenek el*”. Mert, hiszen a falu gyönyörű, hatalmas legelőjét, amely valaha 10-15 gulyát tartott el, fölverte a csalánerdő, mint ahogy a gaztól nem lehetett bemenni nemcsak a temetőbe, de az omladozó tempomba se, s a kocsma csak, mi (némi) vígaszt nyújtott néhányuknak...

Rendszerváltás „lenn”

Napjaink történetét igyekeztünk úgyszintén a vizsgálatok egyik központi kérdésévé tenni. Az alapvető kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy mit jelent a rendszerváltás falun? Mit adott a falutársadalomnak 1989. október 23., 1990. április 8-a, majd később, hogyan, miként alakult a helyhatósági választásokat követően a községek „politikai arca”.

Magam – e körből – fontosnak tartom a pártok, politikai erők jelenlétével kapcsolatos munkákat és azokat, amelyek arra voltak hivatottak választ adni, hogy a többpártrendszer kialakítása szervezetileg hogyan mutatkozott meg községi szinten.

E kutatásokról (1989-1990-ről van szó, amikor ezek először publikus formában is napvilágot láttak) kitűnik pl. a *pártatlan falvak* társadalmának meglehetősen párttaszító, pártsemleges volta, az, hogy az 1990. évi választásokat követően a falutársadalom miként is viszonyul a rendszerváltást vezénylő hatalmi csoportokhoz. A kutatások során egyértelműen megmutattak azok a gondok, problémák is, amelyek abból fakadtak, hogy a pártok kizárólagosságra törekedtek, ráültek a társadalomra stb. A helyhatósági választások eredményei (sajnos) igazolták azokat az „eredményeket”, amelyek jó fél évvel korábban megfogalmazódtak.

Tovább folytattuk az önállósodással kapcsolatos problémák kutatását is. A falvak a „szabadság első, mámoros pillanataiban” elsősorban magukba fordultak az önkormányzatok megalakítását követően, magukkal voltak elfoglalva és mindennemű társulástól (l. társközségi hálózat korábbi negatív tapasztalatai) irtóztak. Ennek is tudható be, hogy az első hónapokban még a szövetkezésektől is idegenkedtek. A magunk részéről próbáltunk rávilágítani a szövetségek létrehozásának fontosságára, potenciális erejére,

arra, hogy csak ez az egyetlen esély mutatkozik meg az önkormányzatok számára, miszerint a *központi hatalom esetleges túlkapásaival szemben* föl tudjanak lépni, arra, hogy az önkormányzati rendszer sajátos hatalmi ágaként (is) működjön.

Érdekes jelenségként tűnt fel ugyanebben az időszakban az, hogy a 80-as évek közepén, a rendszerváltás előkészítésének időszakában megismosodott *egyesületek* tevékenysége mára mintha *színtelenné vált, elsorvadt* volna. Nem találták (nem találják) helyüket az új (helyi) politikai struktúrában sem. Nyilvánvaló ez összefügg azzal is, hogy az egész civil szféra, a különböző – párton kívüli – érdekérvényesítő szerveződések lehetőségei is egyelőre bizonytalanok, másrészt pedig kimunkálatlan a politikai mechanizmus működésében való részvételük.

Ami a helyi társadalom belső viszonyait és az új hatalomhoz való kapcsolatot illeti, két fontos tényezőre hívom fel a figyelmet. Az egyik, hogy fölbomlottak a falutársadalom korábbi értékviszonyai, a helyhatósági és az országgyűlési választások kampányainak „jövoltából” megsérültek, föltépdtek a helyi társadalom szövődékei, jószomszédi, baráti közösségek szűntek meg, a régi-új értékek pedig még nem tudtak igazából meggyökerezni. A másik tendencia: az önkormányzatok vergődése közepette úgy tűnik, mintha azok éppoly bizalmatlanok lennének az állampolgárokkal, a civil szférával szemben, mint amilyen az előző, s a jelenlegi központi hatalom, s *nem jött létre valóságos párbeszéd* a helyi társadalom és az önkormányzatok között, ami súlyos gondokat jelenthet a falu önkormányzatainak társadalmi legitimációja szempontjából.

Vizsgálatainkat tovább szeretnénk folytatni, elsősorban arra irányítva, hogy vajon a falusi önkormányzatok miként tudnak, milyen eszközökkel a helyi társadalom tényleges, elismert vezető erejévé válni. Másrésztől pedig az újmódi „fortélyos félelmek” miként oldhatóak fel, hogyan alakulhat ki olyan egészséges helyi közösség, és milyen érdekkifejeződései lehetőségekkel biztosítva, minek segítségével (is) az önkormányzó falu a települések társadalmának másokkal (más településekkel) egyenrangú, -jogú szerves részévé váljon.

Összességében pedig arra a kérdésre keresünk választ, hogy a helyi közösségeket megillető önkormányzati hatalom, s maguk az önkormányzatok hogyan működjenek a löbbspártrendszer, a megalkotandó jogállam keretei között – a falupolgár életének jobbá tétele érdekében.

EGY 1990. ÉVI FALUKUTATÓ TÁBOR TAPASZTALATAI

Az elemzés kezdő gondolatának hadd válasszam azt a megállapítást, miszerint ma Magyarországon falut kutatni nemcsak faluban lehet, de urbánus és félurbánus környezetben is. Ha nem is a legmélyebb és legtudományosabb megállapítás ez, mégis az általunk végzett vizsgálódások egyik legjellemzőbb ellentmondása volt mindez 1990 nyarán.

Az MTA RKK szervezte tábor ugyanis Martfű-Tiszaöldvár-Cibakháza térségében végzett elemző munkát. Mint azonban az előzőekből is kiderült, az összetett jelleg nemcsak földrajzi-szociológiai szempontból volt jellemző, hanem a tábor időpontja is egyfajta átmenetet tükröz, hiszen a parlamenti és a helyi választások közötti időben elemeztük a helyi társadalom számunkra érdekes vonatkozásait.

A tábor tagjai, akik ezt a település- és területkutató munkát végezték, jogász-, közgazdász- és bölcsészhallgatók voltak. A falukutatás módszerül pedig a kérdőíves felmérést, a riportokat és a személyes élményeket is nyújtó beszélgetések tapasztalatait választotta a táborszervezőség. Egy hétfőig gyűjtöttünk mindent, amit csak gyűjthettünk, majd ezek után mindenki-re az a feladat várt, hogy írásban értékelje az ott tapasztaltakat. Mindezek az értékelések napvilágot is láttak az MTA RKK gondozásában megjelent összefoglaló füzetben.

A tapasztalatok teljes értékelésére itt most természetesen nincs lehetőség, helyette szükségszerűen kiemelésre kerülnek a helyi társadalom azon problémái, amelyek az adott időszakban a településeken jelentkeztek.

A helyi (tanácsi) szervek

Az államigazgatás egésze átalakulásának kezdeti időszakában ha erőteljesnek nem is, de jelentősnek nevezhető az a kapcsolat, amely egyes önkormányzati, társadalmi és gazdálkodó szervezetek között területi-helyi viszonylatban fennállott. Ezek után nincs csodálkozni való azon, hogy korábban *miért nem váltott ki komolyabb ellenállást a településekből a falvak „elaltatása”*.

A három (akkor még) falu közül kiemelésre került Martfű, amely így gyorsan a másik két település – Tiszaföldvár és Cibakháza – fölé nőtte ki magát. Ma azonban a munkahelyek kivételével a szomszédos községek nem látják előnyét a városnak. Sőt! A három település között a kapcsolattartás meglehetősen szegényes. Annak ellenére történt ez így, hogy lényegében egymásra utaltak, sőt Martfű irányában *bizonyos mértékben kiszolgáltattak* is voltak. A városi munkahelyekért ugyanis Martfű bizonyára ellenszolgáltatást kért, ilyen módon teremtve beavatkozási vagy ráhatási lehetőséget önmaga előnyére. Mint ugyanis kiderült, nem minden területen csupán a szakmai képességek alapján kerülnek ki azok, akiktől a létszám-leépítéssel megválnak, s mindez természetesen nagymértékben nehezíti az önkormányzatok valódi önkormányzatiságát.

A helyi vezetők

Ahogy megállapítható volt, hogy a falu nem az embereké, hanem a tanácsé, annyiban az is figyelmet érdemelt, hogy a vezetés viszont az állami apparátusé és nem a polgároké. *A helyi társadalom irányítói nem voltak a bizalom letéteményesei*, ami abból is kiderült, hogy az első napon Tiszaföldváron 15 megkérdezett polgár közül 14 nem tudta megnevezni a tíz éve tanácselnöki tisztséget betöltő tanácselnök-asszonyt.

Az önkormányzatiság a régi tanácsi rendszerben azért is veszélyeztetve volt, mert olyan vezetők álltak a helyi társadalom élén, akik egy új, modern, polgárokat szolgáló igazgatási struktúra

leképezett személyi feltételeinek nem feleltek meg. (Ezen pont után mindenki jogosan kérdezheti, vajon milyen biztosítékok vannak arra, hogy ma legalább ebben a kérdésben sikerült előbbre lépni.) Az előrelépés természetesen csak valódi és tartalmas „igazgatási rotáció” lehetne, ugyanakkor mindezt nehezíti, hogy valójában kevés személyt ismer a helyi közösség, akit igazán hitelesnek fogadna el, akik tényleges alternatívát jelenthetnek egy választás során. (Bár meg kell jegyezni, hogy a politika, és így az elmúlt 40 év politikája is, még mindig egészen más viszonylataiban csapódik le egy kistelepülésen, mint urbánus környezetben, a helyi politikaformálás és pártoskodás is jóval személyesebb, mélyebb tartalmat kap.)

Vezetés és állampolgár

Ebben a tekintetben természetesen nem lehet egy kalap alá vonni egy központilag támogatott (így befektetni, fejleszteni, munkahelyet adni képes) várost és versust egy „elaltatott” (az előbbieik kontrasztjával bíró) falut. Általánosítható némileg a polgár bizalmatlansága és az ahhoz csatlakozó alázat.

A település irányítójának ismertsége vagy ismeretlensége a település anyagi és egyéb eszközeinek közvetlen függvénye. Ebben a környezetben az önszerveződés minimális. Ez részint a már korábban elszakadt vezető-állampolgár viszonylat mostohagyermekként is felfogható. Szerintünk azonban sokkal súlyosabb összefüggések következtében alakult ez így: az embereknek önmagukkal való kapcsolata, az önbizalom, a pontos önértékelés, a kezdeményezőkézség szűnt meg. Az *állampolgár* nem kíván kapcsolódni a helyi közügyekbe, *nehezen mozgósítható, kivéve, ha konkrét profitot lát belőle.*

Ezek a tényezők részint megkönnyíthetik azt, hogy valójában ne struktúraváltozás következzen be, csupán a helyi hatalom cserélődjék ki.

Az állampolgárok egymással való kapcsolata

A kapcsolattartás hiányának nem csak az lehet a következménye, hogy a helyi ügyek intézése és kontrollja csak néhány mozgékony ember, illetve embercsoport ügye marad, hanem, hogy a kistelepülésre általában jellemző és gyökereiben még fellelhető *személyi szerveződésre* és kapcsolatra épülő *összetartó erő ki fog majd veszni a kistelepülésekről* is.

A legnagyobb kohézió a *család* marad (igen sok párt – érdekvédelmi csoportosulás – családi alapon szerveződik), s ezekből a berkekből nehezen mozdul ki a szerveződés.

Az egyes települések közötti kapcsolatok szegényessége ugyanolyan módon jellemző, mint a településeken. A vizsgált *települések között az átjárás minimális.* A civil társadalmi szervezetek kezdetleges fokán túl igen nagy veszélyt jelent, hogy ezek szűk csoportok, amelyek magukban hordozzák *egy izolált elit kialakulásának lehetőségét.* Következik ez abból is, hogy pl. a településeken kialakuló életkörülményekben, de a nemzetiségek

elhelyezkedésében is jelentkező különbségek valódi regionális elkülönülést hoznak létre, tovább tágítva a rétegek közötti igen nagy eltéréseket. Akik nem tudnak csapódní valahová, azok számára egyetlen út a visszahúzóóás, a védekezés a kiszolgáltatottság ellen.

Apátia

Az előbbiekből részint következik, hogy a jelenleg újjáformálódó helyi társadalom egyes rétegei érdekképvisélet és valós kapcsolatok nélkül maradnak. Elsősorban az idősebbek között, de bizonyos mértékben mindenki jellemzőjévé válik az apátia. Az értelmiség, mint közösségformáló réteg elvándorolt, kiáramlása jelenleg is tart. Hiányukban nem lesz igazi összefogó, felkaroló elem a helyi közösségekben, az embereknek az érdekképvisélet eszükbe sem jut (nemcsak pártképviselétről van szó). Ebből az apatikus, merengő, állapotból csak ritkán képes a helyi közösség kikerülni.

Mindennek következménye az is, hogy a polgárok *gondolkodás és gondoskodás nélkül* élík le életüket, a *felelősségérzet hiánya* pedig olyan alternatívákat képez az emberek elé, mint „majd a jószágos földbirtokos, ha visszajön”, a „tanács úgysis elintéz mindent”, s ezekből a kapcsolatokból pedig az önmagáért is kiállni képes polgár teljesen hiányzik.

Az önkormányzatiság lehetőségei

Az itt felsorolt tényezőkön kívül, a jogi és pénzügyi szabályozásból esetlegesen eredő anomáliákat is figyelembe véve, az a vélemény volt meghatározó, hogy az újonnan létrejövő önkormányzatok igen komoly problémákkal kell, hogy megküzdjenek. Amennyiben nem sikerül kialakítani a település érdekét elsődlegesen figyelembe vevő, nem egyéni és kisközöségi érdekeket preferáló *településgazda szemléletet*, összhangot biztosítva a polgár, az egyéb civil szerveződések és helyi vezetés között, folyamatos információáramlást biztosítani választópolgár és választott személyek, testületek között, a helyi szellemi kapacitás relatíve kevés erejét összehangolva használni, úgy a települések korábbi lassú fejlődése az ismert és egyéb (központi) tényezők következtében várhatóan leáll, mindezeket a problémákat tovább élvezve, az önkormányzatiságot is veszélybe sodorva.

VÁLTOZÁSOK A RENDSZERVÁLTÁS JEGYÉBEN EGY BARANYA MEGYEI KÖZSÉGBEN

Egy aránylag kedvező helyzetben lévő, központi helyzetű Baranya megyei településen, Bólyban, valamint a környezetében lévő néhány községben a rendszerváltás jegyében végbement változások közül a legszembetűnőbbeket ismertetem. Azért csak a legszembetűnőbbeket, mert idő híján nem volt módom a falusi társadalmak mélyrétegeinek vizsgálatára, a készülődő, de felszínre még nem bukkant új vagy újra éledő késztetésekkel, képességekkel és szándékokkal bíró családok, társadalmi csoportok felkutatására.

A politikai rendszerváltás körülményei

Az már az 1989 novemberi népszavazást megelőző időszakban kitűnt, hogy a *falusi társadalmakban* élők zömmel legfeljebb szavazói lesznek az országos jelentőségű pártoknak, de *a pártokba szerveződésre nemigen mutatnak hajlandóságot*. Ez alól legfeljebb az olyan központi helyzetű, rétegzett társadalmú, a lokális közösségek szerveződésében gazdag hagyományrendszerrel bíró települések képezhetnek kivételt, mint amilyen a vizsgált települések közül Bóly, a környező falvak lélekszámának átlagát tekintve ötszörte népesebb település, 1990 szeptemberéig tanácsi székhely, ma körjegyzőség központja.

Távolabbi és közelebbi múlt, az 1945 előtti és az azt követő helyi társadalmi rend és a falvak gazdaságföldrajzi helyzete egyaránt meghatározó tényezők a helyi közösségekben történő direkt vagy indirekt módon politikai jellegű szerveződéseknek. (Lévén zömmel *sváboklaktu* településekről szó, ezen a tájon – közismert okokból – nem 1949, hanem 1946 jelent egyfajta korszakhatárt, az addig uralkodó társadalmi rend megszűnését.)

Ami a második világháborút megelőző korszakból itt röviden említésre méltó, az a *bólyi társadalom polgári jellege*, az, hogy a magyarországi falusi

települések átlagához képest a polgári érték- és normarendszer átfogóan hatotta át a bolyi társadalmat. Széles, gazdasági autonómiával bíró *középreteg*: parasztpolgárok és iparos kispolgárok (melléjük néhány módos középpolgári család) éltek a községben, részben foglalkozásuk, azon belül korcsoportjuk, részben vagyonosságuk szerint elkülönülő társas körökbe szerveződve. Abban már a település központi hely funkciója is szerepet játszott, hogy a mezőgazdasági aktív keresőkét meghaladó, jelentős számú *iparos társadalom* talált megélhetést a két világháború közötti *Német-bolyban* (1980-ban az ipari kereső férfiak aránya 44,9% volt, 6,6%-kal több, mint a mezőgazdasági keresőké).

Az elmúlt negyven évben a települések fejlődésére ható folyamatok Bólyt kedvezően érintették. A közigazgatásban végbement centralizációs hullámok mindegyike *központi szerepkörét* erősítette: előbb egy, majd öt társközség tanácsai *székhelye* működött a községben. A gazdálkodó szervezetek összevonásának következtében a tsz-központ, az ÁFÉSZ-központ és – ami a legjelentősebb – a Bólyi Mezőgazdasági Kombinát központja is ide települt, illetve itt maradt. Mindennek nemcsak forintban mérhető jelentősége volt és van a település jelene és jövőbeli esélyei szempontjából. Legalább ilyen fontosak a kedvező adottságok szociológiai konzekvenciái: a helyi társadalom szerkezetére gyakorolt hatásai, amelyek a felső és középső (itt éppen zömmel agrár és műszaki értelmiségiekből álló) rétegek megőrzését és megerősödését eredményezte.

Az idősebb korosztályok szemléletét átható, a *szorgalmat*, a *szakszerű munkát*, a *mértékletességet*, a *takarékosságot* és a *családi összefogást* centrális értéknek tisztelő attitűd – igaz, évtizedek munkája árán – újra megerősítette mind erkölcsi, mind anyagi tekintetben a zömmel vagyonukat vesztett, sőt kitelepített német családokat, ugyanakkor a község gazdaságföldrajzi helyzete mellett talán éppen ez a helyi közösséghez tartozók érintkezési viszonyait átlengő értékvilág játszott abban is szerepet, hogy a *Felvidékről* ide telepített magyar *parasztpolgár családok is nagyjából itt maradtak*. Együtt képezték az újra szerveződni képes, érdekes csoportok által megfelelően tagolt, erős helyi közösség kialakulásának feltételeit magának a közösségnek az imént fő vonalaiban említett belső adottságai és készletesei, valamint a gazdálkodó szervezetek, a közigazgatási és más intézmények által nyújtott lehetőségek, amelyek a hatvanas-hetvenes évek centralizációs politikája következtében még jelentősebbeknek mutatkoztak

az ugyanezen folyamatok által sújtott, „vesztes” falusi társadalmak által övezve.

Nem véletlen, hogy az ország falusi települései körében elsőként itt jött létre az 1985 óta működő *Községvédő és Széplítő Egyesület*, amely a helyi *alternatív gondolkodók* egyik „iskolája” volt. Az ellenpólus, a vita, amely tehát néhány éve jelen volt a bolyi társadalom erre érzékeny köreiben, és nyilvánosságot is kapott a „Bolyi füzetekben”, nyilvánvalóan jelentős szerepet játszott a bürokratikus szocializmus összeomlása idején: Bolyban már a népszavazást megelőzően négy pártnak működött helyi csoportja (FKgP, MDF, MSZP, SZDSZ). Más kérdés, hogy miként másutt, úgy itt sem a pártokba szerveződés, azaz a politikai artikuláció képezi a civil szerveződések fő irányát: a pártok bejegyzett tagsága együtt is alig éri el a 100 főt. Ugyanakkor Pécs és Budapest után ugyancsak itt alakult újra először 1990 tavaszán a valamikori legényegyleti hagyományokat újraélesztő „*Bolyi Katolikus Kolping Család*”.

Bár elsődleges tevékenységi körét illetően sem a Kolping, sem a Községvédő Egyesület nem politikai jellegű szervezetek, mégis helyi politikai tényezők, egyrésztől azért, mert számos, a helyi közösségben tekintélyt szerzett tagot mondhatnak magukénak, másrésztől azért, mert ezek par excellence a helyiek számára való, lokális tevékenységet célzó, horizontális szerveződések.

Úgy gondolom, hogy – szemben a politikai pártokkal – mindenek előtt ez a horizontális jelleg teszi rokonszenvéssé a helyi közösségekben élők számára az ilyen szerveződéset, mert e rendező elv természetéből következően ad nagyobb lehetőséget a belülről jövő, a szervezethez csatlakozókra különösképpen jellemző, sajátos vonások érvényesítésére, és alig hagy teret az elmúlt negyven év nyomán sok ellenszenvet kiváltó gyakorlatnak: a központokhoz, a felsőbbiségekhez való igazodás kényszerének.

Az imént ismertetett *civil szerveződések* is többé-kevésbé megmérettettek a helyhatósági választások során.

Az indulók és a beérkezettek, valamint a mögöttük álló szervezetek erőviszonyait az alábbi táblázat szemlélteti:

Párt, társadalmi szervezet	Induló képviselő-jelöltek száma	Szavazatok száma	Megválasztott képviselők*
FKgP	3	492	–
FKgP, K-CS**	2	972	1 (526)
FKgP, Kv***	1	257	–
Független	6	1923	2 (577, 497)
K-CS	1	415	–
K-CS, FKgP	3	1496	2 (589, 524)
K-CS, KV, FKgP, MDF	1	424	–
K-CS, SZDSZ	1	491	1
KV	1	200	–
KV, K-CS, MDF, SZDSZ	1	351	–
MDF	2	670	–
MDF, FKgP	1	546	1
MDF, KV	1	241	–
MDF, FKgP, KV	1	540	1
MDF, SZDSZ,	1	373	–
KV, FkgP			
Német nemzetiségi, függetl.	1	468	1
SZDSZ	3	1205	1 (512)
SZDSZ, KV	2	793	1 (561)
SZDSZ, K-CS, KV	2	774	–
SZDSZ, K-CS,	1	697	1
KV, FKgP			
Összesen	36	13470	12

Forrás: Összesítések a helyhatósági választásokról, Körjegyzőség, Bóly, 1990.

* A zárójel a megválasztott jelöltekre adott szavazatok számát jelöli.

** Kolping-Család

*** Községvédő és Szépítő Egyesület

Néhány általános megjegyzés: a 13 470 szavazattal 1366 szavazópolgár, a szavazásra jogosultak 50,2%-a döntött az önkormányzat képviselőtestületének összetételéről. Mint másutt, itt is mélyen a népszavazás, illetve a parlamenti választások alkalmával tapasztalt (több mint 70%-os) arány alatti volt a szavazó polgárok aktivitása. (Az országgyűlési választások során – igaz, az SZDSZ listás jelöltjeként –, de bolyi képviselő is bejutott a Parlamentbe. Nyilván a helyi jelöltnek is nagy szerepe volt abban, hogy a bolyi szavazók 45%-a a szabad demokratákat támogatta a megyei listán is.)

Jól mutatja, hogy az említett *társadalmi szervezetek* mennyire komoly tényezői a helyi politizálásnak az a tény, hogy a helyhatósági választásokon indult 36 képviselőjelölt között volt 1–1 önállóan indított jelöltjük is – bár ők éppen nem nyerték el a választók bizalmát. Tekintettel arra, hogy valamennyi jelölt személyes tulajdonságai, pozíciója, múltja jól ismert volt a helyi szavazók körében, nyilvánvalóan nemcsak a támogató szervezetek száma és minéműsége határozta meg döntésüket, mégis talán nem hiábavaló a megválasztott képviselőkre vonatkozó alábbi összesítés.

A képviselőtestületi tagoknak fele élvezte a Független Kisgazda Párt támogatását (6 fő), 5 képviselőt támogatott a Kolping-Család, 4 főt az SZDSZ, 3 megválasztott jelölt mögött a Községvédő és Szépítő Egyesület, valamint 2 fő mögött az MDF helyi szervezete is ott állt, továbbá 2 függetlenként és 1 német nemzetiségű független jelöltként indult képviselő jutott be az önkormányzati testületbe.

A politikai rendszerváltás következményeinek egy más síkjára (vissza)térve végső soron itt kell megemlítenünk az *alsófokú igazgatási körzet felbomlásának tényét is*: az öt társközség közül csupán egy, a legrégebben, 1966-ban körzetesített Töttös hozott létre hajdani székhelyközségével körjegyzőséget, a másik négy település (ezek 1973-ig elkülönült alsófokú igazgatási körzetet alkottak) önálló körjegyzőséget állított fel Borjád központtal.

Az elszakadás mellett döntők érvei ismerősek: úgy érezték az érintett volt társközségek, hogy a közös igazgatás eddig főleg a hátrányok halmozódását jelentette számukra, és bíztak az új rendszer adta lehetőségekben. Való igaz: az *önkormányzatok* finanszírozásának jelenlegi, majdnem tisztán normatív rendszerében *a kistelepülések eddig soha nem tapasztalt nagyságrendű bevételhez juthatnak*: a 133 lélek által lakott Kisbudmér éves bevétele pl. kis híján 4 millió Ft! Ekkora összeg elegendőnek látszik jelenleg arra, hogy a falvakat „üzemeltessék”, bár nagyobb beruházásokra, így pl. a kötelező feladatként előírt egyszékes ivóvíz biztosítására több éves összefogással, tetemes lakossági befizetések és a tsz támogatása mellett sem kerülhetne sor, csak állami kiegészítéssel. A szétválást választó falvak polgármesterei ennek ellenére egyelőre bizakodóak, elégedettek a körjegyzőség működésével.

Az önkormányzatok működését közismerten számos, igen súlyos tényező nehezíti, hogy mást ne említsünk, ilyen az önkormányzatok tulajdonáról

készült törvények hiánya és a hatásköri tisztázatlanságok. Mindezzel együtt a *rendszer váltásnak határozott előnyei mutatkoznak* az előző konstrukcióhoz képest, amelyben igazán senki sem érezte elégedettnek magát. A székhelyközségek ugyanis még kevesebbet szerettek volna adni a körzetük ellátására kapott/szerzett javakból (általában jó okkal, mert hiány és tennivaló ott is volt elég), a társközségek pedig lényegesen többet szerettek volna kapni (szintén jó okkal, mert valóban konzekvensen kevesebb jutott számukra a beruházási és fenntartási költségekből). Az itt tárgyalt *falvak valamennyiében önálló képviselőtestület működik*. A volt társközségekben természetesen újak a polgármesterek, de Bólyban is ez a helyzet, ráadásul nemcsak a polgármester személyét, hanem a képviselőtestületi tagokat illetően is. Szándékaik szerint a polgármesterek és a képviselők egyaránt szolgálni szeretnék tevékenységükkel községük lakosságát, és egyelőre biztató jelek mutatkoznak elképzeléseik megvalósulását illetően. Úgy gondolom ugyanis, hogy ennek egyik legfontosabb előfeltétele és összetevőjeként a *lakosság és a megválasztott elöljárók közötti megélt, uralmi maníroktól többé-kevésbé mentes kommunikációnak határozott erősödése érzékelhető* – legalábbis a szóbanforgó települések érintett hivatalaiban.

A MAGÁNGAZDÁLKODÓK ÉS A HELYI HATALOM

A magángazdaságok jelentős része a gazdaság és a helyi társadalom *perifériájára szorulva* vegetál, viselkedésére a tanácstalan kivárás jellemző.

A gazdálkodók másik csoportja gazdaságának hosszabb távú stabilitását *szerkezetmódosítással*, a tőke más termelési szférába vagy gyerekei gazdaságaiba áramoltatásával próbálja biztosítani.

A gazdálkodók harmadik csoportja *gazdasági érdekeit a politikai szférában való részvétellel* igyekszik érvényesíteni, investál a politikai szférába – elsősorban természetesen időt, energiát, tevékenységet, kapcsolatokat.

Az alábbiakban egy tiszazugi falu és egy nagykun mezőváros magángazdálkodóinak azon típusait szeretném bemutatni, amelyek gazdasági érdekeiket egy-egy politikai párt köré szerveződve szeretnék (szerették volna) érvényesíteni.

A helyi hatalmi harcokba bekapcsolódó gazdálkodókat élesen elkülöníti a gazdaságuk szerkezete és a helyi társadalomban elfoglalt helyük is. Közös vonásuk, hogy gazdaságuk stabilitásának, továbbfejlesztésének akadályát a gazdaságban meglévő monopóliumokban – elsősorban a föld – látják, így fő célkitűzésük a földmonopólium megszüntetése. Az első típus elsősorban a homoki intenzív szőlő-gyümölcs kultúrájú tiszazugi falura, a második mindkét településre – az állattartó-szántóföldi (vegyes) kultúrájú mezővárosra is – jellemző.

Az önálló földterülettel nem rendelkező, intenzív zöldség-, gyümölcs-kultúrával foglalkozók érdeke elsősorban olyan szerkezet kialakulása, ahol a földtulajdonjogok újraelosztása megtörténik és reális áron, hosszabb időre tudnak bérlethez jutni, mivel ez alapfeltétele a biztos gazdálkodásnak. Nemcsak azért gondolkodnak bérletben, mert a kártalanítás (reprivatizálás) során nem kapnának területet, mivel nem parasztszármazásúak, vagy szüleik földnélküli szegényparasztok voltak, hanem azért is, mert jelenlegi forgótőkéjük nem lenne elegendő a földterület megvételére. Számukra közömbös, hogy kitől bérelnek hosszabb távra területet, de a termelészövetkezet földmonopóliuma irreálisan magas bérleti díjak megállá-

pításához vezet – amennyiben a szövetszövet egyáltalán hajlandó bérletbe adni területét. A bérleti rendszert legmegbízhatóbbnak, legkiszámíthatóbbnak és nem utolsó sorban a leghamarabb hozzáférhetőnek az önkormányzati földeken gondolják.

A gazdaságokat egyformán sújtja a kedvezőtlen gazdasági feltételrendszer, így fokozatosan eljutottak a társulás gondolatáig, ami ezelőtt egyik gazdálkodónál sem jelent meg. Egy táblában szeretnék kivenni a területet – összesen húsz holdat –, ami a gépi megmunkálás és az öntözés költségét csökkentené, az árjukat pedig közösen értékesítenék. A legjobb kapcsolatokkal rendelkezőt, a legrátermettebbet bíznák meg a piac „felhajtásával”, akinek költségét természetesen készpénzzel, esetleg munkával térítenék meg. A társulás kivitelezése tele van buktatókkal, ezek közül leggyengébb láncszem a bérlet és a termelészervezetben szükségszerűen bekövetkező változás. A gazdasági terjeszkedés e módja mögött nemcsak a megfelelő forgótőkehiány húzódik meg, hanem a helyi társadalomban elfoglalt hely és a családszerkezet sajátossága egyaránt. Erre a típusra jellemző, hogy nem rendelkezik kiterjedt családi-rokoni kapcsolatrendszerrel, és a meglévő kapcsolatokat sem tudja beépíteni üzemvitelébe, nem tudja a lokális kapcsolatait gazdasági előnyé alakítani. Családszerkezetében a gyerekek vagy túl fiatalok vagy munkaerejüket elsősorban nem a gazdaságban értékesítik. A területnöveléssel párhuzamosan nem terjeszthetik ki a fóliás zöldségkultúrát – nemcsak a nagy forgótőke igénye miatt, hanem a családi munkaerő relatív kicsinysége miatt sem. A területen olyan kultúrát kell bevezetniük, ami alacsony tőke- és munkaráfordítással is biztos hasznot hozhat. Ők ezt a fóliás dinnyetermesztésben látják, amely nem minden kockázat nélküli, de ha beválik, úgy minimum két héttel előbb jelenhetnek meg a piacon, mint a hagyományos módon termesztők. A kivitelezéshez azonban a jelenlegi földmonopólium-rendszernek meg kell szűnni. Ez a gazdasági elképzelés húzódik meg a politizálásuk mögött is.

A politikai küzdelmekbe a leendő társulás *legerősebb gazdasággal rendelkező gazdálkodója* kapcsolódott be. A kövonalazódó gazdasági társulás potenciális vezetője társainál is kevesebb családi-rokoni kapcsolattal rendelkezett, de neki volt a legnagyobb esélye, hogy a szövetszöveti tagok háztájiban termelt árúját – aminek értékesítését a szövetszövet már a múlt évben sem vállalta – *közvetítő kereskedőként* eladja. Ez lehetőséget teremtett a helyi kapcsolatok kiszélesítésére, azonban ezek még rendkívül töré-

kenyek, esetlegések. Ezt a kialakuló hálózatot csak akkor tudja megtartani és működtetni, ha rendkívül agresszíven védi piacait. Ez a közvetítő kereskedelem a piac szűkülésével rövid távon semmiként sem biztosítja számára a kívánatos kapcsolattrendszer kiszélesítését.

A kiválasztás nem véletlenül esett rá, mivel ő rendelkezik azzal a szocializációs háttérrel, amely lehetővé teszi a lehető legjobb alkupozícióba kerülést. Ezt a készséget nem a családjában sajátította el – édesapja kovács volt –, hanem munkahelyén. Ipari tanulóként, szakmunkásként a Ganz gyárban dolgozott, mint szerszámkészítő. A szakmunkások elitjéhez tartozó csoportban megtanulta érdekeinek megvédését, elsajátította az alkukészséget, ami együtt járt a tekintélyelv elvetésével. Az intézményes alku készsége tette elsősorban lehetővé, hogy a különböző érdekű és nagyon sokszor egymással szóba sem álló – intézmények és pártok között a párbeszéd meginduljon, az önkormányzati vagyon felmérésének szükségességét mindegyik fél elfogadja. A helyhatósági választások előtti idők legagilisabb szervezője volt, a helyi politikai élet meghatározó képviselőjévé nőtte ki magát. Kapcsolatot épített ki a kisszámú radikális értelmiség csoportjával. A helyi pártszervezet (SZDSZ) titkárává választják és elképzelése szerint a szürke eminenciás szerepét tölti be, amennyiben sikerül nemcsak a képviselőtestületbe, hanem a polgármesteri székbe is pártjának képviselőjét bejuttatni. A választási siker után egyre jobban tudatosult benne, hogy a megyei tanácstól hazahívott közigazgatási szakember nem tart igényt tanácsaira, befolyása gyorsan csökkent.

A politizáló magángazdák *másik csoportjának* összetétele heterogénebb, mint az első csoporté. Az öregek elsősorban a vagyonosabb, a kulákká nyilvánítástól az utolsó pillanatban megmenekülő csoportjából, míg a fiatalabbak a volt feltörekvő szegényparasztságból kerülnek ki. Az „öregek” a kollektivizálást követő területrendezéseket kihasználva, már a hatvanas évek első felében újra magángazdálkodókká váltak, vagy dacolva a kollektivizálással, önállóságukat végig megtartották. Gazdaságaik nem szakosodottak, a hagyományos „több lábbon álló” vegyes gazdálkodást folytatnak. Kapcsolattrendszerükben nem különülnek el oly tisztán a különböző szintek, mint az első csoportnál. A rokon-baráti-ismerősi kapcsolataikat rendszeresen át-átszövik gazdasági-piaci elemek. Ez gazdaságaik áru-termelésének jellemzőivel is magyarázható. Az állatok – marha, sertés – szabadpiaci értékesítése (vásárok) biztosítja a gazdaság bevételeinek meg-

határozó arányát; a takarmányt, kisebb állatokat háztól árulják. Gazdaságaik olcsóbban végeznek gépi szolgáltatást, mint a termelészövetkezetek. A helyi társadalomhoz mélyebb gyökerekkel kapcsolódó csoport termelés-szerkezetéből következik a szántóterület minél nagyobb növelésére való törekvésük (legalább annyira, hogy a meglévő gépeket ki tudják használni). Így nem meglepő, hogy a reprivatizációt meghirdető Kisgazdapártban látták érdekeik képviselőjének fő letéteményesét. A helyi hatalom befolyásolásáért, birtoklásáért vívott küzdelemben nem kapcsolódtak be oly nyíltsággal, mint az előző csoport, és nem rendelkeztek igazán vezető egyéniséggel sem. Hiányzott belőlük a tárgyaláshoz elengedhetetlenül szükséges készség éppúgy, mint az akarat. Erejükhöz csak a meglévő szervezet tagadására futotta. Ők a törvény megszületésére várnak.

A két magángazdálkodói típus helyi hatalomért vívott harcában mind a gazdálkodók, mind a pártok sajátosságai tetten érhetők. Függetlenül a konkrét gazdálkodók konkrét érdekeitől, *mindkét csoport alapvető érdeke a föld magántulajdonának és annak garanciáinak létrejötte.* Ezért a két csoport alapérdeke lett volna a taktikai összetartás, különösen, hogy mindkét településen a tőkeerős vállalkozók távortartották magukat a politikai-hatalmi harctól; valamint, hogy mindkét településen jól működő termelészövetkezet van, amelyek tagságának jelentős része nem volt földtulajdonos (még csak nem is örökös), továbbá, hogy a helyi politikai színtéren nem volt rajtuk kívül más – akár ellenzéki, akár kormánypárti, vagy egyéb – ön-szervező erő.

Gazdasági érdekeik nyílt politikai megfogalmazása, egy-egy politikai pártba való szerveződésük egyben azt is jelentette, hogy részesei – végrehajtói lettek a pártok megyei és országos taktikájának, ami alapjaiban befolyásolta a helyi hatalomért folytatott küzdelemben tevékenységüket és egyben be is határolta a választások utáni lehetőségeiket. Míg a Kisgazdapárt minden információt titkosított – a földjüket visszaigénylők számát, a terület nagyságát –, még puhatolózó tárgyalásokat sem folytattak a termelészövetkezettel, tevékenységüket teljes mértékben alárendelték az elsősorban értelmiségiekből álló megyei szervezetnek. Az SZDSZ ugyan nagyobb mozgásteret biztosított a tagok helyi tevékenységének, de hogy ez a szabadság mennyire csalóka volt, kiderült a választások után. A központ által javasolt polgármesterjelölt megválasztását követően a megyei központ befolyása megerősödött, a képviselőtestületben folyó hatalmi harcot

a gazdálkodó csoport többé már nem tudta befolyásolni.

A gazdasági érdekek politikai úton történő érvényesítésében az intenzív kultúrával rendelkező csoport már vereséget szenvedett. Feltételezhetően a Kisgazdapárt köré tömörült magángazdálkodók sem járnak jobban. Még akkor sem, ha a kárpótlási törvény megszületik, mert hiányzik belőlük a tárgyalókészség, az alkupozícióra törekvés, ami nélkül a szövetkezettel való tárgyalás nem sok sikerrel kecsegtet.

ÖSSZEGZÉS A MÁSODIK SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

A szekció szervezésekor arra kértük a korreferálókat, hogy az elmúlt évtizedben végzett és a különböző empirikus falukutatók alkalmával született legfontosabb eredményeikről szóljanak. Elsősorban azokról, amelyek eddig nem kerültek publikálásra. A szociológiai szekcióban elhangzott előadásokat, hozzászólásokat három téma köré csoportosítottuk:

- a falukutató táborok;
- a rendszerváltás előtti társadalmi valóság;
- hogyan zajlott le a rendszerváltás a falvakban?

Négy résztvevő a falukutató táborokról szólt különböző megközelítésben. A bevezető előadásban a témával kapcsolatos módszerek felvázolására került sor. Nyilván kevesen tudnak ellenérvet találni arra az állításra, miszerint egy-egy falu (vagy mezőváros) gazdaság- és társadalomtörténete *családtörténeti módszerekkel* kutatható legjobban. Elhangzott, hogy a 60-as évektől egyre összetettebb, differenciáltabb és technizáltabb falusi valóság feltárásához elengedhetetlenek a *specializált gazdaságtörténeti és intézménytörténeti interjúk*, de a jövedelem elköltésének, felhasználásának alakulását is meg kell vizsgálni ahhoz, hogy megértsük a paraszti életvitel fél évszázados átalakulását, és az új életminták kialakulását. Végeredményben a *lokális monográfikus vizsgálatok* vezethetnek el bennünket a magyar vidék máig is képlékeny átrétegződési folyamatának valóságos megismeréséhez.

Egy kutató a falukutatóknak egyfajta *tipologizálására* vállalkozott. Érthetően ez az előadás váltotta ki a legtöbb vitát, hozzászólást a jelenlevők körében. Az említésre kerülő négy csoport közül a szerző az elsőt tartotta a legfontosabbnak, és azt *politikai falukutatásnak* nevezte. A módszertani igényeken túl az ide sorolható kutatók közös erénye, hogy levéltári anyagok alapján viszonylag pontosan dokumentálták, hogy az *elmúlt 45 év legnagyobb vesztese az önálló egzisztenciájától megfosztott parasztság volt*. A politikai falukutatók 1987-88-tól a már megalakult előpártokban tevékenykedtek, és ezért megkezdett munkájuk jórésze befejezetlen maradt.

A második csoportba sorolt kutatókat már nem a rendszerkritika, hanem a *megértő szociológia* értékszem pontjai vezérelték.

A harmadik csoportba az *oktatás, faluismereti táborok és „kutatások”* sorolhatók. Két olyan korreferátum is elhangzott, amely egy-egy ilyen típusú munkáról számolt be. Az egyikben a szerző, aki maga is mint egyetemi oktató, táborvezető, arról ír, hogy a táborok olyan képzési formák lettek, amelyek új alternatívát jelentettek a létező oktatási intézményrendszerrel szemben. Egy kollégiumi igazgató pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az agrárpályán tanuló hallgatóknak létfontosságú faluszociológiai speciálkollégiumokon kellene megismerkedniük a falu sajátos társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaival.

A negyedik csoportba a szerző szerint az ún. *hivatalos tudományos falukutatások* sorolhatók. Ez alatt az előadó olyan kutatásokat értett, amelyeket a politikai vezetés vagy az államigazgatás rendelt meg, és ezen belül egy-egy település vagy – gyakrabban – egy-egy régió szaktudományos vizsgálatát vállalták fel. Ebben a szekcióban elhangzott és a rendszerváltást vizsgáló kutatások többsége is ebbe a csoportba sorolható.

A témával kapcsolatos vitából érdemes kiemelni, hogy egyetlen tipológizálásnak sem szabadna figyelmen kívül hagynia az etnográfiai néprajzi falukutató munkákat. Különböző múzeumokban számtalan ilyen jellegű kutatási anyagot őriznek. Azt azonban a kiegészítő hozzászóló is elismerte, hogy az agrárszociológiának abban van a nagy teljesítménye, hogy ezeket a vizsgálatokat meg is írták.

Öt előadás a rendszerváltás előtti társadalmi valósággal foglalkozott. Ezek közül mindenekelőtt ki kell emelni azt az előadást, amelyből kiderül, hogy 1960-tól napjainkig csak Baranyában 9%-kal – azaz 29 településsel – csökkent a falvak száma. A falvakban tartóssá váló működési zavarok funkcióváltáshoz vezetnek, ezek lehetnek sikeresek, mint pl. az üdülőfalvakban, vagy sikertelenek. A szerző két ilyen típusról beszél, az elnéptelenedő vagy erősen fogyó népességű és az erodálódó társadalmi településekről.

Egy másik előadásban az anyagi rétegződés empirikus eredményeiről esett szó. Ez utóbbiból megtudjuk, hogy a felső rétegek átlagosnál nagyobb arányának megjelenésére kihatott a második gazdaság vállalkozászerű működtetése, a család múltbeli vagyoni helyzete és a háromgenerációs együttlét. Az előadással kapcsolatos vitából még az is kitűnt,

hogy a horvát nemzetiségűek nagyobb arányban kerültek a középrétegek soraiba, mint az erősen differenciálódó magyar megkérdezettek.

A szekcióban az „ízes szociológiai stílus” miatt üdítően hatott az az előadás, amelyek a mai puszták lakóiról szólt. Ugyan ez nem vonatkozott az előadás tartalmára, mert hiszen a pusztai ember függőségét még a legnagyobb mértékű falusi ember függőségével sem lehet összehasonlítani, s ez nem csak a kétkezi munkásokról, hanem a „fehérgalléros cselédekről” is elmondható. Az elvándorlás okairól és irányáról egy járszági község példája alapján értesülünk. Az egész szekcióban sajátos színfoltot képzett az az előadás, amelyből megismerhettük az 1930-as, 40-es évekbeli gazdaképzést. A szerző elmondta, hogy azok akkor az európai képzéssel szinkronban voltak, és felvázolta, hogy ma milyen szerepe lehet a gazdaképzésnek a falu modernizációjában.

Öt előadásban a rendszerváltásról volt szó. Nemcsak az egyén, de egy egész falu is „kiéghet”, teljes letargiába kerülhet. Erről olvashatunk meggyőző sorokat egy Heves megyei kis falu kapcsán. Az emberek édes-bús nosztalgiával már csak a hatvanas évekre gondolnak. Ami azzal a korról kapcsolatban élteti őket, az a szabad lopás demokráciájára és a számonkérés elmaradására való emlékeztet.

Ezzel szemben a falu „magára találásáról”, „eszmélésének” és érdekképviseleti lehetőségének egy évtizedes történetéről esett szó egy másik előadásban, ahol egy ugyancsak az 1980-as évtizedben formálódott, a falutársadalom helyi hatalomhoz való új viszonyáról is olvashatunk. E gondolatok kiegészítéseként egy következő előadásból már arról értesülhetünk, hogy a helyi társadalom egyes rétegei viszont érdekképviselet és kapcsolatok nélkül maradtak. A politikai rendszerváltás sajátos módon zajlott le abban a térségben, ahol polgárosult sváb családok utódai élnek. Alföldi példák alapján pedig a magángazdák és a helyi hatalom közötti kapcsolatról hallhattunk. Kiderült, hogy a politikai küzdelemben a jobb gazdagsággal rendelkezők kapcsolódnak be.

Végezetül kiemelem, hogy a szociológiai szekcióban komoly vita folyt, érvek és ellenérvek csaptak össze egy-egy téma kapcsán. A jelenlevők nem kerültk meg azt a kérdést sem, hogy vajon a falu vagy a falukatatók vannak-e válságban? A felelet nem volt egyértelmű, csupán annyit lehet nyugodt szívvel nyugtázni, hogy bárcsak a falukatatók, s ne a falu lenne válságban.

III. ÖNKORMÁNYZAT ÉS FALUMENEDZSELÉS SZEKCIÓ

VÁLTOZÁSOK A FALVAKBAN
AZ ÖNKORMÁNYZATI MODELL NYOMÁN

Formáljogi megközelítés

A helyi önkormányzatokról szóló törvény hatálybalépésével formailag a falusi közigazgatás számára gyökeresen új feltételek teremtődtek. Miután az önkormányzás joga kollektív állampolgári jog, tehát *nem lehet* egyrészt *az önkormányzatok jogai tekintetében különbséget tenni*, másrészt *nem korlátozható az önkormányzati jogalanyiség sem*. Ez a két elv a falvak korábbi jogi státuszához képest óriási változást jelent, hiszen megszűnt a falvak önkormányzatának szervezeti alárendeltsége, illetve helyi döntés kérdése az is, hogy a falu teljesen önálló önkormányzatot illetve hivatalt működtet-e, avagy a törvény kínálta valamelyik társulási formát választja. Országos méretekben nincs információ arról, hogy a falvak végül is milyen mértékben és formában éltek a jogállás megválasztásának szabadságával, általános trendként azonban valószínűleg megáll, hogy a *korábbi területi irányítási szerkezethez képest erős dezintegráció, visszakörzetesedés tapasztalható*.

Ez a trend annyit mindenképpen jelent, hogy a döntési fórumok jelentősen közeledtek a falusi lakossághoz. Hogy az igazgatási egységek széttagolódása a hatékonyságra és a szakszerűsége milyen hatással lesz, egyelőre nehéz megjósolni. A szakszerűség romlása ugyanis több hatás együttes eredőjeként jelentkezhet. Az egyik tényező kétségtelenül az lehet, hogy a kicsinyke, kevés szakembert alkalmazó hivatalok messze vannak az igazgatástudomány által elképzelt optimumtól. Arról sem szabad megfeledkezni azonban, hogy nagyrészt kicserélődik a közigazgatási állomány (legalábbis a vezetők illetve tisztségviselők vonatkozásában), másrészt jelentősen módosulnak a feladatok tartalmilag és eljárástechnikailag egyaránt. Azt is meg lehet kockáztatni, hogy *egy ilyen léptékű-mélységű tartalmi, szerkezeti és személyi változás az igazgatásban szükségszerűen megrázkódtatásokat eredményez*, amivel számolni kell, illetve kellett volna.

A jogilag tételezett változások körébe tartozik az is, hogy *kiszélesedik a falusi döntések fórumrendszere.*

Már az új választási mechanizmus aktivizáló szerepe is vitathatatlan, egyrészt a jelölési módszer liberalizálódásával, illetve a polgármester közvetlen választásával. Az önkormányzati szisztémában a *közvetlen demokratikus formák* felértékelődnek, beépül a döntési mechanizmusba a helyi népszavazás, népi kezdeményezés, közmeghallgatás. A törvény szabályozási stílusából következően azonban további sajátos, helyi formák működtetésére is lehetőség van.

Az önkormányzati *képviselői szervezeti rendszer* is *tagoltabb* a korábinál, hiszen a plénum mellett a *bizottságok* is rendelkezhetnek döntési jogosultsággal, illetve területi *részönkormányzatok* működtetésére is lehetőség van.

A helyi önállóság jogi-intézményi feltételei mellett a gazdálkodás terén is bekövetkeztek elvi változások. A falusi önkormányzatok is szabadon gazdálkodhatnak, tulajdonosok, vállalkozók, adót kivetni jogosult helyhatóságok, elvileg tehát a helyi gazdaság emancipált szereplői.

Az alkotmányjogi változások mérlege tehát egyértelműen pozitív, a helyzet azonban korántsem ilyen rózsaszínű.

A szabályozás, s a valóságos lehetőségek csapdái

Vitaindítómban eddig a szabályozás pozitívumait hangsúlyoztam, s valóban ezeknek van döntő és hosszú távon érvényesülő jelentősége. Ugyanakkor nem szabad elsiklani az intézményesítés következetlenségei, rejtett csapdái mellett sem. Ezeknek pusztán a felsorolására van itt és most lehetőség.

A nyugati önkormányzati szisztémákban – falusi térségekben különösen – uralkodó működési forma a *társulás*. A mi modellünk ugyan szabályoz társulási formákat, ám ezek szerveződése lassú, és igazán nem is ösztönzött, ráadásul a hatáskörök tisztázatlansága miatt *még a szükségességük felismerése is hiányzik.*

Így aztán a falvakban talán nagyobb arányban választják a körjegyzőségi formát, amelyik tisztázottabbnak s egyszerűbbnek tűnik, mint az igazgatási társulás. A *körjegyzőségek* – bár szükségszerűségüket nem vitatom –

mindig magukban hordozzák a veszélyt, hogy a tagönkormányzatok tevékenységét kiüresítik.

A körjegyzők a 45 előtti magyar önkormányzati szisztémában is informálisan, majd egyre inkább formalizáltan is magukhoz ragadták a testületek által már alig ellenőrizhető helyi hatalmat. A mi törvényi szabályozásunk sem képes ezt hathatós garanciákkal megakadályozni.

A másik – lényegében szabályozási – problémát a *megyék*, illetve a *köztársasági megbízottak intézményesítésében* látom. A megyék törvényből kiolvasható rendeltetése, illetve a köztársasági megbízotthoz telepített, illetve telepítendő hatáskörök alapján kirajzolható munkamegosztás azt ígéri, hogy a kisközségek meglehetősen egyedül maradnak. A szakmai segítségnyújtás például úgy tűnik, hogy inkább a köztársasági megbízott feladatkörébe illik, míg – véleményem szerint – a községek természetes partnere sokkal inkább a megye lenne, amelynek tekintetében egyértelmű a mellérendeltségi pozíció.

A természetes szövetségtől tudatosan távol tartott falvak, amelyek társulási hajlama sem túlságosan erős, kiszolgáltatottá válnak, működésük hatékonysága romlik. A szabályozás és a valóság inkonzisztenciája fedezhető fel abban, hogy a feladatok szabad vállalási rendje, a kötelező önkormányzati feladatok – egyelőre alig differenciált – meghatározása, az ún. ellátási felelősség elvi megszüntetése és a még sokáig megváltoztathatatlan körzetesített ellátásszervezés között űr tátong. Ez a probléma kislefák esetében úgy jelentkezik, hogy alig rendelkeznek saját intézménnyel, ellátásszervezési feladataikban a körzeti szolgáltatásokat nyújtó települési önkormányzatoknak ki vannak szolgáltatva, egyezségük a piac törvényeire van bízva, holott alkupozícióik korántsem egyformák.

A *törvénynek* tehát az a sajátossága, hogy optimális helyzetet modellez, s az átmenetet megpróbálja a szokásos átmeneti intézkedésekkel kezelni, különösen a kisebb falvak esetében eredményez hátrányokat. Jó példa erre az egész gazdálkodásról szóló fejezet is, amelyik nemigen törődik azzal, hogy vajon a tételezett helyi források vannak-e vagy nincsenek.

A törvény azon szabálya, hogy az „önhibáján kívül hátrányos helyzetben lévő” önkormányzatot kiegészítő állami támogatás illeti meg, nyilvánvalóan alkalmatlan a kisközségek általános, és tartós fejlettségi különbségeinek kezelésére. Sokkal inkább likviditási gondok pénzügytechnikai megoldásának tűnik.

Lényegében itt térünk át a *valóságos körülményekben rejlő azon csapdákra*, amelyek az önkormányzati modell bevezetésével elvileg bekövetkező pozitív változásokat hosszú ideig akadályozhatják. Újra csak példálózva térek ki néhány ellentmondásra. Hiába szélesedett ki az önkormányzati helyi demokrácia fórumrendszere, ha a kistalvok többségét politikai apátia, bizalmatlanság, a „mitudat” teljes elvesztése jellemzi. Hiába adatik meg a társulás szabadsága, ha az önkormányzatok többsége bezárkózik, s az integráltság hiánya a centralizáció forrásait táplálja. Hiába adóztathat, vállalkozhat a kistelepülési önkormányzat, ha nincs megadóztatható jövedelem, ha a vállalkozás szinte minden materiális feltétele hiányzik.

Konklúziók

Felvetődik a kérdés, hogy akkor elhamarkodott volt az önkormányzati reform? Meg kellett volna várni, hogy a fogadó közeg megérjen, felkészüljön a változásra? A válasz nyilvánvalóan az, hogy nem, mert a korábbi irányítási, szervezeti keretek között a helyi fejlődés forrásai aligha bővíltek volna. Ugyanakkor kár bedugni fejünket a homokba, s úgy csinálni, mintha az alkotmányos keretek megteremtésével minden rendben is volna.

Mind a rendszerváltásból következő átmenetet, mind pedig a gazdasági válsághelyzetet kezelni kell, mégpedig úgy, hogy az ne legyen ellentétes a hosszú távú modellcélokkal. A falvak önkormányzatára konkretizálva a gondolatot, a szervezeti és irányítási keretek megváltoztatásával új településfejlesztési stratégiára van szükség, amely hatékony eszközrendszerrel vállalkozik a felzárkóztatásra. Egyelőre alig látni egy új területfejlesztési filozófia, illetve intézmény- és eszközrendszer körvonalait. Meg kellene továbbá állapotodni bizonyos politikai vagy ha úgy tesszük hatalomgyakorlási axiómákban. Egyelőre ugyanis a centralizációs törekvések sokkal erőteljesebbek, mint az önkormányzati törvény elfogadása idején ígért „önkormányzatbarát” politika.

A háromezer önkormányzat egymásközt is megosztva nehezen képes a központi hatalom döntéseit befolyásolni. Ráadásul a különböző önkormányzatok esélyei az érdekérvényesítésre erősen különböznek. Demagógia lenne persze a főváros és egy baranyai kistalvú hatalmi potenciáljának egyenlőségét követelni, de a demokrácia egyik értékmérője éppen a

„kisebbségek jogainak” különleges védelme. Nálunk az önkormányzati szférában is farkastörvények uralkodnak, holmi félreértett liberalizmus jegyében.

Abban is megállapodásra kell jutni, hogy a politikai érdekérvényesítés terén milyen érdek illetve szervezeti típusokat engedünk a tűzhöz. A pártkizárólagosságra törekvő politikai tagoltság szükségképpen gyengíti az önkormányzati szféra hatalmi esélyeit.

A falusi önkormányzatok támogatása nem csak a kormányzat feladata. Szerepet kell vállalni az önkormányzati érdekszövetségeknek, a megyéknek, s a települési önkormányzati társulásoknak is. A falvak megkülönböztetett figyelme azonban nem elkülönült, pontszerű falupolitikát s különösen nem tiszavirág életű akciózást kell, hogy jelentsen. A falusi térségek problémái értelmezhetetlenek a többi területi kérdés nélkül. A falusi önkormányzatok speciális problémái kezelhetetlenek a modell egészének bizonyos korrekciói nélkül. Mindenesetre a globális problémák együttes és pregnáns szindrómaként talán éppen a falvakban a legerőteljesebbek.

NÉHÁNY GONDOLAT A HELYI ÖNKORMÁNYZATI RENDSZER KIÉPÍTÉSÉNEK FOLYAMATÁRÓL

A konferencián több korreferens is akként vélekedett, hogy a helyi önkormányzatok létrehozását – egész pontosan képviselőtestületeik megválasztását – indokolatlanul felfokozott várakozás előzte meg, amely illúzióktól sem volt mentes.

Sajnos még a szakirodalomban is kevés figyelmet kap az a tény, hogy a helyi önkormányzati rendszer kiépítése nem valósítható meg egyik napról a másikra, nem köthető egy meghatározott időponthoz, és a folyamat a lényegét tekintve csak elkezdődött a helyi önkormányzati képviselőtestületek megválasztásával. Valójában tehát a zavarmentesen működő önkormányzati rendszer létrehozása időigényes folyamat, ugyanakkor azonban vannak tovább nem halogatható teendők.

Egyet kell érteni azzal a felfogással, amely szerint a *központi kormányzásnak nem mindig és nem minden területen érdeke a helyi önkormányzatok önállóságának a fejlesztése*. Emiatt szükséges – többek között – az alapvető alkotmányos garanciák kialakítása és betartatása. Úgy vélem azonban, a problémakörnek ez a hagyományosnak mondható megközelítése esetleg új szempontból történő vizsgálódással is kiegészíthető. Feltehető ugyanis a kérdés: vajon biztosak lehetünk-e abban, hogy az önkormányzatok feladatkörének bővítése minden esetben önkormányzati (települési) érdekeket szolgál? Úgy vélem, a kérdésre nem adható egyértelműen igenlő válasz. A feladatkör tágítása feltételek nélkül alig több az írott malasztnál.

Továbbmenve: *az állami feladatok áthárítása az önkormányzatokra, a központi irányítás felelősségtől való szabadulását is jelentheti*. Nézetem szerint emiatt az önkormányzatok tényleges súlya, szerepe nemcsak a feladatkörök bővítésén keresztül erősíthető. Mindehhez hozzátehető: a helyi közösségek körében a közszolgáltatások biztosításáról való racionális gondolkodást nagyon sok külső (az önkormányzati rendszertől független) tényező befolyásolja. (Pl. műszaki, technikai megoldások, gazdaságossági szempontok stb.) Ebből pedig az következik, hogy az említett szolgáltatá-

sok egy része a hagyományosan értelmezett önkormányzati keretek között már nem szervezhető meg. Mindez persze nem jelentheti a települési érdekek szem elől tévesztését, az önkormányzatok visszaszorítását vagy kirekesztését. Ellenkezőleg: ki kell dolgozni azokat a megoldásokat, amelyek a jelenleg is működő rendszerek mellett biztosítják az érdekérvényesítés lehetőségét.

Elfogadva az említett gyakorlattal szembeni fenntartásokat, megjegyzendő, hogy az éremnek másik oldala is van. Aligha lehet azonban megfogalmazni azt az igényt, hogy a helyi és területi igazgatási feladatok ellátása kizárólag önkormányzati keretek között valósuljon meg. A dekoncentrált szervek létrehozása és működtetése mellett szakmai, gazdasági szempontok sorakoztathatók fel. Tehát a centrális irányítás alatt működtetett szervek létjogosultságát aligha helyes vitatni. E helyett inkább arra a kérdésre kell megtalálni a választ, hogy adott körülmények között *milyen területen célszerű a dekoncentrált szervek létesítése*, és meddig terjedjen hatáskörük. Kétségtelen tény ugyanis, hogy a dekoncentrált szervek térhódításával párhuzamosan a túlméretezett centralizálás veszélyforrásai is kialakulnak.

Elfogadhatatlan a törvényességnek mind gyakrabban felbukkanó egyfajta „szelektív” értelmezése. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a jogalkalmazók egy része esetenként megszüri a hatályos jogot és vannak rendelkezések, amelyeket alkalmaz, másokat viszont figyelmen kívül hagy. A szélsőséges értelmezésre egy példa: nagyon sokan úgy látják, hogy az *önkormányzati feladat- és hatáskör rendezésének elhúzódása egész egyszerűen tehetetlenségre kárhoztatja a helyi hatalom szerveit*. Mások viszont azon az állásponton vannak, hogy a kialakult (kialakulatlan) helyzet kifejezetten kedvező, mivel alig vannak kötöttségek, és amit kifejezetten nem tilt a jog, azt megteheti az önkormányzat.

A *feladatok meghatározása* a közigazgatás világában általában kétféle formában valósul meg. Az egyik, amikor a feladatokat „*külről*” ruházzák a szervre, vagy normatív vagy pedig konkrét aktus formájában. Nagyon gyakran ez a mozzanat a szerv intézményesítésével egyidőben történik meg. A közigazgatásban ezek a megoldások tekinthetők általánosnak. A másik lehetőség, amikor a szerv *saját maga (vagy maga is) alakítja feladatkörét* oly módon, hogy felvállal különböző közhasznú teendőket. A feladatok meghatározása vagy felvállalása azonban csak elengedhetetlen kezdeti lépésnek tekinthető a funkcionálás szempontjából.

Ahhoz azonban, hogy a szerv célirányosan mozgásba hozható legyen, szükséges a különböző feltételeknek a biztosítása is. Ez komplex feladat és különböző elemeket foglal magába, amelyeket leggyakrabban személyi és tárgyi (dologi) csoportosításban szokás felsorolni. Azoknak a szervezeteknek az esetében, amelyeknek tevékenysége joghatás kiváltására irányul, a feltételek közül a *hatáskör szabályozása* nem maradhat ki. Ennek hiányában ugyanis egész egyszerűen nincs meg az eljárás (a fellépés) elvégzéséhez szükséges jogalap. Ezek után a feladatkör (azaz a feladatok egy-egy meghatározott csoportja) és a hatáskörök kapcsolatából a későbbiekre is tekintettel két következtetés vonható le:

- a feladatkör ellátásának a hatáskör biztosítása csak egyik, de nem az egyetlen feltétele, ugyanakkor a közigazgatásban lényegében ez a feltétel alapozza meg a törvényes működést;
- a hatáskörök telepítését összhangba kell hozni a feladatok ellátásával.

A feladat- és hatáskörtelepítés folyamatának elakadása elméleti és gyakorlati nézőpontból egyaránt joggal kritizálható. Hiba lenne azonban abban reménykedni, hogy az önkormányzatok hatásköreiről szóló javaslat törvényi szintre emelésével a feladat letudható lesz.

Befejezésül azt tartom kiemelendőnek, hogy az önkormányzati rendszer kiépítésének folyamata ellentmondásokat, feszültségeket is hoz magával. Ezeknek egy részét azonban a fejlesztés gondos előkészítésével meg lehet előzni. Az önkormányzatok oldaláról okkal várható el, hogy ez meg is történjen, mivel a sokat emlegetett önkormányzatbarát környezet kialakításába ez is beletartozik.

AZ ÖNKORMÁNYZATOK ÉS GAZDASÁGI ESZKÖZRENDSZERÜK
(Lehetőség és valóság)

Az önkormányzati törvény előkészítő vitáiban és elfogadása óta egyaránt megfogalmazódik, hogy az önkormányzatiság gazdasági eszközrendszere hiányzik, illetve nincs összhangban a helyi feladatokkal. Mindez különösen sok problémát okoz olyan társadalmi-gazdasági viszonyok között, amikor az *önkormányzatok nem egyenlő eséllyel indulnak*, hiszen köztudott, hogy a *redisztributív mechanizmusok túlzott területi egyenlőtlenségeket indukáltak*, melyek szorosan korreláltak a települések településhierarchiában betöltött funkcióival. Ugyanakkor az *önkormányzatiság objektíve nagyobb lehetőséget teremt a településszintű önállóság és a helyi sajátosságok megvalósítására*, arra, hogy legyen igazi gazdája a településeknek, hogy „a választópolgárok helyi közössége – közvetlenül, illetőleg a választott helyi önkormányzata útján – önállóan és demokratikusan intézze a helyi érdekek közügyeit”. Hogyan oldható fel az ellentmondás a *lehetőség és a mai valóság között?*

Elvben megfogalmazza a törvény, hogy „*az Országgyűlés, támogatva a helyi közösségek önszervező önállóságát, segíti az önkormányzathoz szükséges feltételek megteremtését, előmozdítja a közhatalom demokratikus decentralizációját*”. Miből adódik a hiányérzet, mi az, amire nem kaptunk a mai napig sem választ? Az, hogy változatlanul nem tisztázódott az állam szerepe, az állami beavatkozás funkciója és annak gazdasági eszközrendszere a településpolitikára vonatkozóan sem. A szabályozások – adópolitika, költségvetési politika, pénzügyi-monetáris szabályozás stb. – sokkal inkább szolgálják a költségvetési politika központi gazdaságpolitikai céljait, mint a helyi, decentralizált feladatokat, illetve azok feltételeinek megteremtését.

Így aztán érthető, hogy egyik oldalról túl sok az elvárás, az illúzió, míg a másik oldalról erőteljesebb az aggodalom a gazdasági alap hiánya miatt. Feltétlenül tisztázni kell (illetve már kellett volna) a *közösségi szükségletek kielégítésével kapcsolatos feladatokat*, a munka- és finanszírozásmegosztást

a költségvetés szintjei (központi és helyi szintek) között. A mai finanszírozás, a maga sajátos *normatív jellegénél fogva túlzottan diszpreferálja azokat a településeket (főként falvakat), melyek nem rendelkeznek a közösségi szükségletek kielégítéséhez megfelelő infrastruktúrával, intézményhálózattal, de azokat is, melyek térségi feladatokat látnak el*, hiszen a normatív támogatás még az intézmények működéséhez sem elegendő (főként kisvárosok és községek esetében!). Empirikus kutatásaink is bizonyítják, hogy a településpolitika, településfejlesztés vonatkozásában a költségvetési és a monetáris politika eszközrendszere és annak aránya sincs összhangban szándékolt céljainkkal. Egy ilyen helyzetben a finanszírozás átállítása a többféle forrásból történő finanszírozásra sem hozhat eredményt. Ehhez előbb a *társadalmi funkciók jövedelemtulajdonok közötti előredeklarált és konszenzuson nyugvó megosztására van szükség*. Például meg kell határozni, hogy az *állampolgárt milyen típusú, illetve milyen színvonalú szolgáltatás illeti meg*, törvényben kell rögzíteni az állam és az önkormányzatok közötti funkciómegosztást és a finanszírozási közreműködés mértékét.

Sajnálatos tény, és – ez leginkább a településpolitikában, illetve a szociálpolitikában érzékelhető, hogy az eddigi döntéseknél nem, vagy alig vetjük figyelembe az *előző évek döntéseinek hatását*, mely miatt a mai allokációnak is túl sok negatív hatásával kell számolnunk.

Ezt bizonyította az önkormányzati gazdálkodásra való áttérés 1990. évi tapasztalata, amikor a pénzügyi mérlegkészítés nagyon sok településnél nyilvánvalóvá tette, hogy az állami támogatás csökkenése főként a kisebb településeket, falvakat hozza nehéz helyzetbe, hiszen a népességáryanos normatív elosztás, bármilyen igazságosnak is tűnik elvileg, a kistelepüléseket olyan minimális bevételhez juttatja, ami semmire nem elég, ismerve a kistelepülések demográfiai helyzetét és infrastrukturális fejletlenségét.

A jelenlegi adórendszerünk, mely a *központi adó arányának magas színvonalon tartása mellett képzei el a helyi adók bevezetését*, arra kényszeríti a települési önkormányzatokat, hogy ott vegyék figyelembe a lakosság adóviselő képességének a határát, ahol a bevételre a leginkább szükség lenne. A falu menedzselésével kapcsolatban a helyi önkormányzat egyik legfontosabb funkciója ma az *erőforrás-biztosítás*. E funkció teljesítését viszont jelentős mértékben akadályozzák a települések közötti különbségek, melyek megnyilvánulnak abban is, hogy az *információk nem, vagy csak később jutnak el a falvakba és a kisebb településekre*. A falvak helyi önkor-

mányzatai – gyakran éppen az információhiány, máskor pedig az óvatosság, a túlzott biztonságra törekvés miatt – nem tudják kihasználni a monetáris politika lehetőségeit sem. A vállalkozások szempontjából ma a saját tőkefelhalmozás hiánya különösen fontossá teszi a hitellehetőségeket. Valószínűsíthető (az eddigi információink alapján), hogy a hitelben részesült vállalkozók földrajzi megoszlása hasonló koncentrációt mutat, mint a korábbi jövedelemelosztás.

Jelenleg a falvak helyzetén azért sem segít a gazdaságpolitika a maga eszköztárával, mert a szűkösen rendelkezésre álló forrásokat úgy osztja el, hogy a *helyi teherviselőképesség növekedésével párhuzamosan nőnek az állami támogatások* (pl. a céltámogatások, pályázatok). Mindez lehet, hogy jó hatásfokkal működtethető egy olyan gazdaságban, ahol nincsenek a miénkhez hasonló mértékű területi differenciák, ahol kialakultak a települések népességmegoszlásához szükséges feltételek.

A mai magas központi adóelvonás és településdifferenciák mellett sokkal inkább indokolható egy olyan mechanizmus kialakítása, ahol a támogatás mértéke és a beszedett adó, azaz a település adóviselő képessége éppen ellentétes egymással, hiszen *ott szükséges a támogatás, ahol az adóviselő képesség szerény a településeken*. A központilag kivetett adókkal kapcsolatos kedvezmények is elsősorban makrogazdasági célokat szolgálnak, ugyanakkor a településszinten jelentenek bevételkiesést.

Bár ma még – éppen a statisztikai információs rendszer hiányosságai miatt – nincsenek teljes mértékben megbízható, pontos információink, de a figyelemfelhívás érdekében fontosnak tartom a részinformációkat is közzétenni. A *kisvállalkozások fejlődését* és számuk növekedését célzó vissza nem térítendő támogatás településtípusok szerinti megoszlását elemeztem egy véletlenszerűen kiválasztott mintán.

A vissza nem térítendő támogatásban részesült vállalkozók megközelítőleg 50%-a budapesti vállalkozó, melynek során a támogatás összegének kb. 70%-a Budapestre került. A *kiemelt városokkal*, illetve a megyeközpontokkal együtt a támogatások 84–85%-a került nagyvárosokba, megyeszékhelyekre, ez a vizsgált vállalkozók 80%-át jelentette. A településhierarchiában továbbhaladva (lefelé!) megállapíthattam, hogy *a falvak a vissza nem térítendő támogatás 6-7%-át kapták összesen*. A számadatokból az is látható, hogy *az egy vállalkozásra jutó összeg is korrelál a településhierarchiában betöltött ranggal*.

Végezetül megemlítem, hogy a *jogi szabályozás* is sok esetben *elmaradt a valóságtól*, ami fékezi a helyi kezdeményezéseket. Nem tisztázott ma még, hogy mit tekintünk közérdekű tevékenységnek, nincs megfelelő non-profit szabályozás, késik a számviteli törvény stb., de tulajdonképpen legnagyobb gondot az önkormányzatok feladat- és hatáskörének tisztázatlansága, a vagyoni-tulajdoni kérdések bizonytalanságai jelentik. A költségvetési törvények folyamatosan határoznak meg olyan kérdéseket, melyeket az államháztartási törvénynek stratégiai jelleggel kellene szabályozni. A távlati, stratégiai elképzelések hiánya azért is gond, mert a falu fejlődésének *fő kérdése, az infrastruktúra fejlesztése* is stratégiai kérdés, amit a falu, az önkormányzat önerőből nem képes megvalósítani, bárhogy is megszervezi a civil társadalmat.

GONDOLATOK AZ ÖNKORMÁNYZATOKAT KÖRÜLVEVŐ JOGI KÖRNYEZETRŐL

Ahhoz, hogy a „fiatal” magyar önkormányzatok helyzetét értékelni tudjunk, mindenekelőtt azt szükséges tisztázni, mit is értünk önkormányzatiság alatt. A helyi önkormányzás a választópolgárok közösségét érintő helyi közügyek önálló, demokratikus intézése, a helyi közhatalomnak a lakosság érdekében való gyakorlása. A továbbiakban először magát a fogalmat, majd valódi életre hívásának esélyeit vesszük szemügyre röviden, mindennapjaink tükrében.

Az önkormányzatiság néhány összetevője

Alkotmányunk idézett rendelkezése és a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény (továbbiakban Ötv.) szemléletmódja is azt bizonyítják, hogy nézőpontbeli az a változás, amely a korábbi tanácsrendszer feladat- és forráselosztó technikájához képest napjainkra következett be. Uralkodóvá vált az az elvi nézőpont, hogy a helyi ügyek valóban helyben, a leginkább érintettek döntései nyomán formálódjanak. Az Alkotmány deklarációja és az Ötv. keretei azonban nem biztosítják (önmagukban nem is biztosíthatják) azokat a valóságos – jogi és materiális – feltételeket, amelyek *conditio sine qua non*-jai a gyakorlati megvalósulásnak. Ebből következően kijelenthetjük, hogy jelenleg Magyarországon az önkormányzás szabadsága *csak látszólag adott*. Ha ezen rövid időn belül nem változtatunk, féltő, hogy a deklarált célok semmivé válnak és egyúttal elvesztik hitelüket is.

Az önkormányzatiság fogalmának és gyakorlatának is elengedhetetlen összetevője a *hatalomgyakorlás*. E tényből adódóan jelentkeznek bizonyos problémák, amelyeket a miénknél kiforrottabb demokratikus rendszerekből sem sikerült mindmáig kiiktatni, csupán tompítani. Ezek részben a hatalom működésének velejárói, részben az érdekartikuláció mechanizmusai, illetve a hatalmat gyakorló bürokrácia önálló érdekeinek elkülönüléséből következnek, hogy csak a legfontosabb összetevőket emeljem ki. (Az említett jelenségeket a makroszintű igazgatási rendszereket tanulmányozva figyelhetjük meg klasszikusan kiforrott formáikban.)

Az önkormányzatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a jelzett problémák a méretektől, a területi elhelyezkedéstől, a fejlettségtől, a hagyományoktól, nem egyszer maguktól az éppen felmerülő aktuális problémáktól függően egészen eltérő módon jelentkezhetnek. Első látásra az önmagát kormányzó közösség nagysága a meghatározó. Ezt emelem ki én is, hiszen önmagában teljesen természetes módon a mérettel párhuzamosan válik egyre bonyolultabbá a helyi politikai rendszer, közvetettebbé a hatalomgyakorlás.

Általában leszögezhetjük, hogy *még nem zajlott le az a váltás az emberi lelkekben és magatartásformákban, amely alapján a lakosság valóban ura lenne saját önkormányzatának.* Szomorú, de tény, hogy a legtöbb ember számára az önkormányzatok ugyanolyan hatalmi centrumot jelentenek, mint korábban a tanácsok, az emberek *semmivel sem érzik hozzájuk közelebb állóknak az új (még kialakulatlan) szervezeti rendszert a réginél.*

Első lépésként talán segítene, ha a kisebb településeken nagyobb teret nyernének a hatalomgyakorlás közvetlenebb formái. Itt nem kizárólag a helyi népszavazás vagy népi kezdeményezés jogi formáira gondolok csupán, hanem a falugyűlések, vagy más kötetlenebb beszélgetések, esetleges helyi szokások kialakítására is. A nagyobb városok számára ezen a területen csak az jelenthet megoldást, ha a valódi érdekképviseletek, önszerveződések mihamarabb kialakulnak. Az igazi problémát azok a községek jelentik, ahol ez az elméletileg tiszta és elkülönült két „stílus” találkozik. Mély, a mainál sokkal tudatosabb elemzést érdemel a jövőben annak eldöntése, mely esetekben élünk a közvetlen, és mikor a közvetett hatalomgyakorlással, önkormányzással.

Vizsgálódásunkat a „*helyi közügy*” fogalmával folytatjuk. Nehéz az ideartozó ügyek és feladatok meghatározása, hiszen első látásra minden helyi közügy, ami a községet általában és közvetlenül érinti. Nem igazán tisztázott még, mit nyújt a jövőben az állam az igen magas adóterhek viszonzásaként, ahogy az sem, hogy mely feladatokat ír majd végül elő törvényeken keresztül (Ötv. 1. § (5) bek.) kötelezően az önkormányzatok számára. Csak néhányat ismerünk ez utóbbiak közül egyelőre, azokat, amelyeket – egyes nézetek szerint igen helytelenül – maga az Ötv. tartalmaz.

Úgy tűnik, jelenleg két – gyökeresen eltérő – magatartásforma alakult ki ebben a bizonytalan helyzetben. Az egyik az „*állam az államban szindróma*”, amikor az *önkormányzat a teljes függetlenség* jegyében minden

központi „direktívát” igyekszik figyelmen kívül hagyni. Ilyen esetben a központi hatalom ma már nem dorgálhat abszolút hatalma birtokában, a köztársasági megbízott ellenvéleményét végső soron az erre hivatott bíróság (Alkotmánybíróság) független, objektív döntése követi.

Másik végletként az önkormányzat a segítséget várja, igényli a hagyományosan központi segítő kezet. Ez az igény azonban elsősorban és általában nem a személyi alkalmatlanságból, vagy a tenniakarás hiányából fakad. Bizonyos régiókban – és általában az aprófalvakban – reálisan nincs esély a talponmaradásra (vagy talpraállásra) az Ötv. kereteit meghaladó külső segítség hiányában.

Végezetül egy fontos tényezőt érintenék utalásszerűen. A demokratikus hatalomgyakorlásról van szó, amelynek lényegét legutóbb Fürcht Pál fejtette ki épp az Ötv. kapcsán. Eszerint a *demokrácia* nem a többség uralmát, hanem a konszenzus keresését, a *kisebbség véleményének respektálását jelenti*. E tárgykörben nem hagyhatom említés nélkül a településrészi önkormányzatok és a kisebbségek helyi szószólójának intézményeit.

Az érvényesülés gátjai, „jogrendszerrelenségünk” néhány visszássága

Az Ötv. kerettörvény, amelyet egyfelől más jogszabályoknak kell tartalommal megtölteniük, másfelől maguknak az önkormányzatoknak konkretizálniuk. E törvény csupán azt jelzi, hogy hová kívánja helyezni az önkormányzatokat a Magyar Köztársaság a hatalmi ágak megosztásában és ezen belül a fékek és ellensúlyok rendszerében. De rendszerbe illeszkednek-e önkormányzataink?

Országgyűlésünk ügyrendje mihamarabb felülvizsgálatra szorul, jelen állapotában működése elismerten nem hatékony. A köztársasági elnökről csak az Alkotmány tartalmaz némi szabályozást. A Kormány mint testület működéséhez kapcsolódva is található ideiglenes szabályok, a minisztériumok feladat- és hatásköre néha még ma sem tisztázott, de ami a legfontosabb: az államigazgatási szervezeti rendszer, az alsóbb szintű decentralizált szervek sem álltak még fel és nem tisztázott az önkormányzatokkal kapcsolatos viszonyuk, illetőleg feladat- és hatáskörük. A bíróságok szervezeti rendszeréről szintén viták folynak (pl. munkaügyi bíróságok különálló szervezete, közigazgatási bíróságok általában), az ügyészség helyzete pedig alapvetően bizonytalan. Az Alkotmánybíróság ügyrendje ideig-

lenes, a rá vonatkozó szabályozás pedig több okból kifolyólag is (pl. épp a közigazgatási bíróságok kapcsán) hamarosan változni fog. E körbe illeszkednének az önkormányzatok, méginkább ezek *országos, egységes szövetsége*. Amíg azonban az eddig felsorolt szervezetek, hatalmi ágak legalább kereteikben léteznek, addig az említett szervezet lassan és kezdetlegesen körvonalazódik.

A belső szervezeti keretek tehát még annak ellenére nem szilárdak, hogy a rendszerváltás a politikai rendszert érintette a leghatározottabban. Ami az önkormányzatok materiális feltételeit illeti: a kép talán még lehangolóbb. Leggyakoribb panasz a *tulajdonhiány és az ebből (is) fakadó pénzhiány*. Nem vitatom, sürgősen rendezni kell az önkormányzatok tulajdonára vonatkozó szabályokat, illetve egyéb vagyoni értékű jogaik helyzetét is. Ettől a szabályozástól sok polgármester várja a megoldást. Sajnos ki kell, hogy ábrándítsam őket!

Először is: az önkormányzatiság elsődleges feltétele nem a pusztán önkormányzati tulajdon, hanem a *piacgazdaság szilárd kereteinek megfogalmazása*, az elvi gazdasági rend. Ennek elsődleges és alapvető feltétele a tulajdon, amely körül óriási a fogalmi és gyakorlati káosz. A tulajdon közgazdasági kategória, amely elsajátítást jelent, ilymódon olyan gyűjtőfogalom, amely folyamatot jelöl. Nem minden jogilag szabályozott elsajátítási viszony tulajdonjogviszony, és a tulajdonjog csak egy, a jogilag szabályozott tulajdonviszonyok közül. A tulajdonjogviszony pedig nem csupán a birtoklás, használat és rendelkezés jogosítványait (együttesen tulajdonlás) jelöli, hanem klasszikusan a teljes és kizárólagos jogi hatalmat a dolog fölött, alapvetően tehát egy státushelyzetet. Ez megvilágítja, miért szükséges, de nem elégséges az önkormányzatok tulajdonjogának rendezése az előrelépéshez. További összetevőkként csupán megemlítem, hogy a jelenlegi helyzetben a *helyi adók kivetésének realitása roppant csekély*, míg a vállalkozó önkormányzat valódi fikciónak látszik.

Nincsenek meg tehát a szükséges keretek, de ez nem csupán az önkormányzatokra vonatkozó szabályozás hézagosságát jelenti. Az a rendszer nem adott, amelybe az önkormányzatok szervesen illeszkedhetnének és amely ha működne, nem tőrne idegen elemeket magában. Véleményem szerint tehát *hiba, ha az önkormányzatiság eddigi „csődjét” hangsúlyozottan az önkormányzatoknál keressük*. Ahhoz, hogy az új lehetőségek valódiakká váljanak, elengedhetetlen feltétel *egy rendszer kiépítése*. Ezt leginkább az

igazolja, hogy a fő gátat ma éppen az a viszonylag masszív, „örökölt” (bár már megnyírbált) jogrendszer jelenti, amely az eddig meghozott – főként keretjellegű – jogszabályokat napjainkban megtölti és ezáltal „érvényesíti, pontosítja”. Az Alkotmánybíróság egymaga nem tud gátat vetni az említett jelenségnek, csupán arra képes útmutatásaival, hogy működésbe hozza, megelevenítse az egyébként elvileg amúgy is működő alkotmányos jogelveinket.

A cél és a kiút csak az lehet, ha a fent vázolt, deklarált elvek működtek mihamarabb társadalmunkat is. Meggyorsítaná a folyamatot, ha bírói gyakorlatunk – kellő felhatalmazás birtokában – következetesebben és közvetlenebbül érvényesítené az említett elveket. Megpezszdülhetne ezáltal az országosan követett joggyakorlat, nem fordulhatna elő, hogy a princípiumok fölött egy kollégiumi állásfoglalás vagy egy elvi döntés győzedelmeskedjék. Mondandóm nem szükségszerűen vezetne jogi anarchiához. Elvileg ma szabályozott gazdaságunk is, önkormányzataink helyzete is, mégis teljes a bizonytalanság. Tény, hogy a javaslatom áttöri a jogállamiság hagyományos elveit, kereteit. Magyarországon azonban ma még nem működik jogállam, hiszen ennek egyik legfontosabb tartalmi összetevője éppen a bonyolult szervezeti rendszer, a még reálisan elérhető pluralizmus. Átmeneti jellegű észrevételem éppen ezt segítené elérni.

Látszólag messze tértünk eredeti témánktól. Javaslataimat azonban az Ötv. kapcsán, konkrét megközelítés alapján tettem. Elvetése esetén is ki kell mondanom, hogy a jogalkotás fő kérdése épp az átmenet szabályozása, ennek pedig még elvi megoldása sem született meg. Meggyőződésem: hagyományos törvényhozási úton nem is születhet.

Végezetül hadd utaljak egy történelmi példára. 1861-ben az Országbírói Értekezlet, illetve az általa kimunkált Ideiglenes Törvénykezési Szabályok szintén egy „rendszer váltás” lebonyolításában segédkeztek. Ezek a nem törvényerejű szabályok átsegítették a társadalmat az átmeneten.

Az önkormányzatok, a gazdaság és a mind-mind önállóan is válságban lévő társadalmi viszonyok jogi szabályozása elszigetelten nem oldható meg. Ahhoz, hogy valóban öntevékeny önkormányzatok alakuljanak ki, az emberinek, a természetesnek kell újjászületnie. Ez előbb vagy utóbb szükségszerűen meg is történik, hiszen „Natura expelles furca, tamen usque recurret” (Hiába űzöd ki a természetet doronggal, újra visszatér). Rajtunk múlik, hogy előbb vagy utóbb.

A KÖZSÉGI ÖNKORMÁNYZATI KÖZIGAZGATÁS HAGYOMÁNYAI MAGYARORSZÁGON ÉS AZ ÚJ ÖNKORMÁNYZATI TÖRVÉNY

Az 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról hazánk haladó önkormányzati hagyományait, továbbá az Európai Önkormányzati Karta alapkövetelményeit elismerve fogalmazta meg a helyi közösségek önkormányzázshoz való jogát.

Elsősorban a hazai önkormányzati hagyományok szempontjából szeretném érinteni az önkormányzati törvény néhány problémáját, mindenekelőtt a községekre vonatkozóan.

A modern magyar községi önkormányzatokat (osztrák minták és kevésbé a magyar hagyományok alapján) megteremtő 1871. évi XVIII. törvény a községeket (kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város) önkormányzatként fogalmazta meg, de valójában a központi igazgatás fegyelmeztettségként kívánta működtetni: „A község a törvény korlátai között önállóan intézi saját belügyeit, végrehajtja a törvénynek és a törvényhatóságnak az állami és a törvényhatósági közigazgatásra vonatkozó rendeleteit” – fogalmazta meg a 2. §. A községek a történetileg kialakult területi-igazgatási-hatalmi hierarchia keretei között működtek, közigazgatási ügyekben a községek fellebbviteli hatósága I. fokon a (megyei) törvényhatóság, II.-fokon a kormány lett. A községi önkormányzatok jogai széles keretek között kerültek meghatározásra, de rendkívül bő lett azoknak a határozatoknak a köre, amelyek csak a törvényhatóság jóváhagyása után lettek végrehajthatók.

A törvény alkotói világos hatalmi és szakszerűségi ellenőrzési viszonyokat teremtettek a községek felett és ezt az eszközt elsődlegesen a mindenkori területi-központi hatalom szférájába utalták. A későbbi községi törvények, illetve módosítások (1886. XXII. tc., 1929. XXX. tc.) lényegüket tekintve inkább korlátozták, semmint elősegítették az önkormányzati jogok széles körű érvényesülését.

Az 1945 utáni változások, illetve szabályozások (14/1945. M. E. sz., 1030/1945. M. E. sz. rendelet) egyrészt igyekeztek különbséget tenni a

községekben működő politikai és igazgatási struktúrák között, másrészt az új társadalmi és politikai feltételekhez idomították a községi önkormányzatokat.

A tanácsrendszer időszakában – az 1971-től kiszélesedő lehetőségek ellenére – *érdemi községi önkormányzatról nem beszélhetünk, az egész közigazgatás politikailag szűk körben irányított és ellenőrzött keretek között működött*, a helyi igazgatás mozgáslehetősége rendkívül kicsi volt, a gyakorlatban szűkebb, mint a törvény biztosította lehetőségek.

Az 1990-es törvény minden korábbinál szélesebbre tárja a helyi önkormányzati jogokat. A nagy kérdés az, hogy a magyar társadalom, gazdaság, politikai élet és közigazgatás fel van-e készülve a helyi önkormányzatok ilyettén való működtetésére, biztosítva van-e a megalakult önkormányzatok működésének minden (törvényi, gazdasági, személyi stb.) feltétele vagy sem?

Az önkormányzati törvénynek több olvasata lehetséges, említette Iváncsics Imre. Véleményem szerint nemcsak olvasati, értelmezési problémáról van szó, hanem inkább arról, hogy *a törvény rendkívül eklektikus*. Szándékában állt követni illetve megteremteni a másutt bevált és működőképes önkormányzati struktúrák egy-egy elemét, s ezt, legalábbis az elnevezésekben magyarítani, illetve a magyar igazgatástörténetben kialakult kategóriákkal nevesíteni.

Ezek a gondok akkor is felvetődtek és kiéleződtek volna, ha a központi kormányzat és a helyi képviseletek pártszínezete nem ütközött volna össze ilyen látványosan, csak abban az esetben nagyobb lehetett volna a kormány irányító, fegyelmező mozgástere, mint most.

A jelen helyzetben nincs más megoldás, minthogy újra végig kell gondolni az önkormányzatok működésének és szerepének majd minden elemét.

A községi önkormányzatok helyzetének alakulásában elemi erővel fog a közeljövőben felvetődni (ismét) a területi kapcsolatok illetve a megye problematikája. A megyei önkormányzat vagy teljesen jelentéktelenné válik és kihullik a közigazgatásból, vagy pedig a megyék helyet és pozíciót fognak teremteni önmaguk számára.

A magyar községi közigazgatás másik nagy kérdése a költségvetési kapcsolatok alakulása és a mindenkori parlament és kormány viszonya az önkormányzatokhoz. Szűklátókörű az a parlament és kormány, amely az önkormányzatok működésének megnehezítésével, gazdasági ellehetetlení-

tésével (legyen az akár tudatos, akár pedig csak a folyamatok végig nem gondolásából fakadóan „véletlenszerű”) kíván a gazdasági szorításokból menekülni.

A magyar közigazgatás és társadalom jelenlegi viszonyai között az *állampolgárok jelentős része még nem képes vagy nem hajlandó különbséget tenni az önkormányzati és állami közigazgatás között*, s a nagy többség számára az önkormányzat (még?) úgy jelenik meg, hogy az maga az állam. A községi önkormányzatok esetleges tömeges ellehetetlenülése (legyenek azok bármilyen párt dominanciájával jellemezve) az *állampolgárok számára az állam helyi csődjét fogják jelenteni*, s az elégedetlenség nem (csak) helyi keretek között vethet hullámokat, hanem a formálódó intézményrendszert, s a kormányt is rendkívül nehéz helyzetbe hozhatja, elsodorhatja.

Minden közigazgatással foglalkozó számára új időszerűséget kell, hogy jelentsenek Magyary Zoltán szavai, hogy beszélhetünk önkormányzati és állami közigazgatásról, de ha teljes összefüggéseiben gondoljuk végig a struktúrákat, akkor *csak egyetlen közigazgatás van Magyarországon és ez a „Magyar Közigazgatás”*, melyben mindenkinek meg lehet a saját elkülönült feladata, de szerves egészet alkot. Az egész működéséhez elengedhetetlen a részek egészséges működése. Nem beszélhetünk egészséges és hatékony közigazgatásról, ha csak az egyik működőképes. Sikeres közigazgatás pedig csak mindkét rész felelősségteljes együttműködésén épülhet fel, annak tudatában, hogy a közigazgatás az emberekért, a közösségért van, faluért, városért, megyéért, a nemzetért.

NEVE NINCS „KÖZSÉGEK”

A helyi önkormányzatokról szóló törvény megalkotását nagy társadalmi várakozás előzte meg. Többpártrendszerű, demokratikus jogállamunk egyik első és legfontosabb alaptörvénye:

- *elismerte* a helyi közösségek önkormányzáshoz való jogait;
- *megteremtve* az önkormányzati önállóság alapvető gazdasági, jogi, szervezeti garanciáit;
- *bírósági védelmet nyújtva* az önkormányzati jogok jogszerű gyakorlásához;
- *elindította* a helyi közösségek önkormányzati típusú önszerveződésének a folyamatát.

Ma már látjuk és tudjuk, hogy ez az út hosszú lesz, tele gödörrel, kátyúval, sok-sok kanyaral, a tábla csak a főútvonalakat jelzi, az elágazásoknál nincs kint a zsákutca jelzés, kinek-kinek magának kell rá- és visszatalálni a főútvonalra.*

Hozzászólásomban azokról a községekről szólok, amelyek községek voltak, de ma nem községek, ma településrészek, ezért nincs községnevük.

Mit vártak általában a községek az önkormányzati törvénytől, s mit vártak különösen az alapjogaiktól megfosztott, közös tanácshoz tartozó társközségek? Mindenek előtt azt, hogy *a törvény helyezze vissza jogaikba a községeket. Történelmi igazságot szolgáltatott az Országgyűlés azzal, hogy megszüntette a közös tanácsot, s a magyar községek felét, mintegy 1500 volt társközséget a többi községgel egyenjogú, minden önkormányzati joggal rendelkező önkormányzatnak ismerte el.*

Van a településeknek egy köre, amely ugyancsak az önkormányzati törvénytől várta legalábbis bizonyos „jogainak” a visszaadását, ezt nem kapta

* A tanácskozás szervezői mintegy 6-8 perces hozzászólási lehetőséget adtak, ugyanakkor arra hívtak fel, hogy problémaorientált lényeges, megoldást igénylő önkormányzati ügyben, jövőbe mutató módon szóljunk. Ez a keret a választott téma lényegének összefoglalását és a lehetséges megoldás jelzését engedi meg, de nem teszi lehetővé a részletes kifejtését.

meg és *most talán csaldódt*. Azokról a községekről van szó, amelyeket az elmúlt évtizedekben – vagy még régebben – egyesítettek, egyesítették másikkal községgel, egyesítették a várossal és így elveszítették a nevüket is. Panaszkodják ezt most ezek a települések, csaldóást éreznek, és én egyetértek és együtt is érzek velük. De ne higgyék, hogy a törvényelőkészítés reájuk nem gondolt, az előkészítés nem foglalkozott velük, csak éppen *a megfelelő jogi megoldást nem találta meg*. (Emlékeztetek arra, hogy a Kormány törvényjavaslatában szerepelt az ún. *csatlakozó község*, de a javaslatot érdemi elemzés nélkül korán elvetette a törvényhozás.)

Az előkészítésben felmerült az is, hogy a törvény a hatályba lépésével szüntessen meg minden, pl. az 1950 óta elrendelt településegysítést. A parlamenti bizottságok azonban elvetették ezt a jogi megoldást, mivel az idő rövidsége miatt a választásokkal egyidejűleg már megvalósíthatatlan volt, másfelől nem is igazán demokratikus, mert az érdekeltek megkérdezése nélkül hozott központi döntés lett volna.

Ezek után az önkormányzati törvény alapján a korábban egyesített községeknek (ma község- vagy városrészeknek) két lehetősége van: az egyik a *részönkormányzat* megalakítása, a másik az *egyesítés megszüntetésének a kezdeményezése*. Nincs további lehetőség, pedig az esetek egy részében az egyik megoldást (a részönkormányzat) kevésnek találják, a másik (az egyesítés megszüntetése) vagy sok, mert így nincs is rá igény, vagy éppen nem járható, mivel a feltételek hiányoznak. Az egyesítés megszüntetésének a feltételei hiányoznak, ugyanis ezek azonosak az új község alakításának a feltételeivel. Meggyőződés, hogy kétféle feltételrendszer nem is lehet, csak azonos.

Sérelmesnek érzik ugyanakkor a korábban egyesített községek, hogy nem nevezhetik községnek magukat, mert pl. nincs alsótagozatos iskolájuk. Csak jelzem, hogy már 100 évvel ezelőtt, a községekről szóló 1886. évi XXII. tc. – sok más mellett – az új község alakítása feltételeként írta elő, hogy a településen legyen községháza és népiskola, mégpedig alkalmas helyen.

Ez a feltétel tehát nem új, mégis a korábban egyesített községek panaszkodják, hogy az egyesítéskor volt általános iskolájuk, csak az egyesítés után azt megszüntették. Emiatt viszont községi önállóságukat nem nyerhetik vissza, és így korábbi községnevüket sem használhatják önállóan. Értve és megértve őket, s kidolgozandónak tekintem a jogi megoldást is,

mélyebb, részletesebb szakmai megalapozással esetleg az elvetett csatlakozó községként. (Talán jobb elnevezés is található.)

A lényegét összegezve azt tapasztalom, hogy az egyesített községek *egy része el akar válni*, az önkormányzati jogok teljességét kívánja gyakorolni. Támogatni indokolt az ilyen kezdeményezést ott, ahol a törvényben írt feltételek megvannak.

Az egyesített községek *másik része* voltaképpen nem is az önkormányzati jogok teljességét igényli, hanem azt, hogy *a nevét használhassa* önállóan és ne kötőjelesen, településrész-névként. Nem akar külön iskolát, orvosi rendelőt, jól együtt van a másik településsel. A szülők természetesen viszik a gyereket a városi óvodába, iskolába, illetőleg a másik településen lévő iskolába, tudják, hogy ott színvonalasabb a szolgáltatás, s ez gyermekeik érdekeit szolgálja, jól megalapozva továbbtanulásukat. Nem is a megszüntetett iskolát perlik vissza, hiszen oly kevés az iskoláskorú, hogy értük nem is lehet iskolát fenntartani, *csak az elveszett községnevét, amit akarnak*. Ízes, évszázados magyar községnevekről van szó, melyek történelmünk részei, megőrizendő értékei.

Meggyőződésem: az érintett lakosság akaratának kinyilvánítása alapján törvény elismerheti a korábban egyesített községek nevének önálló használatát, anélkül, hogy az ilyen községet az önkormányzati jogok teljessége illetné, az önkormányzati köteleességek teljessége terhelné, miután ezekre feltételek hiányában nem képesek. Nevük önálló használatához azonban legyen joguk, s természetesen részönkormányzatot is alakíthassanak.

Az önkormányzati törvény megalkotásánál közel volt a megoldás, de nem valósult meg. Bízom abban, hogy – nem a távoli jövőben – lehet megoldás arra, hogy a korábban egyesített községek, az egyesítést nem felbontva, településrészként önmaguk megnevezéseként *történelmi községneveket önállóan használhassák*.

Kis kérdésről szóltam, de soha nem lehet kis ügy az, ami az állampolgárok valamely közösségét érinti, s *nekik sokat jelent*, mert úgy érzik, hogy *őseiknek is tartoznak történelmi községneveik megőrzésével*.

AZ EMBEREK RÉSZVÉTELI LEHETŐSÉGEI

Hozzászólásom érintkező pontjait Enyedi György és Márkus István előadásaiban találhatom meg: ők szóltak azokról a dimenziókról, amelyekben magam is dolgozom. Enyedi Gy. a falusi lakosság *tanulási és kooperációs képességének*, az információszerzés lehetőségeinek megteremtéséről, mondhatnám fejlesztéséről szolt, mintegy sokadik, de nem lényegtelen feltételét boldogulásuknak. Márkus I. a *tradíció*, a helyhez kötődés, a valakik által való számontartás, a helyi rang, a személyes megbecsülés és a megbecsültség, a helyi tudat – e konferencia hangulatától kicsit távoli, mintegy irracionális – kategóriáit emlegette. Rajtuk kívül még egy régi és csak hangulatában avitt jelmondatot idézek meg hozzászólásomat értelmezendő: hogy ugyanis „minden hatalom a dolgozó népé”. Az emberekről, a lakosságról szólnék tehát, akik nélkül semmi sem megy, akikért minden eddigi mondanivaló értelmezendő és akik miatt itt már másfél napja beszélünk. Csak éppen róluk alig esett szó.

A rendszerváltást szerintem nem csak úgy kell érzékelni, hogy mennyi minden rendezetlen még, noha persze rendezetlen, magam is jól tudom. Nem ártana lehetőségként is gondolni erre, nevezetesen: hogy mi mindenre ad helyben is eddig nem remélt esélyt! És persze ez nem csak annyi, hogy ha a késve szabályozott részletek tisztázódnak, immár megtehetünk minden megtehető! *Az önkormányzatok létrejötte nem jelenti még azt, hogy a helybeliek a maguk kezébe vették sorsukat*: egyelőre csak a képviselőtestület vagy éppen a hivatal új neve értelmezhető ez alatt. A saját kézbe vett irányítás nem azonos az éppen most megválasztottak hatalmával: amivel rendelkeznek, az még kellőképpen nem is érzékelhető szolgálat, „önkormányzóvá” a helyi társadalom teljessége válhat csak az elkövetkező esztendő hosszú sora eredményeképpen.

A legkülönbébb helyi egyesületeknek, a helyi társadalom érdek- és érdeklődési viszonyainak megfelelő legkülönbébb társaságoknak kell véleményt, álláspontot fogalmazniuk és képviselniük nem egy esetben a képviselőtestülettel szemben vagy éppen őket erősítve, teljesen mindegy. Az

emberek részvételét kell biztosítani mindenben, minden részletkérdésben, az alternatívák kidolgozásától a döntésig egyaránt.

Ekkor és ezzel kerül hatalomra végre a nép, vagy hogy egyszerűbben mondjam: a helybeli lakos. Leginkább azon kell dolgozni tehát, hogy intézkedőképes, véleménygazdag helyzetbe jussanak az emberek, hogy elgondolkozhassanak a legkülönbélebb helybeli kérdéseken, hogy abban informáltak, a lehetőségekről és a variációkról tájékozottak legyenek, hogy az azonosan gondolkodók találkozhassanak.

Nem helybeli ellenzékét kell látni ebben, hiszen az áruellátás, a bölcsöde, az iskolai munka színvonala, a kultúrház teljesítménye, a burkolt utak építése, az utcák egyirányúsítása és a többi, nem politikai kérdés immár, hanem pusztán a legkülönbélebb érdekek szövevénye, amelyben rendet és igazságot tenni nem néhány felkent (értsd: képviselőtestületi taggá, esetleg polgármesterré vált) ember dolga, hanem mindannyiunké. A helybeli jövő inkább eldől az aktivizált: az aktívá, a cselekvővé tett, mert döntési helyzetbe hozott, helybeli társadalmon, mint a még hiányzó törvényeken. Nem felejthető, hogy a jövő Magyarországa a helybeli társadalmak összességéből épül föl.

A jelenlévő polgármestereket emlékeztetem, hogy – történelmibb léptékkal mérve – hamarosan új választás lesz. Nem lesz illő immár kifelé-fölfelé mutogatni, nevezetesen, hogy ők mulasztottak, azok késtek, nem intézkedtek vagy éppen rosszul döntöttek. Ma még a *választottak kezében saját sorsuk*: akarnak-e szolgálni tovább. Ha igen, hatalmazzák föl lakosságukat mindarra, ami iránt érdeklődik vagy amiben érdekelt, amihez ért: a szociális gondozás, a kulturális tevékenység, az iskolai teljesítmény, a kereskedelmi ellátásbeli kérdések, a közlekedés és hírközlés, a helyi nyilvánosság, a közbiztonság, a településszépészet, a természet- és környezetvédelem, az idegen- és vendégforgalom, és még megannyi más, társadalmiasítható részletkérdésben. Kapjanak javaslatértéti, döntési és végrehajtási jogot ebbéli egyesületeik, és kapjanak pénzt is hozzá!

Évtizedes hagyományos eljárás módok mutatnak minderre példát a Lajtán túlról, és évtizedekkel ezelőtt még nálunk is hagyománya volt mindennek. A Közösségfejlesztők Egyesülete, akiket jelenleg képviselek, ugyancsak rendelkezik a társadalomépítés, az egyéni érdekelttététel legkülönbélebb módjaival, és alkalmaztuk is azokat a nyolcvanas évek Magyarországon: hogy sikerrel, az abból látszik, hogy a helybeliek általunk gene-

rált egyesületei mindenütt megválasztattak és hogy félsikerrel, az meg abból, hogy most ők nem értik, miért szorgalmazzuk a további társadalmiasítást ugyanott. Itt is csak azt mondhatom, amit nekik: mert nem az önkormányzatoké, hanem az önkormányzó társadalomé a jövő.

Ajánlom, figyeljünk a névtelen kínai bölcsre, aki minderről ekként vélekedett:

Menj az emberekhez, élj közöttük,
Tanulj tőlük, szeresd őket,
Szolgálj őket, tervezz velük,
Kezdd azzal, amit tudnak,
Építs arra, amijük van.

ÖNÁLLÓSÁG ÉS EGYMÁSRAUTALTSÁG A BARANYA MEGYEI KISTELEPÜLÉSEK SZEMSZÖGÉBŐL

Mintegy fél év telt el azóta, hogy az 1990. évi LXV. törvény újra életre hívta Magyarországon a települési önkormányzatokat. Ez az intervallum még nem jogosít fel valódi számvetésre, ám arra igen, hogy számba vegyük azokat a zavaró tényezőket, amelyek az önkormányzati rendszer működésében máris fennakadásokat okoznak, tehát észlelhetők. Közülük ezúttal egy keskeny szeletet kívánok vizsgálódás céljából kiragadni, mégpedig a *helyi önkormányzatok társulásának kérdéskörét.*

Közigazgatási dezintegráció és ellátási felelősség

A gondolatfonalat az a világméretben kirajzolódó tendencia alapozza meg, hogy a tudományos-technikai fejlődés következtében a hagyományosan önkormányzati feladatok eltűnőben vannak, mivel azok teljesítéséért egyetlen önkormányzat ma már nem tud felelősséget vállalni. Egyszerűen arról van szó, hogy a falvak polgárainak egyre növekvő városias igényei városias jellegű közigazgatást és kommunális tevékenységet követelnek meg, ami felveti az egyes község funkcióképtelenségét. Tehát *a tradicionálisan helyi kompetenciába tartozó szolgáltatások mindinkább községfelettiekké válnak*, hiszen azok gazdaságosan csak regionális vagy kistérségi szinten szervezhetők meg.

A probléma áthidalására Nyugat-Európában többféle megoldási módzat jött létre. A községi struktúra átalakítása, azaz nagyobb közigazgatási egységek létrehozása, a községek közötti kommunális szintű együttműködés, feladatátruházás dekoncentrált állami szervek javára, valamint az utóbbtól elválaszthatóan egyes feladatoknak területi önkormányzati hatáskörbe utalása. Az utóbbi lehetőségre Magyarországon még várni kell, mivel – ahogy azt már többen megfogalmazták – a helyi önkormányzatok és a központi kormányzat közötti hatalmi térség egyelőre parlagon van.

Ami a hatáskör-átruházás másik módozatát illeti, a helyi közösségek érdekében az áll, hogy az amúgy is gombamód szaporodó dekoncentrált állami egységek szerepvállalásának növelését csak végső tartalékként kezeljük. Főleg akkor, ha egy ilyen irányú lépés az adott önkormányzati feladat feletti rendelkezés végleges elvesztésének veszélyével jár. Az önkormányzati törvény hatásköri szabálya, mely a dekoncentrált szervek számára történő állami feladatelvonással szemben semmilyen korlátot nem épít be, épp ezt sugallja.

A maradékelv alapján – a felsoroltak közül – két módszer kínálja magát. Ám a tanácsi körzetesítések múltjával terhelt magyar községek számára a közeljövőben nem jelenthet alternatívát község-összevonásokat, azaz nagyobb közigazgatási egységeket létrehozó területi reform. Még akkor sem, ha a települési struktúrába való radikális beavatkozást a gazdaságosság, a teljesítménynövelés, a demokrácia és a törvényesség erősítése sokszor, összességében divergáló jelszavai alatt Nyugat-Európában, az elmúlt évtizedekben többé-kevésbé sikeresen végrehajtották.

Magyarországon az utóbbi időben e nemzetközi tendenciával épp szembe-futó történelmi folyamat zajlik. Negyven év után a települési közösségek öntudatra ébredésének, és ezzel párhuzamosan a közigazgatási egységek elaprózódásának vagyunk tanúi. S itt nem csak a közös tanácsok törvényszerű megszűntére gondolok, hanem azokra a naponta felröppenő hírekre is, amelyek olyan helyi népszavazásokról tudósítanak, melyek a tanácsi érásban végrehajtott kényszerű községegyesítések felszámolását célozzák (Máza és Szászvár, Kemse és Szaporca, Geresd és Püspöklak, hogy baranyai példánál maradjunk).

A gond ott van, hogy bár alkotmányos törvény által a legalacsonyabb lélekszámú önkormányzatok is önállóan jogosultak a helyi érdekű közügyek vitelére, ennek, elsődlegesen a közigazgatási tényezők, ellenállnak. P. Oberndorfer* már 1971-ben írt munkájában felhívta a figyelmet arra, hogy „...*átfogó helyi önállóságra a kisközségek legnagyobb része alkalmatlan...*”. Ebből a nézőpontból a kistelepülések egymásrautaltsága teljes, ami társulások alakításával oldható fel leginkább a jelenlegi helyzetben. E következtetés gyakorlati vetülete, hogy a közös községi tanácsok jogilag el-

*Oberndorfer, P. 1971: Gemeinderecht und Gemeindewirklichkeit. – Institut für Kommunalwissenschaften, Linz.

tűntek, de a több évtizedes felülről vezényelt fejlesztési politika a székhelyközségekbe koncentrálna a volt társközségek összefogásával épített intézményeket.

Közös tanács vagy körjegyzőség

Önkormányzati törvényünk a társulások négy alaptípusát intézményesítette, lehetőséget engedve a szabályokon kívüli más formáknak is. Ezek a körjegyzőség, a hatósági igazgatási, az intézményirányító társulás, valamint a közös képviselőtestület.

Baranyában, melynek térképén 1991. január 1-jén az öt város mellett 293 község számlálható meg, az ország más vidékeihez hasonlatosan már a helyhatósági választásokat követően felállították a jegyzőségeket és körjegyzőségeket. A megyében a településhálózati adottságokból kifolyólag, a társulás egy válfajának tekinthető körjegyzőségek dominálnak. Ha az újdonsült jegyzői rendszert, a volt közös tanácsokat és az 1949. január 1-jei állapot alapján a polgári közigazgatás területbeosztását egymás mellé helyezzük, érdekes következtetésekre juthatunk. Baranya megyében a körjegyzőségek kialakításakor *ötven körjegyzőség összetételét*, vagyis a társult településeket *tekintve teljes egészében leképezi a korábbi községi közös tanácsokat*, melyek száma hatvanhét volt. Tehát a változás szele a vizsgáldódszemszögéből a tanácsigazgatási körzeteknek mindössze egynegyedét érte el, ami kiegészül egy volt önálló tanácsú községgel, Almamellékkal, amely vállalkozott arra, hogy körjegyzőségi székhelye legyen másik két falunak.

Jelenleg 22 község alkalmaz önállóan jegyzőt. Közülük csak kilenc rendelkezett hajdan önálló tanáccsal, öt esetben egykori közös tanács székhelye vált meg társközségeitől, (illetve ha az önkormányzati törvény előírásait vesszük alapul, akkor a folyamat fordított irányát kell sejttenünk), egyébként e települések (Baranyajenő, Harkány, Ibafa, Királyegyháza és Máza) egyike sem bírt 1950 előtt nagyközségi ranggal. Végül nyolc társközség határozta el magát az önálló jegyzőtartás mellett, holott egyedül Palotabozsok népességszáma haladja meg az ezer főt. S Palotabozsok mellett Versend és Garé polgárait fűthette a megtépzott régi méltóság visszaszerzésének óhaja, mivel a tanácsrendszer előtt körjegyzőség székhelyeként működtek.

Amennyiben az új szereplőket felvonultató körjegyzőségeket vesszük szemügyre, kiderül, hogy törvényszerűséget alig fedezhetünk fel létrejöttükben. Két esetben állapítható meg, hogy két-két társközség távozásával – a polgári időkét idézve – teljességgel helyreállt a hajdani Babarci és Újpetrei körjegyzőség. Ezenfelül két variáció fordult elő több ízben is. Egyrészt, egy vagy több volt társközség egy másik volt tanácsszékhelyet választott mint körjegyzőségi központot, ám ez utóbbi településhez az újólag társulók még soha közigazgatási szempontból nem kötődtek. Ilyen például Ócsárd, melynek népe Baksa helyett Görcsöny mellett voksolt, amikor jegyzőről volt szó, holott 1949-ig a garéi körjegyzőségben látták el számukra az igazgatási teendőket. Másrészről valamelyest is tipikusnak az minősül, amikor az egykori közös tanács társközségeinek csak egy szűkebb köre fordított hátat a volt centrumnak és maguk közül választottak körjegyzőségi székhelyet. Így, bizonyos esetekben legalább részben sikerült a negyven évvel ezelőtti tradíciókra támaszkodni (diósvizlői és kovácshidai kj.), máskor viszont gyökeresen új igazgatási körzet született (rózsafai és nemeskei kj.).

A hosszas kitérő bizonyítani igyekezett, hogy a baranyai falvak zömében a *tanácsrendszerrel, vagy az alatt a községekre kényszerített, többségében mesterséges kapcsolati háló a mai napig determinálja a közigazgatási körzetbeosztást*, amivel szemben a tradicionális emberi kötődések erőtleneek. A hibái miatt sokat szidott közös tanácsai szisztémát nem lehet levetni, mint valami kinőtt ruhát, hiszen az elmúlt évtizedekben az infrastruktúra kiépítésétől a gazdaság szerveződési elvéig minden ezt a területi rendszert szolgálta ki. A közös tanácsok „továbbélésének” mentségére azonban az sem hozható fel, hogy a tanácsigazgatási körzetek az 1949. évben regisztrált körjegyzőségek egyszerű átkeresztelése. Mert bár a székhelyek többségükben megegyeztek, ami megtévesztő, de pontos elemzés után kiderül, hogy a volt 67 baranyai közös tanácsból mindössze 12 esetében maradt érintetlenül a korábbi körjegyzőség. Az összes többinél átrajzolódott az igazgatási körzet.

Szerencsére a települések egy kisebb hányada a múltbéli és jelenlegi viszonyok eredőjeként merőben új, szerves kapcsolódási pontokra lelt. Az önkormányzatok azonban bármelyik úton haladnak is, teljesíteniük kell a feladat- és hatáskörükbe tartozó ügyeket, amihez elengedhetetlenek a szakértelem és az intézmények, amit a legtöbb baranyai önkormányzat a

közös tanácsi múlt okán nélkülöz. Sajnálatos tény, hogy vagyonmegosztásra, a közös tulajdonba került intézmények működtetésére vonatkozó megállapodások megkötésére, igazgatási és intézményfenntartó társulások szervezésére eddig csak elenyésző számban került sor.

A törvényi szabályozás hiányosságai

A társulások kérdése nem kivételes témakör. Mint ahogy fentebb már jeleztem, a történelmi fejlődés, különösképpen pedig a szociális jogállam az állami, és így a közigazgatási feladatok felduzzadását, majd ezzel összefüggésben *szakmai racionalizálási kényszert* hoz magával. A társulások szervezése hazánkban, ahol az önkormányzatok megszületése sajátos *dezintegrációs folyamatban* öltött testet, a kommunális szféra működőképessége érdekében feltétlenül indokolt. A két indukátor jó esetben tehát összekapcsolódik.

Az önkormányzatok horizontális együttműködése mindenkor a városkörnyékeknek és a kisközségeknek áll érdekében, aminek világszerte bejáratott formái vannak. Üdvözlendő, hogy új önkormányzati törvényünkben a kistérségi szemlélet társulások formájában helyet kapott. Ám szervezeti kerettörvény jellegéből fakadóan a szabályozás meglehetősen hézagos, a *horizontális együttműködés elvei nem tisztáztak*. A társulások alapításakor ugyanis többről van szó, mint hogy a szervezet mely feladattípus ellátására létesül, illetőleg, hogy a megállapodás mely szervezeti kérdéseket rögzíti.

Nehéz népszerűnek lenni manapság olyan véleménnyel, amely a törvényhozót túlzott liberalizmussal vádolja. A demokratikus hagyományokkal rendelkező Németországban például, amikor Baden-Württemberg tartományban az 1974-es közigazgatási reformot megvalósították, nem pusztán a társulás legfőbb szempontjait határozták meg (az igazgatási közösséghez csak ugyanazon járás községei tartozhatnak, szomszédos községek-ből létesülve egységes területet kell alkotnia, szakképzett közigazgatási személyzettel rendelkezzen, az állampolgár könnyen megközelíthesse, tájrendezési, gazdasági és szociológiai tényezők érvényesülését biztosítani

szükséges stb.)^{*}, hanem úgy döntöttek, hogy ne csak elvileg kerüljenek meghatározásra az együttműködés formái, de a feladattelepítést lebontva is ismertetik a községekkel. Ennek központi magja a felelősség átruházásának kérdése. Azaz, hogy a társulásban ellátandó feladatra vonatkozó döntési jog az önkormányzatnál marad, avagy az az ügyintézővel együtt a társulásra száll. Másként fogalmazva, a társulás mint jogi személy a maga vagy a létrehozó önkormányzatok nevében jár-e el? Természetesen a német példában mindkét variáció ismeri a kötelező és az önként átruházható hatáskörök katalógusát a társulás válfaja szerinti bontásban. (Helyszűke okán további fontos pontok maradnak tisztázatlanul, így a társulások csak közjóléti indokokra alapozható felbomlásának problémája, vagy éppen az Ausztriában jól ismert kényszer-társulások alakzata.)

Összegzés helyett arra szeretnék rávilágítani, hogy a legközelebbi jövőben, lehetőség szerint jogszabályi formában fogódzókat szükséges adni a képviselőtestületeknek a társulások egészséges rendszerének kiépítésére. A legfőbb rendezőelv pedig úgy hangozhatna, hogy a *tagönkormányzatnak elég működési tere kell, hogy maradjon ahhoz, hogy önálló köztestületként ki tudja bontakoztatni az Alkotmányban biztosított önkormányzati jogát*. A társulás nem vezethet az önkormányzás lényegének kiüresedéséhez.

^{*}Balogh Zs. 1989: A községi önkormányzatok együttműködése Baden-Württemberg tartományban. – Állam és Igazgatás 12. sz. 1118–1129. o.

ÖNKORMÁNYZATOK MENEDZSELÉSI PROBLÉMÁI

A konferencia egyik szekcióját „Önkormányzat és falumenedzselés” címmel hirdették meg a szervezők. Véleményem szerint itt először fogalmi tisztázásra van szükség, ugyanis gyakran szinonimaként használják az önkormányzatok menedzselése és a falumenedzselés kifejezést. A két fogalom közti különbséget a menedzselés iránya szerint húznám meg.

Az *önkormányzati menedzselés* alatt azt a tevékenységi kört értem, amely az önkormányzatot megválasztó lakosság felé irányul, s amelynek célja az önkormányzat intézkedéseinek elfogadtatása, az azokkal való azonosulás elősegítése. Tehát az *önkormányzati menedzselés* befelé irányuló motivációs folyamat része, míg a *falumenedzselés* egy kifelé irányuló, a külvilággal való kapcsolatok – mind mennyiségi, mind minőségi – bővítését, illetve javítását célzó tudatos törekvések összegződése. Természetesen a két fogalom nem értelmezhető külön-külön, mivel szoros kölcsönhatásban állnak egymással: egyik sem működhet igazán sikeresen a másik megléte nélkül. Vagyis *egy hatékony önkormányzati menedzselés feltételezi a falumenedzselés működését és fordítva*; nem lehet hatékony az a falumenedzselés, amely nem tudja maga mögött az önkormányzat cél- és eszközrendszerével egyetértő lakossági akaratot, amely pedig csak sikeres önkormányzati menedzsment mellett alakulhat ki.

Az önkormányzatok menedzselésének hazánkban még nincs kiforrott irodalma, komplexen kidolgozott technikája, mindössze egyedi, improvizatív megoldási kísérletekkel találkozhatunk. Az utóbbi választásokon, különösen az időközi helyhatósági választásokon tapasztalható alacsony részvételi arány lakossági kiábrándultságra, érdektelenségre utal, ami fokozottan jelzi az ezzel a kérdéskörrel való foglalkozás fontosságát, halaszthatatlanságát. E témához azonban én is csak a saját kutatási tapasztalataim alapján tudok adalékokkal szolgálni.

A Szolnok Megyei Tanács 1988-ban kérte fel a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékét, hogy végezzen kutatást a megye legproblematikusabb településén, *Tiszabőn* és ez alapján készítsen

olyan felzárkóztatási javaslatot, amely adaptálható a megye hasonló gondokkal küzdő, többszörösen hátrányos helyzetű településeire is.

A szociológiai kutatás kezdetekor, már az első adatokból és interjúkból kiderült, hogy Tiszabőn az átlagosnál sokkal súlyosabb helyzettel találtuk magunkat szembe, ahol az *etnikai alapon megosztott közösségben* olyan feszültségek halmozódtak fel, amelyek bármikor atrocitássá fajulható konfliktusforrást jelentettek. Mind a *lakosság felét kitevő cigányság*, mind a *nem cigány lakosság ellenséges indulatokkal* fordult a tanácsi apparátus felé, különféle ál- és rémhírek terjedtek a faluban, ami főként a lakosság alulinformáltságára volt visszavezethető.

Példaként hozható a közhasznú munkán foglalkoztatott mintegy 20 fő esete, akik elkeseredetten szidták a tanácselnököt az alacsony bérek miatt, s nem tudtak arról, hogy azt központilag határozták meg, s nem a helyi tanács jó- vagy rosszindulatán múlt annak nagysága. Ugyanakkor nem értékelték a tanácselnök azon erőfeszítéseit, amivel – a kezdődő munkanélküliség kivédésére – a megyében az elsők között vezette be a közhasznú munka lehetőségét. Vagy további példaként lehet említeni azt a hírt, amikor a megyei újságban megjelent egy rövid tájékoztatás arról, hogy Tiszabő község soron kívül három millió forintos támogatásban részesült. A faluban elterjedt, hogy ezt az összeget a tanácsiak egymás közt osztották el, és szociális segélyekre nem fordítottak belőle. Nagy volt a felzúdulás. Senki nem tudott arról, hogy a pénz olyan megyei céltámogatásként érkezett, amelyből a pedagógusok soron kívüli béremelését kellett megoldani, mivel a tantestület fele bejelentette távozási szándékát, s ez a – közel 300 fős – iskola bezárását jelentette volna.

A cigány lakosság körében pedig olyan hírek keringtek, hogy bőrfejük támadásától kell tartaniuk, s emiatt a férfi lakosság többnyire csak késekkel, láncokkal felszerelve mert az utcán közlekedni. Ebben a situációban nem maradhattunk pusztán szemlélői az eseményeknek, hanem – eddigi kutatásainktól eltérően – bizonyos menedzselési feladatokat is magunkra kellett vállalnunk.

Az első feladatok egyikének tűnt a *tanács és a lakosság kapcsolatainak javítása*. Ehhez mindenképpent a *kölcsönös informáltságot* kellett biztosítani. Elképzelésünket egy helyi újság megjelentetésére először csodálkozva fogadták: kétezer fős faluban ki hallott már saját újságról? A javaslatot azonban a tanácselnök magáévá tette, s megjelent a „Tiszabői

Híradó” első száma, amit osztatlan siker fogadott. Azóta rendszeresen, havonta jelentkezik a lap, az egyik pedagógus szerkesztésében. Beszámolnak a falu eseményeiről, rendezvényekről, a várható tervekről, problémákról. Működik levelezési rovat is, ahol mindenki elmondhatja a véleményét. Azóta a falu informáltsága igen sokat javult. Például a közhasznú munkán foglalkoztatott egyik cigány fiatalember a következőket mesélte: „Itt nálunk Tiszabőn van a legtöbb ember közhasznú munkán az egész megyéből, a tanácselnök úr intézte el. Mi lenne velünk, ha ez se lenne?” – Gyökeresen más nézőpont, mint egy évvel korábban, s ehhez a változáshoz nagymértékben hozzájárult a rendszeres tájékoztatás is. A „Tiszabői Híradó” megjelentetése apróságnak tűnik talán, de több más „apróság”-gal együtt hozzájárult a közhangulat megfordulásához, s a helyhatósági választásokon – igen magas részvételi arány mellett – a falu döntő többsége a korábbi tanácselnököt választotta meg polgármesternek.

Az önkormányzati menedzsment lényegét az odafigyelés, a lakosság bevonása a döntési folyamatokba, a közös célok megfogalmazása, s e célok érdekében a lakosság aktivizálása jelenti. A falumenedzselés során ezeknek a céloknak a megvalósítása érdekében a helyben hiányzó erőforrások pótlására, kiegészítésére kell a külvilágtól támogatást szerezni. Ez – annak ellenére, hogy általában csak a pénzügyi lehetőségek bővítését célozzák meg – magában foglalja nemcsak az anyagi, hanem a humán erőforrások biztosítását is. Tapasztalataink szerint ez utóbbi tényezőre sokkal kevesebb figyelmet fordítanak, holott ennek a hiánya többszörösen is hátrányosan befolyásolja a falumenedzselés lehetőségeit.

Az elmúlt évtizedekben a falvakat ért veszteségek sorában – véleményünk szerint – a legsúlyosabb csapást éppen a humán erőforrások elvesztése jelentette. Falvaink többségében az 1950-es évek kuláktalanítása, majd az erőszakos téjeszesítés során megindult elvándorlási hullám mára egy eltorzult struktúrájú helyi társadalmat eredményezett. Az elvándorlók többsége a fiatal nemzedékekből és a szakképzettebb rétegekből tevődött össze. Hátrányos helyzetű településeink egy részében olyan korstruktúra alakult ki, amely a falvak elöregedéséhez vezetett; (hátrányos helyzetű településeink) másik részében pedig – a települési szegregáció következtében – megnövekedett az alacsony iskolai végzettségű cigány etnikum aránya. Mindkét településtípusra jellemző, hogy hiányzik a saját értelmiség, az a vezető réteg, amely a most adott, nagyobb önállóságot biztosító önkormányzati lehetősé-

geket képes lenne kihasználni, s hatékony falumenedzselést folytatni. Amennyiben a helyhatósági választásokon sikerült is megfelelő polgármestert választani – megfelelő partnerek nélkül –, ő egymagában képtelen a falumenedzselést magára vállalni, illetve sikerre vinni.

Jelenleg – a falumenedzselés szempontjából – a legnagyobb problémát az információhiány okozza. A magukra hagyott önkormányzatok – a bizonytalan jogi szabályozások mellett – nem tudják, hogy merre is induljanak el? Nincsenek megfelelő információik arról, hogy – *a hivatalos állami céltámogatási rendszeren kívül – milyen egyéb pályázati, alapítványi lehetőségek léteznek*, amelyeket igénybe lehetne venniük. Ezen információk megszerzésére a legaktívabb polgármester sem képes egyedül.

Az ellentmondások feloldására egyszerre két út is kínálkozik. A rövidebb és így hatékonyabb: az immáron tízes nagyságrendű önkormányzati érdekszövetségek együttesen biztosítanak olyan rendszeres *információszolgáltatást*, amely valamennyi önkormányzat részére megfelelő tájékoztatást nyújtana a különböző lehetőségek igénybevételi módjáról. A másik, a hosszabb út, de távlatokban a legjobb befektetés, olyan feltételek kialakítása, amely biztosítja a megfelelő *saját emberi erőforrásokat*. Ezen körülmények kialakítása is feltételezi azonban a központi beavatkozást, támogatást, mivel az érintett települések már önerőből képtelenek erre. A hiányzó intézményrendszer létrehozásával (pl. iskola, legalább alsótagozat stb.) biztosítani lehetne az értelmiség letelepedését, ösztöndíjak létesítésével saját értelmiséget nevelni, különféle támogatásokkal, adókedvezményekkel biztosítani szakképzettek, vállalkozók letelepedését stb. Így kialakulhat egy olyan vezető réteg, amely segítségére lehetne a polgármesternek, illetve az önkormányzatnak a további hatékony falumenedzselésben.

Visszatérve a Tiszabőn két és fél évvel ezelőtt elkezdett munkához, a továbbiakban annak falumenedzselési tapasztalatairól számolnék be röviden. Egyszerre három irányban indultunk el.

Segítségére voltunk a tanácselnöknek, a mostani polgármesternek a külvilággal való kapcsolattartásban. Képviseltük Tiszabő érdekeit a Megyei Tanácsnál, ahol a minket megbízó Tervosztályon kívül kevesen érzékelték, hogy azonnali segítségre van szüksége a falunak. Ennek az egyik eredménye volt – többek között – az előzőekben már említett 3 millió forint az iskola fenntartása érdekében. Budapesten minden pályázati, alapítványi lehetőséget számon tartottunk és azokról értesítettük a falut, hogy

pótlólagos anyagi forrásokhoz jussanak. Ruhanemű gyűjtésével, amihez a Máltai Szeretetszolgálat is hozzájárult, az iskolás gyerekeken kívántunk segíteni.

Az intézményrendszer bővítésével – minisztériumi pályázat segítségével Falusegítő Szolgálat jött létre Tiszabőn – olyan személy költözött a faluba, aki a továbbiakban hathatós segítséget nyújtott a falumenedzselésben. Az új iskolaigazgató Tiszabőre való költözése, fiatal pedagógusok letelepedése biztosította azt a szélesebb humán bázist, amire a polgármester már nyugodtan építhetett.

Fontos szempont volt a faluról kialakult nagyon kedvezőtlen kép megváltoztatása, mind a külső környezetben, mind a helyben lakók körében. Az új *image kialakításában* részt vett a sajtón kívül a televízió, hozzájárult híres írók, filmrendezők meghívása, de nagymértékben növelte a falu presztízsét Göncz Árpád köztársasági elnök látogatása is. A tiszabőiek közül sokan érzik már úgy, hogy talán van jövője falujuknak, s egyszer az elköltözöttek egy része is visszatér majd.

Természetesen még Tiszabőn is vannak megoldásra váró gondok, elsősorban a már 40%-os munkanélküliség kezelésében, mivel a munkahelyteremtés területén – minden eddigi erőfeszítéseink ellenére – nem sikerült alapvető változást elérni. Meggyőződésünk azonban, hogy ehhez is az oktatáson, szakképesítés megszerzésének biztosításán keresztül vezet az út, s ez nélkülözhetetlenné teszi a fokozottabb központi támogatást.

Összegzésként elmondható, hogy *az intézményeitől, értelmiségétől megfosztott falvainkat* – a nagyobb önállóságra való hivatkozással – *nem lehet sorsukra hagyni*, pusztán a piaci viszonyok hatásainak kitenni, mert sokuk önerőből már képtelen a továbblépésre. Az egyéni kártalanítások mintájára a – nemcsak anyagi értelemben – kifosztott közösségeknek is igazságot kell szolgáltatni, hogy majdan saját erejükből képesek legyenek élni az önkormányzati lehetőségekkel, hogy képesek legyenek sikeres önkormányzati menedzsmentre és egyben hatékony falumenedzselésre is.

TÉTOVA TELEPÜLÉSEK A TÉRBEN

Az önkormányzatok féléves létezésének egyik legfontosabb tanulsága lehet működésük térbeli kapcsolatrendszerének tisztázatlansága, kuszasága, tétovasága.

Rövid korreferátumban egy 1990 októberi – a volt tanácselnököket és az új polgármestereket megkérdező – felmérés néhány tanulságáról kívánok szólni. A teljesség igénye nélkül szeretném kiemelni azokat az eredményeket, amelyek az önkormányzatok településhálózati (településrendszertől) működésének zavarait, problémáit illusztrálják.

A kérdőív három külön részben kérdezett rá a régi, illetve az új önkormányzati működés problémáira. Az első rész a legfontosabb helyi önkormányzati feladatok rangsorát kérte, a második a kistérségi jellegűeket, a falu-város kapcsolatrendszerre vonatkozóakat, a harmadik pedig az új megyei önkormányzatok elképzelt feladatkörét.

A 110 kiküldött kérdőívre 43-an válaszoltak. A válaszadók között voltak volt tanácselnökök, közülük újjáválasztott polgármesterek, volt vb-titkárok és új jegyzők egyaránt. A beérkezett minta lefedte Bács-Kiskun megye különböző típusú és méretű települési önkormányzatait. Válaszoltak városból, óriásfaluból, községből, kisközségből egyaránt, így mód nyílik néhány sajátos bizonytalanság és probléma – a mindennapi élményeken túlmenő – érzékeltetésére, bemutatására, értékelésére.

A helyi feladatkörök

Az önkormányzatok térbeli (irányítási, igazgatási) kapcsolatrendszerének bizonytalanságai részben abból fakadnak, hogy már a kifejezetten helyi feladatköröket tekintve is kusza a kép.

Jól látják ugyan, hogy az *intézményfenntartás és működtetés, illetve az alapellátás biztosítása elsődleges számukra*, de ennek már az induló feltételei sincsenek meg, sem pénzügyileg, sem hatáskörileg. A normatív elosztás

révén kapott pénzeszközöknek kétharmadát, háromnegyedét viszik el ezek a feladatok. A fennmaradó összegeket pedig sokszorosan meghaladják a jogos helyi igények. Így logikus – bár önmagában meglepő is –, hogy a harmadik helyre egy teljesen újnak tekinthető helyi feladatkört: a *településgazdálkodást* rangsorolták. De hogyan lehetséges ez piacgazdaság nélkül, vagyon nélkül, helyi adók nélkül, kisbankrendszer nélkül? Maguk a válaszadók is érzik ezt az ellentmondást, hiszen 72,1%-uk ezt válaszolta: Nem várható, hogy jelentős vagyona lesz az önkormányzatnak. Márpedig vagyon nélkül nehéz gazdálkodni.

Miután fő célom a térbeliség problémáinak a bemutatása, a helyi feladatköröknél még egyetlen momentumra utalnék csak.

A *szakigazgatás*, a helyi rendeletalkotás, a helyi közösségek szervezése, azaz az önkormányzatok jogszerű, társadalmisított hátterének a megalapozása nagyon *hátra került a kért rangsorban*. Ez veszélyes tendenciát jelez, azt, hogy az önkormányzatok elidegenedhetnek saját településközösségüktől, nem céljuk tevékenységük helyi szabályokba foglalása és *nem érzik, hogy a helyi társadalommal folyamatos párbeszédre van szükségük*.

Érzik, hogy szűk a mozgásterük – elsősorban jogilag és pénzügyileg – így talán az egyszerűbb megoldások vagy a félmegoldások felé mozdulnak el. Erre szinte kényszerítik is őket a működésükhöz szükséges törvényhozási hiányosságok. Ezt szinte előre látták a válaszadók, amikor arra a kérdésre, hogy a helyi közösségük várakozással tekint-e az új forma elé: csak 35%-uk válaszolt igennel, 2,3%-uk (1 fő) a tele ambícióval választ adta, míg 20 fő (46,5%) az *aggódva* választ jelölte meg. Egy fél év eltelté után megállapítható: jogosan.

A kistérségi feladatkörök

Amennyire ellentmondásosnak ítéelhetőek a helyi feladatkörökre, illetve azok magyarázó kérdéseire adott válaszok, annyira meglepő, hogy a *válaszadók 90,7%-a ítéli fontosnak a kistérségi-társulásos együttműködést* a szomszéd településekkel vagy a közeli várossal, kisvárossal.

Ez önmagában pozitív, a tétovaságuk viszont nagyobb, még a helyi feladatköröknél tapasztalhatótnál is. Az igenlés pusztán tényén túl igencsak megoszlanak a vélemények. Többen nem rangsoroltak bizonyos felada-

tokat, mások a kérdőív adta lehetőségnek megfelelően több kistérségi jellegű feladatsort azonos rangszámmal láttak el. Tehát az önkormányzatok térbeli-kistérségi integrációjának lehetőségeit csak embrionális állapotban látták válaszadóink. Az első helyre a közös szolgáltatásfejlesztést, a másodikra a közös intézményfenntartást, a harmadikra az infrastruktúra-fejlesztést tették. Az, hogy ehhez netán *kistérségi jellegű tájtervezésre, fejlesztési programra* volna szükség, vagy közös pénzalapokra, csaknem mellékes volt a válaszok szerint, mert ezek az utolsó helyre kerültek.

Ha a válaszok településméret vagy ellátottság szerinti differenciáit is megvizsgáljuk, a kép megdöbbenő. *A jól ellátott nagyobb falvak, illetve a kisvárosok válaszadói sokkal kevésbé tartják fontosnak ezeket a feladatokat*, mint a kisebb és kevésbé ellátott települések. Vagy talán azt gondolhatjuk, gondolhatták, hogy majd minden elrendeződik piaci alapon? A nagyvárosok szövetségének a nagyvárosok, a kisvárosok szövetségének a kisvárosok, a községek szövetségének a községek a fontosak?

Hogy a polgárok mindennapi életének térpályái, legalább heti gyakorisággal átlépik a települések határait, s a falu önkormányzata, illetve társadalma számára legalább olyan fontos egy közeli, jól ellátott, fejlett kisváros, annak elérhetősége, mint saját települése, az nem derült ki a válaszokból. Óriási többséggel csak egyetlen feladatkört ítélték fontosnak: a *kórházi-rendelőintézeti ellátást* (36 fő, 83,7%, rangszám 1,4, a legmagasabb az egész felmérésben).

Addig, amíg a hatásköri törvény el nem készül, aligha várható előrelépés a kistérségi önkormányzati társulásokkal megoldható feladatok terén, pedig a vízellátásban, a közlekedésszervezésben, a környezetvédelemben, a középiskolai hálózat működtetésében elkerülhetetlen lesz az együttműködés. Vajon hogyan?

A megyei feladatok

Az eddig tapasztalt tétovaságok tovább szaporodnak a megyei szinten, ha egyáltalán meg ez a szint értelmezhető. A lekopasztott, pusztán intézményfenntartó megyéről – lehet, hogy a tradíciók okán – sokkal árnyaltabb kép rajzolódik ki a válaszokból, mint az várható volt.

Néhány – helyből megyellenességet jelző válaszon túl – a térben ta-

pogatózó, segítséget váró, funkcionális működési zavarainak feloldását remélő válaszok jelennek meg a megye felé.

Az első és második helyre került *egészségügyi és középiskolai* funkciók után a harmadik-ötödik helyre *olyan feladatokat soroltak a megkérdezettek, amelyek pillanatnyilag teljesen hiányoznak a „képből”*. Menedzselés jellegű feladatok szolgáltatása a helyi önkormányzatok felé (3. hely, 5,1 rangszám), hálózati infrastruktúra-fejlesztés (4. hely, 5,3 rangszám), területi tervezés (5. hely, 5,4 rangszám).

Vajon e feladatokat ki fogja elvégezni? A jelenlegi megyék? A dekoncentrált kormányhivatalok? A köztársasági megbízottak? A tipikus területi funkcióknak és a hatalomnak a szétválasztása nélkül vélhetően egyikük sem. Nem véletlenül jelzik tehát, hogy a 6. legfontosabb megyei önkormányzati funkció a *közös problémák* (pl. munkanélküliség) felvállalása és megoldása, a 7. a helyi önkormányzatok érdekképviselete az országos szervek felé – lehetne. Ezekre a mai megyének nincs jogosítványa.

Azt hiszem, jogosan érezték a válaszadók, hogy közöttük és a kormányzat között még szükség lenne valami olyan, *a területen funkcionálisan és szervesen működő szervezetre, amelyik koordinálná, segítené a munkájukat, tágítaná a lehetőségeiket*, megvédené őket, gerjesztené azt a területi fejlődést, amelynek ők maguk is részeseivé válhatnának. Nagy kérdés, hogy a jelenlegi keretek között képesek lesznek-e valóban alulról építkezve, társulva, eljutni e sok térbeli tétovaság között az optimális megoldáshoz.

A válaszok csak jámbor óhajokat jeleznek. Annyi a *működési zavaruk*, akkora a *tőkehiányuk*, olyan fontos – a helybeli működésükhöz alapvetően szükséges – *törvények hiányoznak*, hogy egyelőre *a térbeli gondolkodásig és a cselekvésig nem jutnak* (juthatnak) el. Nyilván majd akkor válik ez is sürgetővé, ha a válságjelek a tétova települések súlyos és sajátos térbeli válságába csapnak át.

A FALUSI TURIZMUS SZERVEZÉSÉNEK, FEJLESZTÉSÉNEK NÉHÁNY AKTUÁLIS KÉRDÉSE

A múlt év őszén megalakult önkormányzatok a kezdeti lelkesültség csillapodtával felmérhették, hogy jórészt csak saját erőforrásaikra alapozhatják falufejlesztési elképzeléseiket. A megfogalmazódó tervekben általában igen előkelő helyen szerepel az idegenforgalom, főleg annak a helyi adottságokat leginkább feltáró formája, a *falusi turizmus*.

Joggal vethető fel a kérdés: vajon mi/mik teszi ilyen vonzóvá a falusi turizmust, és persze megalapozottak-e a remények? A kérdés első felére könnyen válaszolhatunk, ha csokorba gyűjtjük mindazokat a várható előnyöket, pozitív hatásokat, amelyek a falusi turizmus beindulása esetén a településeken jelentkezhetnek. A települések és így az önkormányzatok számára is rendkívül kedvező, hogy:

- a falusi turizmusból helyben képződik jövedelem, ez a lakosságot maradásra ösztönzi;
- ez az idegenforgalmi tevékenység újfajta vállalkozásként jelenik meg falun, erősíti a vállalkozói kedvet, alternatív mozgásteret nyit a vidéki emberek számára;
- a turisták érdeklődése a település felértékelődését vonja maga után, egyrészt a helybeliek rádöbbennek szülőfalujuk értékeire, erősödik lokálpatriotizmusuk, másrészt a kereslet az ingatlanoknál valóságos értéknövekedést jelenthet;
- a falusi ingatlantőke (jelenleg holt-tőke) a szobakiadás, programszervezés révén mobilizálódik;
- a vendégek igényei a szállásadókon kívül más vállalkozóknak (szolgáltatás, szállítás stb.) is *helyi* piacot teremtenek.

Mindezekén túl ennek a tevékenységnek a helyi politikában is figyelemreméltó vonzatai vannak! A falusi turizmusba közvetlenül vagy közvetve bekapcsolódók a lakosság egy olyan csoportját alkotják, amelyik erőteljesen, anyagilag is érdekelt a falu fejlődésében, szolgáltatási és infrastruk-

turális színvonalának javulásában. Ez az érdekcsoport – tevőleges hozzájárulásával is – támogatólag léphet fel a falu gyors fejlődését célul tűző önkormányzati tervek mellett, de képes lehet a határozatlan helyi hatalom ezirányú befolyásolására is.

Figyelemmel kell lenni azonban arra is, hogy a falusi turizmus számos pozitívumát nem használhatja ki minden rászoruló település. Adottságai alapján Magyarországon ma 200 és 300 közé tehető azoknak a településeknek a száma, amelyek alkalmasak lehetnek erre az idegenforgalmi formára, de közülük reálisan csak 20-30-ban fog megvalósulni a közeljövőben. Ám ezeken a településeken sem lesz mindenkinek szerencséje a falusi turizmussal. A 200-300-ból 20-30*, ez igen alacsony arány. A meglévő „szűk keresztmetszet” okai között első kétségkívül a falvak szolgáltatási, ellátási és infrastrukturális hálózatának alacsony színvonala. Másik komoly probléma: a falusi turizmus mint idegenforgalmi tevékenység kialakulatlansága.

A sűrűn emlegetett és alkalmazásra ajánlott nyugat-európai példák ellenére a hazai falusi turizmusnak még nem jött létre hatékony szervezési, propagálási és továbbképzési rendszere. Ha vannak is ilyen irányú próbálkozások, ezek gyakorlati alkalmazása még gyermekcipőben jár. Bizton lehet állítani, hogy *a falusi turizmus nyugati módszerei még nincsenek „lefordítva” magyarra.*

A „honosítás” feladatai közül, a korreferátum biztosította szűkös keretek figyelembevételével, csak hármat emelnék ki: a szervezés, a propaganda és az állami támogatás problémáit.

A szervezés

Magyarországon, ahol közel negyven éven keresztül szinte teljesen szünetelt ez az idegenforgalmi forma, az újraindításánál éppen a szervezés az a sarokpont, ami az egész jövőjét megalapozhatja, vagy alááshatja.

A tevékenység első lépcsőjének számító falusi fizetővendéglátás indításánál a szervező utazási irodákat a krónikus kereskedelmi szálláshelyhiány részleges pótlásának igénye vezette. *Egyénekekkel, vállalkozó háztulajdono-*

* A VÁTI 1981. évi és Sándor Judit 1989. évi elemzései alapján.

sokkal kötöttek szerződést és biztosították (?) számukra a vendégeket.

A fizetővendéglátás azonban éppen azokban a falvakban nem tudott igazán erőre kapni (egy vagy két kiemelkedő vonzóerő: vízpart, gyógyfürdő stb. hiányában), amelyek változatos természeti környezetükkel és hagyományaikkal a legalkalmasabbak a falusi turizmusra.

Az egyénenkénti szervezés nem volt képes a falusi turizmus lényegét jelentő szerteágazó programlehetőségek felkutatására. Kidolgozatlan kínálat hiányában ezeken a helyeken a kereslet alacsony szinten rekedt meg. A szobakiadók elégedetlenek voltak a gyenge kihasználtsággal, az utazási irodák pedig a forgalmukhoz képest eltörpülő, 1-7%-os bevételeket hozó falusi fizetővendéglátást, a reménybeli falusi turizmust csak mellékes tevékenységként kezelték.

A Falusi Vendégfogadók Szövetségének 1989. évi megalakulása, az erősödő propaganda felszította a reményeket (bizonyíték erre a kiadott katalógus vastagsága), ám az egyéni megközelítés itt sem volt képes az idegenforgalmi forma lényegét jelentő programszerűség megteremtésére.

A szervezésnél figyelemmel kell lenni a magyar falvak, a magyar vendégfogadó porták jellemzőire. Nálunk a gazdálkodás Ausztriától és Ny-Európától eltérő jellege miatt nem található meg egy portán mindazok a látnivalók, amik vonzhatják a városi embert (különbéle kis és nagy háziállatok, művelt birtok, gazdasági melléképületek, eszközök stb.). A falvakban csak kevés hagyományokat őrző ház, kevés ősi mesterség és más tradicionális elem maradt fenn. A látogatók ellátását sem képes mindegyik gazda egyedül megszervezni, legtöbbjüknek nincs ideje állandóan a vendégekkel foglalkozni.

Kézenfekvő a vendégfogadók szövetkezése, összefogása a programok szervezésében, és a tapasztalatcserében. A falusi turizmus megszervezését az azonos településen lévő vendéglátók szintjén kell kezdeni. Egy település nem állhat meg önmagában. Célszerű néhányuknak – egymást kölcsönösen kiegészítve – összefogni. Ez a kistérségi, tájegységi, a falusi turizmus fejlesztését célul tűző szövetkezési forma három kapcsolati szintből építhető: a vállalkozó polgárok közösségeinek együttműködéséből, a turizmus létfeltételeinek megteremtéséért tevékenykedő faluszépítő egyesületek kapcsolatából, és a települések összefogását kifelé is demonstrálni képes önkormányzati kapcsolatokból.

A propaganda

A Falusi Vendégfogadók Szövetsége az elmúlt, közel két évben rendkívül sokat tett a falusi turizmus köztudatba kerüléséért. Az emberek hallanak erről az idegenforgalmi formáról, megtudhatják mit jelent a valóságban és kedvük szottyánhat kipróbálni. Ám a vendégfogadó helyekről csak a szálláslehetőségeket ismerhetik meg, ami csak egy – bár kétségkívül kiemelt jelentőségű – eleme a falusi turizmusnak. A vendégfogadók propagálása sok vendéget „szállított” falura, de mégsem volt elegendő a tevékenység sikerességének bizonyításához. Az utazási irodák, a már említett okokból kifolyólag, elég mérsékeltten és változó színvonalon foglalkoznak a falusi vendéglátó helyek propagálásával.

A falusi turizmus jövője alapvetően attól függ, hogy *sikerül-e hatékony propagandával elegendő vendéget csábítani falura*. Manapság az a legnagyobb veszély, hogy a reménykedve vendégfogadásba kezdők, nem látva fáradozásuk eredményét, abbahagyják a tevékenységet, ezzel elriasztanak másokat is, és ami nagyon megszívlelendő: egy kudarc az újrakezdést igen csak megnehezítheti.

Hatékony propaganda csak az adott terület adottságainak széleskörű feltárása és programmá fogalmazása után indulhat. Alapvetően három, egymást követő, egymásból táplálkozó részből kell állnia. Elsőként az adott tájegység, településcsoport „image”-ját kell megteremteni, részletesen bemutatva egyedi adottságait, különlegességeit, sokszínű programlehetőségeit. Nevet kell teremteni, olyat, ami mellé a potenciális vendégkör hozzáképzelteti a vonzó tájat, a „történelmi” levegőt, a hagyományokat, a falusi csendet, nyugalmat. Ebből eredeztetve kell a települések nevét és kínálatát megismertetni.

Az egy kiskörzetben található települések hasonló, de szükségszerűen részben eltérő adottságaikkal kiegészítik egymást, ám valószínűleg verseny is kialakulhat köztük. Az egészséges konkurálás pozitívan hathat a kínálatra, a vendégfogadás települési feltételeire.

A propaganda harmadik szegmensét a vendégfogadó porták bemutatásának kell képeznie. Részletesen ismertetni kell a kiadandó lakrészek legfontosabb jellemzőit és az igénybevehető szolgáltatásokat. Ezzel a felfogással érheti el a propaganda azt, hogy a potenciális vendég különböző adottságú tájak és így programok közül választhat. Lehetősége van saját kívánságainak a leginkább megfelelő falut kiválasztani, azon belül pedig a

szállások és a kapcsolódó szolgáltatások remélhetőleg széles minőségi és árskálájából igénybe venni a számára legkedvezőbbet.

Az állami támogatás

A hazai falusi turizmusnak mintául szolgáló Ny-európai államokban jelentős támogatást kapnak a mezőgazdaság mellett vendégeket fogadó gazdák. A támogatás a kedvezményes hitelektől a tanácsadásig, adókedvezményekig terjed. Ennek oka az, hogy az állam, a társadalom fontosnak tartja, hogy a mezőgazdasági népesség még kedvezőtlen adottságok esetén se hagyja el települését, a falvak fejlődjenek, a táj művelés alatt maradjon, az idegenforgalmi kereslet pedig ebben a formában is kielégíthető legyen.

Hazánkban is nagy segítséget jelentene a hátrányos helyzetű településeknek, ha – megfelelő adottságok birtokában – állami támogatást kapnának a falusi turizmus fejlesztésére. A jelen helyzetben azonban nem könnyű olyan támogatási formákat találni, amelyekkel valóban a falusi turizmust lehetne segíteni. Ennek oka nem kizárólag a pénzhiány, mert pl. a már meglévő szobakiadók számára biztosított adókedvezmény csak azoknál jelentkezik tényleges támogatásként, akiknek már van kiadó szobájuk és vannak vendégeik is. A falusi turizmusra alkalmas települések többségében azonban csak néhány szobakiadó található, kihasználtságuk pedig igen szerénynek mondható.

A vállalkozni akaróknál már megjelentek az igények a céltámogatások, a kedvezményes hitelek iránt. Azonban a falusi turizmus fejlesztésének átfogó koncepciója nélkül, az egyéneknek adandó szálláshelyteremtő támogatások (valószínűleg számtalan településre szétszórva) nem vinnének közelebb a programszerű idegenforgalomhoz. Ezt a támogatási formát a kevés pénz különben is rendkívül esetlegessé és ezért igazságtalanná tenné.

A bevezetendő támogatásoknak további problémája az is, hogy a falusi turizmus nálunk még nem képes megfelelni azoknak az állami elvárásoknak, amiért fejlesztése feltétlenül indokolt lenne. Ny-Európában a falusi turizmus támogatása beépül a mezőgazdaság kiterjedt szubvencionálási rendszerébe. A kormányzatok a falusi turizmuson keresztül – a földbirtokkal rendelkező gazdákat segítve – igyekeznek fenntartani a mezőgazdaságilag gyenge jövedelmezőségű területek kultúrtáj jellegét. Közvetve ösztönzik a mezőgazdaság környezetkímélő változatainak a meghonosítását, így végső soron a környezetvédelmet. Ezzel szemben Magyarországon a

fennálló tulajdon és mezőgazdasági termelési viszonyok mellett a vendégfogadó gazdáknak szinte semmilyen befolyásuk sincs a falujukat övező földek művelésére. A települési önkormányzatok is ugyanebben a helyzetben vannak, a lakossághoz hasonlóan nincs tulajdonosi alapon nyugvó kontroll-lehetőségük a külterületi földek használatát illetően. A tulajdonviszonyok várható rendezése, ha nem is egyik napról a másikra, de hosszú távon hozzásegítheti a falusi turizmust ahhoz, hogy az agrár- és tájvédelmi célú állami támogatásoknak egyik fontos, és funkciójánál fogva jelentős alanyává váljon.

A falusi turizmus nálunk még kialakulatlan rendszerében nem kizárólagosan csak közvetlen pénzügyi támogatásokban kell gondolkodni. Sokkal eredményesebb, ha az állam bevételeket növelő, a falusi turizmus fejlesztésében hasznosuló szolgáltatásokat kínál fel a településeknek.* Olyan *kutatási, fejlesztési, tanácsadási-továbbképzési projekteket* finanszírozhat, amelyek a települések vállalkozó közösségeit segíthetik hozzá ahhoz, hogy feltárják adottságaikat, azokat programmá szervezzék és propagálják. Ezekbe, a szakemberek által kidolgozott programokba bekapcsolódó szobakiadók testreszabott, – igényeiket és problémáikat figyelembe vevő – továbbképzésen vehetnek részt. Az állami (vagy alapítványi) támogatásnak ez a módja tűnik a leghatékonyabbnak, mert minden vállalkozónak vagy vállalkozni kívánónak hozzáférhetővé teszi a szolgáltatásuk minőségét javító ismereteket. (Ilyen kutató, szervező és tanácsadó programot készítettek az MTA Regionális Kutatások Központjának munkatársai Baranya megye néhány, mintaként kiválasztott településére. Ennek gyakorlati kipróbálása már megkezdődött, azonban külső támogatás hiányában nehezen halad.)

A falusi turizmus fejlődését nehezítő problémák sora még tovább folytatható. Hiányzik a hatékony érdekképviselet, nem tudni, hogy a falusi munkanélküliség terjedése milyen hatással lesz erre a tipikusan mellékjövedelem-szerző tevékenységre. Mindamelllett a falusi turizmus a benne foglalt településfejlesztő, közösségteremtő, környezetvédő és vállalkozásbővítő hatásai révén, egyik fontos eszköze lehet a falusi térségek felzárkóztatásának. Megvalósításához elsősorban helyi szinten kell segíteni az erre alkalmas településeket, vállalkozó közösségeket.

* Természetesen ezt a támogatási formát a továbbiakban konkrét szálláshelybővítő, szolgáltatásfejlesztő kedvezményes hiteleknek kell követnie.

A KÖRNYEZETVÉDELEM A FALVAK ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI LEHETŐSÉGÉNEK EGYIK TERÜLETE

A környezetszennyezés okozta veszélyekről és a környezet védelméről egyre többet és egyre hangosabban beszélünk. Eközben környezetünk minősége az utóbbi időkig is napról-napra romlik. E falukonferenciára való felkészülés adta a gondolatot, hogy szükséges átfogó képet alkotni a falusi térségek környezetvédelmi problémáiról. E vita alkalmával a környezetvédelmet azonban csupán olyan mélységig elemezzük, amennyire azok a települési önkormányzatok érdekszférájába tartoznak és összefüggnek a falvak érdekérvényesítési esélyeivel, illetve napjainkban egyre keményebben rontják azt.

Nem csupán idetartozó probléma, de napjaink számos viharos kérdése mellett ismét csendesesen perifériára szoruló, a szó szoros értelmében vett életfontosságú kérdés a falusi térségek környezetvédelme. Falvaink százai kerültek olyan helyzetbe, mint pl. a Pécs térségében található Garé, amely az 1970-es években ipari hulladéklerakó-helyet kapott. Bár a községnek vajmi kevés beleszólása volt az ipari hulladéklerakó odatelepítésébe, a település garanciát kapott, hogy térségében ellenőrzött hulladékot raknak le, megfelelő biztonságos tárolás mellett. A térség geológiai adottságai nem érzékenyek a szennyezésre, így a tározó semmiféle veszélyforrást nem jelent, mutatott rá az elkészített szakvélemény.

Amint azonban az üzem beindult, megjelentek ismeretlen tcherautók is, ismeretlen tartalmú hordókkal, így ismeretlen eredetű hulladék is került a térségbe. Utólag kiderült, hogy ellenőrizetlen veszélyes hulladékot is szállítottak a tározóba „ismeretlen” helyről. A településnek pedig még esélye sem volt, hogy a korábbi megállapodást ellenőrizze.

Az eset nem egyedi, de számos falusi térség környezeti érdekstátusa ennél sokkal rosszabb helyzetben van, egyszerűen azért, mert a korábbi joggyakorlat alapján a falusi térségekben a veszélyes hulladék-gócok százait telepítették az „ipari nagyhatalmak”. Ezek következményét sokan nem gondolták végig. Erre utal például az is, hogy az atomenergia lobby

Ófalu elutasító magatartásán „ártatlan szemekkel” csodálkozik és méltatlankodik, ami pedig természetes következménye a kormányzat és a vállalatok több évtizedes hazai környezetvédelmi politikájának.

Ha a környezetvédelmi feladatok között prioritásokat jelöltek ki hazánkban, akkor mindig első helyre kerültek az ország legszennyezettebb ipari térségei, amelyek az ország népességének 44%-át jelentik, így ennek jogosságát senki sem vitatja, de a másik oldalról nem kis ellentmondást jelent, hogy mind a mai napig csak elvétve és csupán néhány kiragadott környezeti problémáját említették azon térségeknek, amelyeket az ország népességének több, mint 38%-át felölelő falvak töltenek be.

A környezeti problémák pedig e térségek bizonyos területein súlyosabbak, vagy legalább olyan súlyosak, mint az ipari régióké. A falusi településeink ivóvízzel való ellátottságát – a talaj- és sok helyen a rétegvizek elszennyezésével – sikerült a harmadik világ fejlődő országainak szintjére „emelni”(?) illetve süllyeszteni. Még katasztrófálisabb a szennyvíz probléma. Az ország községeiben 1984-ben a közcsatornahálózat hossza átlagosan 8,3%-a volt a vízvezetékhalózatnak. Ez pedig súlyos környezeti ártalmak sokaságának forrása, többek között kritikus településkörnyezeti problémáké is.

A falusi térségek legsúlyosabb környezeti problémáit megítélésem szerint napjainkban azonban a hulladékelhelyezés megoldatlansága jelenti, azon belül is az ország számos helyén korábban elrejtett és időzített bombaként „ketyegő” veszélyes hulladékok. Az általunk is bemutatott Magyarország hulladéklerakó helyeit ábrázoló térkép (a Környezetvédelmi Minisztérium, illetve korábban OKTH 1984. évi összesítése alapján) jól tükrözi e veszélyforrások nagyságának tendenciáját, hiszen ma Magyarországon senki sem tudja megmondani, hogy a nyilvántartott és a térképen is feltüntetett 3600 hulladéklerakó hely mellett mennyi további titkos veszélyforrás leselkedik természeti környezetünkre és az emberi egészségre. A térkép feltünteti a kommunális, ipari és mezőgazdasági hulladékok mellett azokat a kommunális hulladéklerakó helyeket, amelyekbe 1982 előtt veszélyes hulladék is kerülhetett.

Az első következtetésünk az, hogy a kommunális szemétklerakó helyek eloszlása jól követi településhálózatunk sűrűségét. A veszélyforrások azonban nem itt vannak. Ezek többsége rendezett és ellenőrzött feltételek mellett működik. A térképen feltüntettük az ipari régiókat is, amelyek az

északkelet-délnyugati ipari tengely mentén összefüggő nagy regionális légszennyező gócot jelenti az elkülönülten jelentkező, de nem kevésbé problematikus pécsi térséggel együtt. A térképnek ez az információja rávilágít arra, hogy az ipari térségek hulladékgyűjtése és kezelése jobban megoldott mint az országos átlag, itt az ipari hulladék kezelése mellett az ellenőrzött kommunális hulladéklerakás elfogadható környezetterhelést jelent (biztonságos kezelés, térbeli sűrűség stb.). Szembetűnő, hogy ebben a régióban a legkevesebb a potenciálisan is súlyos veszélyeket magában rejtő olyan kommunális hulladéklerakó hely, amelybe veszélyes hulladék is kerülhetett és az esetek egy részében került is.

Etikailag azonban nehezen védhető, hogy az ipari (főleg vegyipari) üzemek veszélyes hulladékaikat zömében ipari telephelyüktől lehetőleg távol rakták le, amelynek következtében az ún. „időzített bombák” többségükben éppen a falusi térségekben vannak. A veszélyforrásokat fokozzák a szennyezésre különösen érzékeny felszínek, mint pl. a homokfelszín. E tekintetben térképünk a Nyírség katasztrófális veszélyhelyzetének kialakulási lehetőségét prognosztizálja. Egy további tanulsága a térképnek, hogy valamennyi hulladéklerakó helyet figyelembe véve leginkább az ún. hátrányos, vagy elmaradott térségekben sűrűsödnek (a Nyírség, a Göcsej, illetve az egész Nyugat-Dunántúl, Délkelet-Dunántúl, a Jászság és Békés megye, illetve a Viharsarok; találunk továbbá egy sűrűsödési gócot a Közép-Tisza vidékén is).

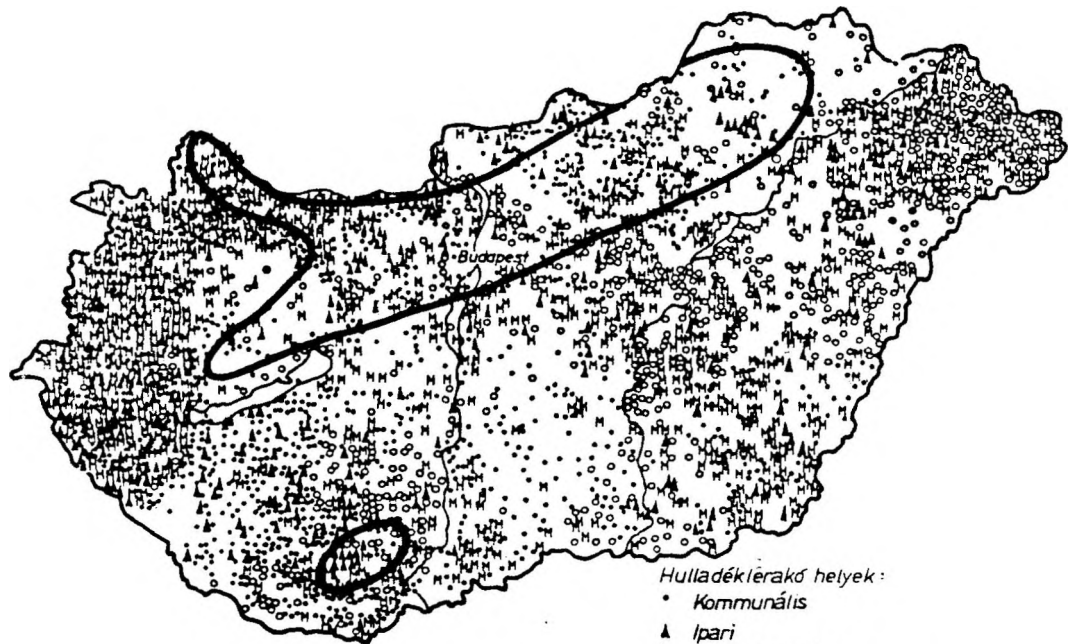
Meg kell itt jegyezni, komoly értelmezési nehézséget okoznak a nyilvántartási eltérésekből eredő problémák. Ezt igazolja pl. az is, hogy feltűnőek a megyehatárok szerinti eltérések, amelyek eredetében sok más tényező mellett fontos szerepet kaptak az ellenőrzésben és a nyilvántartásban meglévő szubjektív különbségek. Különösen kirívó pl. az észak-borsodi térség, vagy Somogy megye déli részének rendkívül kevés hulladéklerakó helye. Ezek a térségek Magyarország legproblémamentesebb területének tűnnek, holott a magyarázat inkább kereshető a nyilvántartásban meglévő különbségekben és hiányosságokban, mint a térség kedvező állapotában, az esetleges illegális hulladéklerakókról nem is beszélve.

Természetesen ez a probléma is rendkívül összetett. Az aprófalvas települések azért is kerültek súlyos helyzetbe, mert saját erőforrásaik a legtöbb esetben elégtelenek a szakszerű hulladékkezelés megoldására, hisz a körzeti, vagy központi lerakók esetén a szállítási költségek válnak elvisel-

hetetlenné. Ennek költséges voltára a nemzetközi irodalmi adatok is utalnak. (Angliában pl. a kommunális szemét eltakarítására fordított minden 1100 fontból összesen 35 penny az elhelyezés költsége, az összeg többi részét a begyűjtésre fordítják.)

A falusi térségek természeti környezetének veszélyei közül csupán néhányat említettünk. Az önkormányzatoknak világosan fel kell ismerni e veszélyforrásokat, még ha azok „szelíd bárányszőnyegben” jelentkeznek is, és felkészültnek kell lenni azok elhárítására akár kompromisszumos alkuk árán is. Meglehet, hogy e téren újfajta érdekszövetségre is szükség lesz a szomszédos települések között, vagy a település és ipari üzemek között stb. Mindenesetre a falusi önkormányzatok saját természeti környezetükkel történő gazdálkodásukkal saját értékeiket védik maguk és utódaik számára. Emellett a falvak településkörnyezeti aspektusból történő komfortosabbá tételével az önkormányzatok tovább növelhetik településeik megtartóképességét.

Ezek érvényre juttatásához azonban az önkormányzatok erőfeszítése mellett a törvényalkotásnak is komoly segítséget kell nyújtania.

Hulladéklerakó helyek:

• Kommunális

▲ Ipari

M Mezőgazdasági

○ Kommunális amelybe 1982 előtt
veszélyes hulladék is kerülhetett

○ Ipari régiók határa

1. ábra: Magyarország ismert hulladéklerakó helyei (1984)

KÖRNYEZETVÉDELMI FELADATOK A TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATOKNÁL

A korábbi tanácstörvénnyel ellentétben az önkormányzati törvény *a települési önkormányzatok helyi közszolgáltatás körébe eső feladataként nevesíti* – többek között – *az épített és természeti környezet védelmét*. E feladatkör elemzésekor a törvény általános rendelkezéseiből célszerű kiindulni. Az önkormányzati jogokról szólva a törvény az alábbiakat rögzíti:

- a helyi önkormányzat a feladat- és hatáskörébe tartozó helyi érdeklő közügyekben önállóan jár el;
- a helyi közügyek a lakosság közszolgáltatásokkal való ellátásához, a közhatalom helyi gyakorlásához, mindezek szervezeti, személyi és anyagi feltételeinek megteremtéséhez kapcsolódnak;
- a helyi önkormányzat – a törvény keretei között – önállóan szabályozhatja, illetőleg egyedi ügyekben szabadon igazgathatja a feladat- és hatáskörébe tartozó ügyeket. Döntését az Alkotmánybíróság, illetve a bíróság és kizárólag jogszabálysértés esetén bírálhatja felül;
- a törvény a helyi önkormányzatnak kötelező feladat- és hatáskört is megállapíthat, ezzel egyidejűleg az Országgyűlés biztosítja az ellátásukhoz szükséges anyagi feltételeket, dönt a költségvetési hozzájárulás mértékéről és módjáról.

Mindezek előrebocsátása után a *települési önkormányzatok környezetvédelmi feladatáról* a következőket állapíthatjuk meg. Az önkormányzatok egy konkrét feladat kivételével *önállóan dönthetik el*, hogy a lakosság igényei alapján és az anyagi lehetőségeik függvényében *mely környezetvédelmi feladatokat, milyen mértékben és módon látnak el*. Kötelező önkormányzati feladatként szabályozza, s a törvényhez fűzött indokolás határidő kitűzésével is kiegészíti az *egészséges ivóvízellátás biztosítását*. Miután kötelező önkormányzati feladatköréről van szó, ezen esetre is fennáll a már hivatkozott országgyűlési kötelezettségvállalás az anyagi feltételek biztosításáról. E követelmény kizárólag az önkormányzatok anyagi lehetőségeire alapozva

kétséges, hogy megvalósítható lehetne. A támogatás célját, mértékét, a támogatást igénybe vehetők körét az 1991. évi CIV.tv. mellékletei rögzítik. Az igényjogosult önkormányzatok céltámogatási pályázatánál a valóságban nem beszélhetünk sem „pályázatról”, sem annak elbírálásáról, csupán arról, hogy az adott évben hányan férnek be a költségvetési törvényben meghatározott keretösszegbe.*

A környezet védelme körében *önként* felvállalt feladatok teljesíthetősége érdekében a települési önkormányzatoknak várhatóan élniük kell az önkormányzati törvény adta lehetőségekkel: így különösen a társulások különböző típusaival (vízellátás, szennyvízkezelés, hulladékgyűjtés- és ártalmatlanítás stb. terén, melyek nem minden előzménymentesek), közszolgáltatást nyújtó vállalat, intézmény alapítási jogával, a lakosság önszerveződő közösségeinek bekapcsolásával. Itt jegyzem meg, hogy a jogalkotásra váró sürgető feladat a környezetvédelmi nyilvánosság, az egyéni és kollektív állampolgári környezetvédelmi jogérvényesítés speciális szabályainak törvényben való rögzítése (pl. a szakirodalomban már régóta sürgetett populáris actio intézményesítésével).

Ezzel párhuzamosan továbbfejlesztendő a környezeti információrendszer, mely lehetővé teszi egyrészt a hatósági munka megalapozását, másrészt biztosítja a környezeti állapot értékeléséhez szükséges adatokat. A lehető legrövidebb időn belül el kell érni, hogy egy-egy térség környezeti adatai egységesen, rendszerezetten, bárki számára hozzáférhetővé váljanak.

Az Európai Községek és Régiók Tanácsa XVIII. közgyűlésén 1. sz. határozata „Az európaiak környezete és életminősége” tárgyában számos feladatot rögzít, melyek figyelembevétele az Európához közeledés szempontjából hazánkban is lényeges. Pl.: a *környezetvédelmi politika* alkalmazásában *kiemelkedő szerep* illeti meg a községeket és a régiókat, ... törekedniük kell arra, hogy *a polgárokat munkájukhoz csatlakoztassák* és keresniük kell a társadalom összes eleven erejével, nevezetesen a *vállalatokkal* való *épitő párbeszédet*; a területi önkormányzatok hatáskörei és beavatkozási képessége kiszélesítendő önálló módon és a helyi lakosság szükségleteinek és igényeinek megfelelően; a környezetre vonatkozó adatjegyzék megvaló-

* Vö.: Varga Sándor: A helyi önkormányzatok gazdasági háttere. Magyar Közigazgatás 1991. 2. sz. pp. 137-147.

sítása kötelezővé teendő és ebben a tárgykörben a polgárok számára szavatolni kell a tájékozódás jogát.

Az önkormányzati törvény lehetővé tesz *további kötelező önkormányzati feladatkitűzést* (törvényben előírva) a települési önkormányzatok számára. E téren még igen nagy a bizonytalanság. Kívánatos lenne, ha a környezetvédelem körébe eső említett feladatokat az új környezetvédelmi törvényünk tételesen tartalmazná. E törvény szabályozási koncepciója elég mostohán kezeli e kérdést. *Az önkormányzatokról* szólva, az erős központosítás híve kiegészítve azzal a megállapítással, hogy a környezetvédelem regionális, sőt globális kérdés, kisebb területekre szorítása nem képzelhető el. E körben, s itt jön egy homályos megfogalmazás: „az önkormányzatok szerepét nem lehet nagyvonalúan kezelni” – írja a koncepció. Következtetése már egyértelműbb: minimális szabályozási jogkör, a bírságolás joga általános szabályként a dekoncentrált szervekhez telepített, az ellenőrzésben a társadalmi kontrollt szervezzék, az önkormányzatokhoz kerüljenek a szabálysértési ügyek. Különösen kifogásolható, hogy a gazdasági ösztönzőkkel kapcsolatos rendelkezési jog kimunkálása még koncepcionálisan sem történt meg: „a gazdasági ösztönzők felett a hatáskörnek és illetékességi körnek megfelelő rendelkezési jogot kell kodifikálni” – fogalmozza a koncepció.

A minisztériumi elképzelésekből mindenestre az az általános következtetés levonható, hogy bár a *települések épített és természeti környezetükért felelősséggel tartoznak, de a szükséges jogi eszközök, lehetőségek, feltételek törvényi garanciái kidolgozatlanok, nehéz helyzetbe hozva ezáltal a települések környezeti állapotának javításáért tenni akaró állampolgárokat, és az önkormányzatokat.*

A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium területi szervezetről szóló jogszabályok, és a környezetvédelmi törvényt módosító, az önkormányzatok feladat- és hatáskörének tervezett listája alapján *az alábbi következtetésekre* juthatunk a fent említetteken túlmenően.

Az önkormányzatok a korábbi tanácsrendszerhez képest új feladatkört nem kapnak. Önkormányzati feladat- és hatáskörbe a természetvédelem, a zaj- és levegőtisztaság-védelem néhány helyi sajátosságok figyelembevételét igénylő ügyköre, illetőleg az önkormányzati környezetvédelmi alappal való rendelkezés és gazdálkodás joga tartozik majd.

Ez utóbbi jogosítvány igen fontos szerepet tölthet be az önkormányzatok környezetvédelmi feladatai megoldásában. E jogkör tartalma azonban rendezetlen. Tudniillik a korábbi idevágó jogszabályok csak a megyei tanácsokat, pontosabban egyes, erősen szennyezett levegőjű megyei tanácsot ruházták fel e joggal. A szóbanforgó miniszteri rendelet ez évi módosításával a Tanácsai Környezetvédelmi Alap megszűnt, a települési önkormányzat véleményezési jogot kapott a Központi Környezetvédelmi Alaptól igényelt támogatásra benyújtott pályázatok elbírálásában.

A környezetvédelmi bírságoknak az önkormányzatok bevételeit képező részét a Költségvetési Törvény szabályozza 30%-ban rögzítve. A végrehajtás mikéntjéről jelen pillanatban nincs hatályos jogszabályi rendelkezés, e feladat a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszterre hárul. Kívánatos lenne, hogy a települési önkormányzatok az alapok szabad felhasználására kapjanak lehetőséget.

A területi környezetvédelmi szakigazgatás a múlthoz, illetve a jelenhez hasonlóan elsősorban az önkormányzatokon kívül eső szervezeti keretekben fog zajlani. A tervezet szerint a polgármester feladat- és hatáskörébe kerülő 40 ügýtípussal szemben a kizárólag centrális alárendeltségben működő környezetvédelmi felügyelőségek 98 ügýtípusban lesznek jogosultak és kötelesek eljárni. Amennyiben a feladat- és hatáskörtelepítés a tervezettnek megfelelően alakul, ez a környezetvédelem központosítása irányába hat, illetőleg gyengíti a helyi önkormányzat lehetőségeit a feladatellátás befolyásolásában. Ugyanis a polgármester környezetvédelmi államigazgatási feladatainak törvényi szintű megállapítása maga után vonja, hogy ha e feladatkörben jár el, a képviselőtestület nem utasíthatja, döntését nem bírálhatja felül.

Amennyiben a települési önkormányzatok érdemi módon vállalnak környezetvédelmi feladatokat, fokozott jelentőségűvé válik a környezetvédelmi szakigazgatást ellátó szervezetekkel való kapcsolattartás mikéntje. E körben az önkormányzati törvényben rögzített felterjesztési jog gyakorlati érvényesítése lesz kívánatos (tájékoztatáskérés, javaslatétel, intézkedés, kezdeményezésének joga, véleménynyilvánítás, kifogástétel joga az önkormányzatot érintő bármely kérdésben az illetékes állami szervhez).

Problematikusnak ítélem a környezetvédelmi felügyelőségek – települési önkormányzatok együttműködését, kapcsolattartását az elveiben eltérő működési területeik miatt. Míg az önkormányzatok – társulásait is

figyelembe véve – közigazgatási határok között fejtik ki környezetvédelmi tevékenységüket, addig a felügyelőségek a vízgyűjtő területekhez igazodóan több megyében, megyehatárokat, közigazgatási határokat átszelően.

A települések kiteljesedő önállósága a környezetvédelemben is nagyobb közigazgatási feladatot jelent. Erre sem az önkormányzatok, sem az igazgatási apparátusuk nincs felkészülve, ugyanakkor a jövőben mindenképp számolni kell a környezeti konfliktushelyzetekkel, a gazdasági-piaci érdekek fokozott jelenlétével. *Szükség van ezért egyrészt a központi szerepkör fokozatos leépítésére, másrészt az állampolgári szabadság, az öngazdálkodás hathatós érvényesítésére.* Szakemberképzéssel, szükség szerint igénybe vehető független szakmai szervezetek közreműködésével kell a települési önkormányzatok környezetvédelmi működését segíteni.

ÖSSZEGZÉS A HARMADIK SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

A szekciónkban zajlott munkáról nehéz beszámolni, annyi szemlélet, szempont, probléma és térség került szóba a 24 korreferátumban, illetve hozzászólásban, így ezt visszaadni meg sem kísérem. Pusztán néhány csomópontot, jellegzetesnek, hosszú távú trendnek ígérkező jelenséget emelek ki, amelyek egyébként összecsengenek a másik szekciók összefoglalóiban elhangzottakkal.

A vita mottójául talán azt lehetne mondani, hogy falvaink keresik önmagukat és egymást a térben, a társadalomban, a gazdaságban és a hatalomban, de egyelőre nehezen mutathatók meg az egymáshoz, s a válságból kivezető utak.

Az önkormányzati modell bevezetésével – a szabályozás nagyfokú liberalizmusa, illetve a területi „szint” jövőjének elbizonytalanítása miatt – *erőteljes dezintegrációs tendenciák* mutatkoznak. Az önállóvá vált önkormányzatok bezárkóznak, az együttműködés készsége, szükségességének felismerése is hiányzik. A hozzászólásokból csokorba szedhető, hogy milyen típusú területi integrációs-együttműködési terek és formák lennének szükségesek, a régiótól, megyéktől a vonzáskörzeteken át a kistájjig. Ami már kialakultnak tekinthető, az a kisközségek körjegyzőségi formában működő igazgatási társulása, ám ezek többsége gyakorlatilag igazgatási és pénzügyi kényszerhelyzet terméke, s nem tudni, hogy elegendő lesz-e a tartalmi együttműködés szervezésére. Az önkormányzatok pontszerű szétesése, érdekeik megosztottsága márpedig azért is veszélyes, mert forrása a centralizációnak, az önkormányzati szféra tartalmi kiüresítésének.

Általánosnak tekinthető a résztvevők körében az a nézet, hogy a *terület- és településfejlesztési politika* és eszközrendszer még *bizonytalan*, nem válaszolt sem az évtizedes hátrányokra, sem az új válságjelenségekre. Még abban sincs igazán megegyezés, hogy az erőset kell tovább erősíteni, innovációs területi decentrumok formájában, vagy a gyengét támogatni (lényegében az erősebb „rovására”). Úgy tűnik, hogy a nehézipari depressziós térségek újfent többet kapnak, mint a hagyományosan régóta leszakadt

agrártérségek. A területi folyamatok valóban ennyire ellehetetlenültek?

A falvakban fokozódnak és kumulálódnak a hátrányok, mind költségvetési, mind monetáris, mind hatalmi-politikai, mind információs, sőt környezetvédelmi szempontból.

Az önkormányzás vállalkozásra serkentő oldalát egyelőre semmi sem támogatja igazán. Hiányoznak a gazdasági és pénzügyi feltételek, sok esetben a szakértelem, a tiszta, előrelátható jogi szabályozás, az egyértelmű tulajdoni viszonyok, de tulajdonképpen még az elképzelések is nagyon kezdetlegesek egy új típusú „falumenedzsment” megalapozásához.

A falusi turizmus – amelyről többen is szóltak – nyilvánvalóan csak kevés település számára kínál megélhetési lehetőséget. A mezőgazdasági termelés jövőképe is meglehetősen homályos (de erről a plenáris ülésen bőven esett szó). Nem jelentek meg még vidéken azok a szervezetek, amelyek a falusi térségek innovációját menedzselhetnék. Márpedig külső segítség nélkül elképzelhetetlen tartós és mélyreható változásokat előidézni. Egyesek ezt úgy fogalmazták meg, hogy nem szabad hagyni, hogy az állam megszabaduljon vállalt feladataitól. Mások komplex kormányzati településpolitika szükségességét emelték ki. Többen kitértek a falusi önkormányzat érdeképviseletének megerősítésére, mind országos, mind kisebb megyei vagy táji léptékben.

Néhány hozzászóló az emberi tényezők fontosságát emelte ki. A társadalmilag marginalizálódott, deprivált csoportok tekintélyes része a kis falvakban lakik. Az emberi tényezők abból a szempontból is fontosak, hogy vajon eljutott-e a rendszerváltás az egyes emberig, s elindította-e a civil társadalmi folyamatokat a szétzúzott helyi közösségekben.

A szekció munkájának érdekessége volt, hogy a vitában résztvevők (már pozíciójuknál fogva is) sokszínű érdekeket és szemléletet reprezentáltak. Minisztériumi vezetőktől, tudományos kutatókon át az önkormányzati vezetőkhöz, polgármesterekig kértek szót. Ennek ellenére a véleményekben nagy differenciák nem jelentkeztek. A falvak tovább élő hátrányos helyzetének meggyőző példái nyomán senki nem vitatta, hogy a válság talán a legaggasztóbb mértékben a falvakat sújtja. Abban a pesszimista nézetben is a többség osztozott, hogy a *válságtól a kiútig* egy hosszúnak ígérkező *átmenet* vezet.

IV. FÜGGELÉK

AZ ELMARADOTT TÉRSÉGEK, TELEPÜLÉSEK FEJLŐDÉSÉNEK KÖZPONTI TÁMOGATÁSA

A konferencián a legkülönbözőbb nézőpontból hallottunk véleményeket és javaslatokat a falvak megújításának, életképességük fokozásának feltételeiről, lehetőségeiről. Bár tudom, hogy a kistelepülések rovására elkövetett fejlesztéspolitikai hibákat nem lehet könnyen jóvátenni, úgy ítélem meg, hogy pozitív irányú folyamatokról is számot adhatunk.

A hazai településállomány egészéről elmondható, hogy infrastruktúrájában a fejlett európai országokéhoz mérten jelentős hiányokkal küzd. Összehasonlítva, a falvakat a falvakhoz viszonyítva, a kisvárosokat a kisvárosokhoz és így tovább, alulmaradnak fejlettségüket tekintve. Ami miatt a magyar falvak egy része esetében ez a helyzet kritikussá vált, az az, hogy a hátrányok halmozódása (társadalmi, infrastrukturális, gazdasági) következtében már nem képesek az önerőből való fejlődésre.

Az elmaradottság problémáival, mint területi, települési kérdéssel, az elmúlt évtizedekben először a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatait meghatározó országgyűlési határozat foglalkozott 1985-ben. Ennek alapján 1986-tól külön támogatás áll rendelkezésre a központi költségvetésből a problémák enyhítésére. A Területfejlesztési és Szervezési Alapként ismert, pályázati rendszerben elnyerhető támogatás működése az elmúlt években nem volt ugyan problémamentes, de úgy hibái, mint az általa elért eredmények tapasztalatai említésre érdemesek.

Kezdetben az alap működését a termelésorientált felfogásból következően a termelőkapacitások létrehozásának támogatása jellemezte, az infrastruktúra fejlesztésének elősegítése másodrangú, „megtúrt” volt. A jogosult térségek, települések meghatározása is többféle szempontot (helyi problémák, központi érdekek stb.) tükrözött. Sajnos, igaz az az itt elhangzott tapasztalat is, hogy a lelegelesettebb települések kedvezőtlen szakmai felkészültsége és anyagi helyzete sok esetben hátráltatta a pályázati formában elnyerhető támogatás megszerzését. A hosszú távra meghirdetett társadalmi-gazdasági fejlesztési program első, 1990-ig terjedő szakaszában 7

megye (Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Vas, Zala) közel 600 települése került lehatárolásra, ahol 450 000 ember él. A Területfejlesztési és Szervezési Alap az elmúlt 5 évben több mint 3 milliárd forintot tett ki.

A területi kedvezményrendszer kibővítése keretében 1989-től az elmaradott, továbbá a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú, iparszegény településekben adókedvezmények bevezetésére került sor a vállalkozások élénkítésére. A vállalkozási nyereség és beruházási adókedvezmény, továbbá az általános forgalmi adó visszaigényelhetősége mintegy 1300 települést érint, ahol 1,1 millió fő él. Az így igénybe vett kedvezmény 1990-ben meghaladta az egy milliárd forintot.

Az előbbieken túlmenően, a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú üzemeket, valamint a kistelepülések autóbusz-közlekedését, kiskereskedelmi ellátásának fejlesztését, a falusi turizmus élénkítését további támogatások és kedvezmények is segítették. A Foglalkoztatási Alapból és az Idegenforgalmi Alapból ugyancsak részesedtek az elmaradott települések.

A felvázoltak alapján érzékelhető, hogy a támogatások és kedvezmények túlzottan bonyolult, nehezen áttekinthető rendszere alakult ki, amely korszerűsítésre szorul. Ezt tüzték ki célul az érdekelt tárcák a múlt év őszén. A munka megkezdődött, és első szakasza le is zárult. Sajnos, a központi költségvetés szűkös volta a terület- és településfejlesztés támogatási rendszerét is érinti, ami azt jelenti, hogy az egyes célokra a szükségesnél kevesebb anyagi eszköz áll rendelkezésre.

A társadalmi és gazdasági szempontból elmaradott térségek fejlesztési, valamint a foglalkoztatási problémák enyhítését szolgáló eszközrendszer ez évi módosításának főbb jellemzői a következők. Nagyobb arányú támogatást kap az életkörülményeket és a termelési feltételeket egyaránt szolgáló települési infrastruktúra fejlesztése. Kibővült a települési kör, ezáltal mintegy 950 elmaradott és 250 foglalkoztatási problémákkal küzdő település veheti igénybe az 1991. évre rendelkezésre álló 1,5 milliárd forint támogatást pályázati formában. Sor került így a terület- és településfejlesztést, valamint a munkahelyteremtést szolgáló központi eszközök részbeni összevonására. (Az időközben megjelent szabályozást a 64-es számú Magyar Közlöny tartalmazza: 75/1991. (VI. 13.) Korm. rendelet és 12/1991. (VI. 13.) KTM-BM-MüM-PM rendelet.)

Ezen túlmenően, a helyi önkormányzatok működőképességének fenntartását és egyes infrastrukturális fejlesztéseket (pl. vízellátás, szennyvízkezelés, hulladékártalmatlanítás, egészségügyi és oktatási létesítmények fejlesztése) speciális támogatásokkal is segíti a központi költségvetés. Érvényben van továbbá a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú településeken korábban bevezetett, a vállalkozókat érintő adókedvezményi rendszer is.

Az önhibájukon kívül hátrányos helyzetbe került térségek, települések problémája országos közügy. Tudomásul kell venni azonban, hogy az elmaradottság mérséklése, az önerőre alapozott fejlődés települési feltételeinek megteremtése hosszabb távú feladat. Az azonban elengedhetetlen, hogy e széles lakossági kört érintő alapvető célok, s feladatok mielőbbi rögzítésre kerüljenek és megkezdődjön azok ütemes végrehajtása. Ezek kereteit az 1992-ben a parlament elé kerülő terület- és településfejlesztési törvény lesz hivatva biztosítani.

A REGIONÁLIS ALAPON SZERVEZŐDŐ TELEPÜLÉSSZÖVETSÉGEK LÉTREJÖTTÉNEK HÁTTÉRÉRŐL

Területi kérdésekkel foglalkozó kutatók és gyakorlati szakemberek között úgy gondolom, nem szükséges bizonygatnom a falumenedzselés mellett a *régiómenedzselés szükségességét*.

Adott területi egységen belül, ahol a települések ezer és ezer szállal kötődnek egymáshoz (közös állapotuk, jellemzőik vagy az őket összekötő funkciók és az ezekből fakadó érdekazonosság alapján) csak illúziónak bizonyul az önkormányzati törvényből sokak által kiolvasott törekvés, miszerint a lakosok életfeltételeit érintő legfontosabb kérdésekről a faluban dönthetnek, településüket környezetéből kiszakítva is működtethetik, fejleszthetik.

Az eddigi hozzászólásokból is kiderült, hogy a települések térségi, valamilyen közös érdek talaján szerveződő összefogására, együttműködésére az élet normális menetéhez égető szükség van, szükség lenne. Szükséges ez azért, hogy

- a településhatárokon túlmutató alap- és középfokú funkciók működtethetők, szervezhetők legyenek;
- harmonikus, tágabb és hosszú távú társadalmi érdekeknek is megfelelő területi fejlődés valósulhasson meg;
- nyomatékos és hatékony legyen az érdekvédelem;
- a településeknek, mint alapsejteknek az országos, netán az európai testbe való integrálódása megvalósulhasson.

E feladatok jórésze a megye (a mai egyetlen deklarált önkormányzati térségi szerveződési szint) már túl nagy, keretei között a települések elvesznek, magukra maradnak, az érdekek összezemosódnak. *A megye – legalábbis jelenleg – nem képes a kisebb településcsoportokon belüli párbeszéd, együttműködés, pl. a középfokú funkciók ellátására való szövetkezés szervezésére, kisebb területi egységek következetes és tartós menedzselésére.*

A racionális célokon és feladatokon túl a megyei szintnél kisebb térségi szerveződések létrejöttét indokolja az is, hogy:

- a falvakban él az igény az emberközeli településközi kapcsolatokra, arra, hogy örömeiket, eredményeiket és gondjaikat is másokkal is megosszák;
- szükségük van az együvé tartozás bátorító érzésére, a „mi” tudatra;
- igénylik a mindennapos, közvetlen munkakapcsolatot a hasonló gondok megoldásában jártasakkal, hozzájuk közelálló szellemi centrumokkal.

Ehhez a megye szintén túl nagyléptékű, „messze van”. Az ilyen típusú kapcsolatok gyökerei inkább a klasszikus város és vidéke kapcsolatban érhetők nyomon.

Az önkormányzati törvény az *emberközelibb*, kisebb léptékű szerveződések létrehozására lehetőséget ad. A kutatók, elméleti szakemberek meggyőzően indokolják (ki-ki a maga szakterületének nézőpontjából) a kistérségi szerveződések szükségességét. Úgy tűnik, a könnyebb kezelhetőség érdekében még a hatóságok is üdvözölnék az ilyen kezdeményezéseket. Mégis alig találkozhatunk (még) velük, csak üdítő színfoltként jelenik meg az általam is képviselt Csereháti Településszövetség. Miért? A válaszadást segítheti, ha áttekintjük az említett településszövetség működőképességének „titkait”. Nézőpontom szerint ezek a következők.

Egyáltalán nem véletlen, hogy az országban ezidáig megjelenő regionális alapon szerveződő *település- vagy faluszövetségek szinte kivétel nélkül mind az elmaradott térségekhez kapcsolódnak*. Ezek a területeken a halmozottan jelentkező válság hamarabb, még a „rég rendszerben” ráébresztette a településeket arra, hogy csak együttesen van reményük a kilábalásra. (A baj összehozza az embereket.) Ugyanakkor a kistelepülések irányában megváltozott központi szándékok is bátorítóan hatottak.

A *Cserehát* ezen térségek között is a *legkritikusabb* helyzetű, hiszen az ország legnagyobb összefüggő, oázisok nélküli elmaradott területe. Az elkeseredettség, a – talán nem túlzás – halálfélelem nyilvánvalóvá tette a közös érdeket: el kell kerülni a teljes leépülést, azonnal meg kell kezdődnie a térség rehabilitációjának, revitalizációjának, mert később ez már nem, vagy csak sokkal drágábban lesz megoldható.

Kellett *egy kezdeményező*, aki az alulról jövő igényeket, az összefogás, mint utolsó szalmaszál iránti igényt, a változtatni akarást felismerve megszervezte, hogy ez a szándék szabad utat nyerjen, a szereplők egymásra találjanak, közösen megfogalmazhassák érdekeiket, az ebből következő

célokát és feladatokat, azaz összeüljön a szövetség alakuló közgyűlése. Ezt a szerepet a BM anyagi támogatásával vállalta az akkori megyei tanácsi tervezővállalat, a BORSODTERV, illetve annak lelkes munkatársai.

Már az előkészítő szakaszban, majd a megalakulás után is sikerült néhány megszállottat találni, a tevékenységbe bevonni. Meggyőződésem, hogy enélkül nem megy.

A szövetség nem önkormányzati szövetség, annál jóval több. A települések minden területével foglalkozik, tagjai között gazdálkodó egységek, oktatási, művelődési intézmények és magánszemélyek is vannak. A magánszemély tagokon keresztül a térség humán erőforrásaiból közvetlenül táplálkozó, mély emberi tartalmat is kap. A tagság színes összetétele, megfogalmazott céljai alapján valódi területi érdekképviseletet valósíthat meg, hiszen információit, gyökereit az élet teljességéből meríti.

Hitelességét növeli, hogy a terület érdekében a területen *ott élő képviselők* emelik fel szavukat a különböző fórumokon. Nem felvilágosult idegen értelmiségiek képviselik a csereháti érdekeket, hanem azok, akik maguk is részesei a csereháti sorsnak.

A szövetség működését jellemző kettősség kíséri. Egyrészt tudatosan megmaradt „amatőrnek”. Így nem fogadta el pl. a volt encsi pártházban felajánlott irodát, hanem központját mostohább körülmények között, a Cserehát szívének egyik kis falujában alakította ki. Vezetői nem a terület valamilyen vezető állású polgáraiból kerültek ki, hanem mindenféle hivatali működéstől idegen amatőrökből. A „hivatalosodás” tudatos elkerülését tükrözi az is, hogy a szövetség alapszabálya rögzíti: a szövetség csak addig él, amíg alapfunkciónak, az „iroda” kiadásait a tagsági díjából fedezni lehet. Nem kíván tehát túlnőni saját tagságán.

Másrészt szakmai háttérként kezdettől fogva ott áll a szövetség mögött a BORSODTERV, illetve annak utódja, a PROVINCIA Kft. és az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-magyarországi Osztálya. Az intézőbizottság két tagján keresztül „intézményesült” kapcsolat az iménti amatőrizmussal szemben bizonyos profizmust sejtet. Valóban ez a szakmai háttér tette lehetővé a szövetség érvrendszerének felépítését, az aktuális feladatok szakmai megalapozását, ezen keresztül a tárgyalófelek általi elismerést, szakmai partnerként való elfogadást. A „profi” működést segíti a Soros Alapítványtól kapott számítógép és fénymásoló is.

Hatóterülete nem igazodik a korábbi közigazgatási beosztáshoz, két illetve három hasonló adottságú városkörnyékre terjed ki. Ezáltal:

- sikerült kiküszöbölni a keserű tapasztalatokon alapuló város- városkörnyék ellentét szövetkezést gátló hatását, a várossal szembeni bizalmatlanságot;
- a városokat is könnyebben rá lehetett döbenteni, hogy környékük nélkül nem boldogulnak;
- az újdonság erejével hatott a korábbi encsi és edelényi városkörnyék egymásra találása, az azonosságtudat új energiákat szabadított fel, az egyik helyen közismert módszerek megismerése a másik oldalon új ötleteket gerjesztett.

Ezzel a néhány szemponttal próbáltam a Csereháti Szövetség példáján érzékeltetni, hogy a mai Magyarországon mitől tud egy településszövetség működni és talán ezek alapján az is sejthető, miért nem jött még eddig létre a területi alapon szerveződő, kistérségi településszövetségek özöne.

EGY POLGÁRMESTER KÖSZÖNTŐJE*

Amikor 1990 októberében 15 baranyai polgármester felhívással fordult az ország összes önkormányzatához az érdekvédelmi szervezet létrehozására, úgy éreztük, hogy a választás előtti nagy csinadratta után csönd van, magunkra maradtunk, és tenni kell valamit, egymásra kell találni a községben élőknek, a község lakosságáért felelősséget vállalt önkormányzatoknak.

Az 1990. november 24-én Pécsen megtartott első közgyűlésen megalakult a Községi Önkormányzatok Szövetsége. Az érdekvédelmi szervezet az ország minden részéből ma már 252 tagot számlál. A tagdíjat minimális összegben, 1 Ft/fő/év-ben állapítottuk meg.

A Községi Önkormányzatok Szövetsége (KÖSZ) választmányát a Pécsen 1991. március 2-án tartott közgyűlésen választotta meg. A KÖSZ Országos Választmányának tagjai: Bognár Ferenc polgármester (Tiszavárkony), Nagy-Bandó András polgármester (Orfű), Horváth Ottó polgármester (Martonvásár), Égető Árpád polgármester (Csengőd), dr. Sümegi Zoltán polgármester (Bogyiszló), Kálóczi Kálmán polgármester (Badacsonytomaj), Tóth Károly polgármester (Szany), Horváth Istvánné polgármester (Kutas), Veres Mihály polgármester (Tápiószőlős), Lőrík József polgármester (Felsőpetény) és Novák Ferenc polgármester (Kübekháza).

A márciusi közgyűlésen elfogadott „Alkotmányos követelés”-ünkben újra sürgettük az igen fontos jogszabályok minél előbbi megalkotását, mert nélkülük nem tudnak dolgozni az önkormányzatok. Az önkormányzati tulajdonra, a földre, a privatizációra vonatkozó törvények megalkotása nélkül nem megy előre az élet, és ez különösen sújtja a falut. A faluról bejáró

* A Községi Önkormányzatok Szövetsége nevében gratulálok az MTA RKK munkatársainak a falukonferencia megrendezéséhez. Gratulálok és köszönöm törekvő munkájukat, amellyel a tudomány segíti a gyakorlatban dolgozókat, s amely munkával mindig ráirányítják a figyelmet az égető gondok megoldására, többek között a falu gondjára. Igen, ők törődnek a falvakkal és segítenek nekünk, önkormányzati vezetőknek. Ott voltak szövetségünk megalakításánál és mindvégig segítik munkánkat, felajánlva az MTA RKK teljes tudományos bázisát.

dolgozót küldik először haza, ő lesz a városból először munkanélküli. Otthon még nem várja semmi, sem a földtulajdona, sem a vállalkozása és meg kell tudni élnie! Ma még falun nincs meg az a réteg, akit meg lehet adóztatni helyi adóval. Ma még sokkal inkább a szociálpolitika kerül elő, és nem a gazdag polgári réteg helyi adója.

Szövetségünk felemelte szavát a *költségvetési törvényben lévő igazságtalanság ellen* is. A személyi jövedelemadót városban 5 000 Ft-ra egészíti ki az országgyűlés, községben csak 3 600 Ft-ra. Igazságtalan és ezt meg kell szüntetni!

Vízet ígértek a választópolgároknak, az önkormányzati törvény szeleme ezt ígérte, ezzel szemben a beadott céltámogatási kérelmek több mint felét javasolja a kormány elutasítani. Víz nélkül nincs élet a faluban sem, követeljük, hogy *minden falunak legyen egészséges vize*, ha ezt ígérte az országgyűlés, akkor teremtsen meg ennek pénzügyi feltételét is.

Sorolhatnám tovább, hogy miért küzdünk. Küzdünk azért, hogy ne legyen a pénzügyi támogatás különbséget a város és falu között, a kötelező feladatok teljes költségét fizesse az állam, mert a normatíva csak részösszegű hozzájárulás a kötelező feladatokhoz. Követeljük a földtörvény minél előbbi megalkotását, az önkormányzati tulajdonra vonatkozó törvény minél előbbi tárgyalását. Az önkormányzatok tulajdonát teljes körűen kapják meg, ami a falu volt, legyen újra a faluközösségé. A legeltetési társulati ingatlanok, az erdőbirtokossági társulat ingatlanjai kerüljenek vissza. A kárpótlást az állam adja, az állam kártalanítson, annak egyes terheit ne akarják áthárítani az önkormányzatokra.

Figyelmeztetésként többször jeleztük, hogy eddig több mint 150 polgármester mondott le, ami arra is utal, hogy az önkormányzatok ellehetetlenülő helyzetben vannak. A KÖSZ legutóbbi közgyűlésén is megfogalmazódott, hogy emberi hitelünk megőrzése, valamint a településért vállalt felelősségünk alapján egyelőre kitarunk kötelességünk mellett.

De kérem a konferencia minden résztvevőjét, hogy ott, ahova az élet állította, azon a területen mindig jusson eszébe, hogy falun is emberek élnek. Segitse és támogassa a falut munkájával, tudományával. Ők is szeretnék, ha gyermekeik jól felszerelt iskolákba járnának, lenne út, víz és járda. Szeretnék, hogy sok munkájuk eredményt hozzon, békésebb és gazdagabb holnapot.

AZ OKKFT 2. „A TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLŐDÉS TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FOLYAMATAI MAGYARORSZÁGON” CÍMŰ PROGRAMRÓL*

Az OKKFT keretében 1986-ban indult kutatási program a terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatainak feltárására, értékelésére vállalkozott. A program keretében szervezett kutatások 1986–1988. éveket átfogó első szakasza 1988-ban zárult. A program második szakaszában (1989–1991) olyan új témák kutatása került előtérbe, melyek a legszorosabb összefüggésben vannak a terület- és településfejlődés megváltozott feltételeivel, követelményeivel.

A program szerkezetileg három alprogramra tagolódik. Az 1. alprogram a gazdaság és társadalom ciklikus fejlődési pályáihoz tartozó regionális folyamatokat vizsgálja. Hazánk válságérzékeny zónáinak, területi típusainak, a kibontakozás lehetséges térbeli góccainak, a regionális folyamatok alakulásában közrejátszó „új” tényezők (piaci viszonyok kibontakozása, politikai pluralizmus, tulajdonviszonyok átalakulása, önkormányzatok létrejötte stb.) területi hatásainak feltárására vállalkozik.

A 2. alprogram a terület- és településfejlesztés, az épített környezet és a társadalom kölcsönhatásával foglalkozik. Az alprogramon belül négy téma kutatását irányoztuk elő. Az első téma a terület- és településfejlesztési politika elméleti alapjaival, céljaival, a kialakításban közreműködő szervezetek közötti munkamegosztással, a helyi politikák integrálásának lehetőségeivel foglalkozik. A második téma a magyarországi településrendszer strukturális és morfológiai változása folyamatának sajátosságait vizsgálja. A harmadik téma az épületállomány helyzetét és fejlesztését, valamint a településfejlesztés közötti kölcsönhatásokat vizsgálja. A negyedik téma kutatásának célja a területfelhasználásra ható tényezők feltárása.

A 3. alprogram a terület- és településfejlesztés irányításával összefüggő témákat tartalmazza, mint a terület- és településgazdálkodás modellje, intézményrendszere, a területi/települési szintű önkormányzat és a tulajdon-

* Bár a tanácskozáson nem hangzott el, a kötet szerkesztői úgy döntöttek, hogy közzéteszik a programról szóló rövid beszámolót, véelve, hogy az itt írtak nagyobb érdeklődésre is számíthatnak.

formák kapcsolata, a területi irányítás modelltípusai, alkalmazásuk feltételei.

A kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia, a volt Országos Tervhivatal, a Belügyminisztérium, illetve a Tudománypolitikai Kollégium támogatja. A program keretében szervezett kutatásokban az Akadémia kutatóhelyei, a tárcák kutatószervezetei és az egyetemek, főiskolák intézetei, tanszékei vesznek részt. Sikerült a szakma művelőinek széles körét bevonni a kutatásokba.

Nem érdektelen a programban eddig elért legfontosabb kutatási eredmények (részeredmények) rövid összefoglalása. A társadalmi-gazdasági fejlődés alapjaiban befolyásolja a települési és ellátottsági viszonyok korszerűsödését. E folyamatok eltérő módon érintik az egyes térségek pozícióit, differenciálják a településcsoportokat, településeket. A struktúraátalakítás követelményeinek érvényesítése a településekben is konfliktusokat, feszültségforrásokat jelenthet. E problémák differenciált kezelése a terület- és településpolitika egyik meghatározó feladata.

Markánsabban előtérbe kerülnek, kiéleződnek az elmaradott – s ezek sorában a határmenti – térségek problémái. Más jelleggel és irányultsággal, élesebben nyilvánulnak meg az agglomerációk – gyorsan agglomerálódó térségekben felhalmozódott feszültségek. Differenciált stratégiák kidolgozására és alkalmazására van szükség. Egyes határmenti térségek problémáinak kezelése tervszerű visszavonulási stratégiát igényel. A hátrányos helyzetű térségekben elemi infrastruktúra létrehozása nélkül a munkahelyteremtés nem hoz tartós, kedvező irányú változást.

A népesség életkörülményeinek alakulásában a differenciálódás folyamatai erőteljesebben érvényesülnek kistérségi szinten. Változatlanul meghatározó a jövedelmi színvonal, a munkaalkalomhoz való hozzájutás lehetősége és feltétele, a települések infrastrukturális ellátottsága. A szociálpolitikai intézkedések nem nélkülözhetik a térbeli különbségek figyelembevételét, és ezen alapuló akciók érvényesítését.

A megváltozott feltételek új követelményeket, feladatokat támasztanak a terület- és településfejlesztéssel szemben. Ez indokolja és teszi szükségessé a terület- és településfejlesztési tevékenység tudományos megalapozottságának erősítését.

Alapvető fontosságú annak vizsgálata, milyen szerepet tölthetnek be az önkormányzatok a települések fejlődésében, az arányosabb és kiegyensúlyozottabb

lyozottabb településfejlődés feltételeinek megteremtésében, biztosításában. Ezeknek a kutatásoknak fel kell tárniuk az önkormányzatok működésének mechanizmusát, eszközrendszerét, külső-belső kapcsolatrendszerit a településfejlődés szempontjából.

Ellentmondásos és feszültségekkel terhelt változások folyamatai jellemzik a társadalmi-gazdasági fejlődés regionális folyamatait, és ennek hatására, következményeként az ország térszerkezetét. Különösen indokolt az ország válságérzékeny övezeteinek teljes körű feltárása, s ennek alapján annak vizsgálata, hogy a terület- és településfejlesztés milyen jellegű akciókkal működhet közre a válságfolyamatok mérséklésében, kezelésében.

A településfejlődés egyik kulcskérdése az infrastruktúra korszerűsítése, fejlesztése. A kilencvenes évek új követelményeket fogalmaznak meg e vonatkozásban is, mint: hogyan értelmezzük az új feltételek között a „települési infrastruktúrát”; a tulajdonviszonyok átalakulásával, az önkormányzatok és a települési tulajdon részvételével milyen munkamegosztás alakítható ki a korszerűsítésben-fejlesztésben érdekelt partnerek között. Különösen kiemelt fontosságú feladat a jövőben is a településfejlesztés komplex érdekeit érvényesítő új lakásépítési-lakásgazdálkodási gyakorlat alapjainak kidolgozása.

A nemzetközi munkamegosztásba történő aktívabb és szélesebb körű bekapcsolódás új jellegű terület- és településfejlesztési feladatokat jelent. Ezek új feltételeket biztosíthatnak az elmaradott, hátrányos helyzetű határmenti térségek gyorsabb felzárkózásukat elősegítő fejlődéséhez. A külföldi tőkebeáramlás a telephelyválasztás új kritériumait is jelenti, s ez következményekben különbözőképpen érintheti az egyes térségek fejlődését. A nemzetközi jelentőségű infrastruktúra-hálózatok térszerkezet- és településrendszer-formáló hatásának vizsgálata időszerű és kiemelt fontosságú kutatási témának minősülhet.

MAGYAR NYELVŰ VÁLOGATOTT FALU-SZAKIRODALOM

1980–1990

- Andor Mihály (1986): Az iskolák visszatelepítésének esélye. = Valóság, 29. évf. 1986. 2. sz. pp. 69–75.
- Andorka Rudolf–Harcza István (1983): A magyar községek társadalmának változásai az elmúlt tíz évben. = Társadalmi szemle, 38. évf. 1983. 2. sz. pp. 39–49.
- Antal J. László–Novotnik Imre (1990): Kezdeményezés a magyarországi integrált falufejlesztési /felújítási/ program kidolgozására és beindítására. = Magyar Közigazgatás, 40. évf. 1990. 4. sz. pp. 304–311.
- Asztalos István (szerk.)–Kovács Katalin (szerk.)–Zentai Violetta (szerk.) (1989): Városon innen, falun túl: Társadalomföldrajzi vizsgálatok Aszódon. Aszód, Petőfi Múzeum, 1989. 397 p. (Múzeumi füzetek 38.)
- Ábrahám Éva (1983): Európai Faluszociológiai Kongresszus Budapesten. = Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. pp. 695–701.
- Balogh Béla (1986): Fejlesztési lehetőségek: a falusi turizmus. = Településfejlesztés, 1986. 4. sz. pp. 19–21.
- Bánlaky Pál (1981): Az értelmiség falun. = Társadalomtudományi Közlemények, 11. évf. 1981. 3. sz. pp. 369–374.
- Barakonyiné Viniczai Klára (1984): Baranya aprófalvas településhálózatának múltja és jelene. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1984. 125 p. (Baranyai krónikaírás 7.)
- Barta Györgyi (1982): A külföldi szakirodalom a falusi iparosításról. = Földrajzi Közlemények, 1982. 1. sz. pp. 148–159.
- Barta Györgyi–Enyedi György (1981): Iparosodás és a falu átalakulása. Budapest : Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. 207 p.
- Barta Györgyi–Rechnitzer János–Szaló Péter (1988): Új tendenciák a falusi iparban, 1. = A falu, 1988. 1. sz. pp. 84–93.
- Barta Györgyi–Rechnitzer János–Szaló Péter (1988): Új tendenciák a falusi iparban, 2. = A falu, 1988. 2. sz. pp. 73–81.
- Bartke István (1989): A községek népességmegtartó képessége. = Tervgazdasági Fórum, 5. évf. 1989. 3. sz. pp. 70–79.

- Beluszky Pál (1982): A falufejlesztés korlátai. = Napjaink, 21. évf. 1982. 12. sz. pp. 6–10.
- Beluszky Pál (1982): Magyarország falutípusai. Budapest, MTA FKI, 1982. 167 p.
- Bethlendi László szerk. (1989): A magyar falu jövője. Budapest, Kossuth Kiadó, 98 p.
- Bodnár László (1985): A foglalkozási szerkezet átalakulása Magyarország falvaiban. = Földrajzi Értesítő, 34. évf. 1985. 1/2. sz. pp. 67–80.
- Bögre Zsuzsa (1990): Egyházfaluközösség. Pollack M. Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei, 2. köt. Pécs, pp. 65–69.
- Bőhm Antal (1983): Rurálszociológiai kérdőjelek. = Területi Kutatások, 6. évf. 1983. pp. 5–15.
- Bőhm Antal (1986): Falusi ingázók. = A falu, 1986. 4. sz. pp. 65–75.
- Cloke, Paul John (1990): Társadalom és vidékiség. Néhány észrevétel a magyarországi átalakulásról (ford. Keresztes Nagy Csilla). = Valóság, 33. évf. 1990. 6. sz. pp. 79–83.
- Csatári Bálint (1984): Falukutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét, MTA RKK Településkutató Csoport 1984. 322 p.
- Csatári Bálint (1987): Néhány gondolat a falusi környezet változásáról. = Forrás, 19. évf. 1987. 1. sz. pp. 80–83.
- Csatári Bálint (1988): Születő falvak Bács-Kiskun megyében. = Városépítés, 24. évf. 1988. 1. sz. pp. 25–26.
- Csatári Bálint–Gödör Zsuzsa (1987): A falusi települések térkapcsolatainak néhány jellemző összefüggése Szolnok-megyei példákon. = Alföldi tanulmányok, 11. évf. 1987. pp. 263–278.
- Csatári Bálint–Sántha Józsefné (1986): Az aprófalú méretű csoportos települések néhány jellemzője Bács-Kiskun megyében. = Alföldi tanulmányok, 10. évf. 1986. pp. 209–226.
- Csefkó Ferenc (1985): Községpolitika–falugyűlés–előjáróság. = Államigazgatás, terület- és településpolitika. (Szerk.: Ádám A. Farkas K.) Pécs, Baranya Megyei Tanács, JPTE, MTA RKK, 1985. pp. 51–64.
- Csefkó Ferenc (1990): Falu és közigazgatás. = A falu, 1990. 1. sz. pp. 9–25.

- Duró Annamária (1990): A tanya és a zárt települések kapcsolata – társadalomföldrajzi megközelítésben. = Tér és társadalom, 1990. 2. sz. pp. 63–79.
- Elek István (1984): A falu az utóbbi másfél évtized szociográfiai irodalmában. = Új forrás, 16. évf. 1984. 2. sz. pp. 41–48.
- Enyedi György (1978): A mezőgazdaság fejlődésének hatása a falusi településekre. = Városépítés, 1978. 1. sz. pp. 2–3.
- Enyedi György (1980): Falvaink sorsa. Budapest, Magvető Kiadó, 185 p.
- Enyedi György (1980): A falusi átalakulás útjai a világon. = Létünk, 1980. 1. sz. pp. 23–35.
- Enyedi György (1981): A magyar településhálózat átalakulási tendenciái. = Magyar Tudomány, 1981. évf. 1981. 10. sz. pp. 724–734.
- Enyedi György (1983): A magyar falvak helyzete és a jövő fejlődése. = Társadalomtudományi Szemle, 13. évf. 1983. 1. sz. pp. 42–49.
- Enyedi György (1984): Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása (Akadémiai székfoglaló, 1982. dec. 6.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 37 p. (Értekezések, emlékezések)
- Enyedi György (1985): A magyar településhálózat átalakulása. = A falu, 1. évf. 1985. 1. sz. pp. 15–23.
- Enyedi György (1987): Falu-város arányok Kelet-Közép-Európában. = Földrajzi Közlemények, 35. évf. 1987. 3/4. sz. pp. 122–133.
- Enyedi György (1989): Településpolitikák Kelet-Közép-Európában. = Társadalmi Szemle, 1989. 10. sz. pp. 20–31.
- Faragó László (1987): Az elmaradott falusias térségek felzárkóztatásának lehetőségei. = Tér és Társadalom, 1. évf., 1987. 4. sz. pp. 72–80.
- Faragó Nándor–Kovács Katalin (1990): Levelek egy aprófaluból, 1988/89. Tér és Társadalom 1. pp. 89–106.
- Faragó Tamás (1987): A falusi társadalom rétegződéséről. = Szociológia, 1987. 3. sz. pp. 395–418.
- Forray R. Katalin (1989): Visszakörzetesítés? Aprófalvak harca az iskoláért. = Valóság, 32. évf. 1989. 9. sz. pp. 109–115.
- Gáspár Gabriella (1986): Hat falu hat sorsa. Pécs, MTA RKK, 1986. 110 p. (MTA RKK kutatási eredményei 2.)

- Gergely András (1989): Modernizáció és a helyi társadalom 1.. = A falu, 1989. 4. sz. pp. 23–31.
- Gergely András (1990): Modernizáció és a helyi társadalom 2. = A falu, 1990. 1. sz. pp. 26–32.
- Gulácsi Gábor–Juhász Pál (1986): Településfejlődés, decentralizáció és községgazdálkodás. = Tervgazdasági Fórum, 2. évf. 1986. pp. 58–71.
- Gyenei Márta (1986): A „társközségi rangú” települések fejlődési lehetőségei. = Szociológia, 1986. 3/4. sz. pp. 345–362.
- Hajdú Zoltán (1985): Körzetesítési tendenciák a Dél-Dunántúl falusi településhálózatában a felszabadulás óta. = Földrajzi Értesítő, 34. évf. 1985. 3. sz. pp. 209–234.
- Huszár Tibor (1983): Falu a társadalomban – társadalom a faluban. = Valóság, 26. évf. 1983. 4. sz. pp. 26–37.
- Ivancsics Imre–Kiss László (1988): A megye-község kapcsolatok jelene és fejlesztésének perspektívái – egy felmérés tükrében. = Állam és Igazgatás, 38. évf. 1988. 1. sz. pp. 18–28.
- Jantner Antal (1988): A falu hagyományörző megújítása és a falusi turizmus. = Városépítés, 24. évf. 1988. 4. sz. pp. 20–22.
- Juhász Pál (1985): A visszatorlódásról. Változások a falusi fiatalság életében. = Kritika, 1985. 1. sz. pp. 6.
- Juhász Pál (1987): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. = Medvetánc, 1986. 4. sz. pp. 5–17.
- Juhász Pál (1989): A falu nemcsak mezőgazdaság. A megújulás feltételei. = Figyelő, 33. évf. 1989. 20. sz. 11 p.
- Kárpáti Zoltán (1984): Dilemmák a falufejlesztésben. = Új forrás, 1984. 2. sz. pp. 36–37.
- Kemény Bertalan (1984): Az aprófalvak üzemeltetéséről. = Új forrás, 1984. 2. sz. pp. 34–35.
- Kemény Bertalan (1989): A falugondok. = A falu, 1989. 4. sz. pp. 11–19.
- Kenéz Győzőné (1983): A mezőgazdasági idegenforgalmi potenciál hasznosításának szükséges feltételeiről. = Közgazdasági Szemle, 30. évf. 1983. 1. sz. pp. 117–121.
- Kenéz Győzőné (1990): Falu-város, különbségek-következmények. = Gazdálkodás, 34. évf. 1990. 3. sz. pp. 1–8.

- Kovács Katalin (1990): Polgárok egy sváb faluban. = *Tér és Társadalom* 1. 33–76.
- Kovács Katalin (1990): Vonal alatt. Metszetek Baranya megye aprófalvairól. = *Tér-Idő-Társadalom*, (szerk.: Tóth József) Pécs, pp. 316–341.
- Kovács Teréz (1988): Két homoki tanyás község településfejlődése és mezőgazdaságának átalakulása. = *MTA RKK Kutatási eredményei* 7)
- Kovács Teréz (1990): A határmenti falvak elmaradottságának oka az ott lakók véleménye alapján. = Pollack M. Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei, 2. köt., Pécs, pp. 54–57.
- Kovács Tibor (1983): Megjegyzések a községi közös tanácsok problematikájához. = *Állam és Igazgatás*, 33. évf. 1983. 1. sz. pp. 12–22.
- Krizsán Mária (1989): Településrendszerünk legkisebb egységeinek időszerű kérdései. Bp., Belügyminisztérium, 1989. 59 p. (Településfejlesztési tájékoztató 5.)
- Magyar Bálint (1989): Az 56-os forradalom és a magyar falu. = *Unió*, 1. évf. 1989. 1. sz. pp. 11–13.
- Makovecz Imre (1986): Sopánkodás helyett. = *A falu*, 1986. 1. sz. pp. 49–53.
- Márkus István (1989): A mai falusi válsághelyzet összetevői. = *Új Auróra*, 17. évf. 1989. 5. sz. pp. 1–9.
- Meggyesi Tamás (1986): A hagyományos lakókörnyezeti kultúrák értékei. = *A falu*, 1986. 3. sz. pp. 53–57.
- Mészáros Rezső (1981): A falusi átalakulás földrajzi típusai a Dél-Alföldön. = *Földrajzi Értesítő*, 30. évf. 1981. 1. sz. pp. 73–85.
- Mészáros Rezső (1982): A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai az Alföldön. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 140 p.
- Misley Károly (1987): Környezetvédelem és falu. = *A falu*, 1987. 1. sz. pp. 41–48.
- Nádas Éva (1983): Falu- és csoporttípusok. = *Az MTA DTI kutatási eredményei 1981–1985. 8. A dél-dunántúli társadalmi-gazdasági szerkezete*. Pécs, MTA DTI, 1983. 81 p.
- Nemes Nagy József (1982): Az iskolakörzetesítések hatása az aprófalvak népességfejlődésére. = *Területi statisztika*, 32. évf. 1982. 1/2. sz. pp. 104–109.

- Newby, Howard (1986): Túlélési stratégiák a falusi társadalomban – folyamatosság és változás. = Társadalomkutatás, 1986. 3/4. sz. pp. 5–14.
- Novák László (szerk.)–Selmeczi László (szerk.) (1986): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1986. 878 p. (Acta Musei de János Arany nominati 4.)
- Nyilas György (1986): Falukutató táborok – ma. = Napjaink, 25. évf. 1986. 8. sz. pp. 12–14.
- Pál László (1984): Kísérlet a „helyi társadalom” dimenzióinak megragadására. = Társadalomkutatás, 1984. 3/4. sz. pp. 85–97.
- Pálné Kovács Ilona (1990): A közös tanácsú községek. Pécs, MTA RKK 1990. 157 p.
- Pozsgay Imre (1990): A magyar falu. = Új horizont, 18. évf. 1990. 1. sz. pp. 15–19.
- Rádics József szerk. (1985): Falusi Magyarország: Antológia. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó
- Sándor Judit (1989): A falusi turizmus, mint az idegenforgalom speciális megjelenési formája. = Településfejlesztés, 1989. 3. sz. pp. 45–53.
- Sárközy Szaniszló (1990): Önkormányzatok községi szemmel. = Magyar Közigazgatás, 40. évf. 1990. 8. sz. pp. 726–728.
- Sikos T. Tamás (1981): Baranya-megye falusi településeinek típusai. (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben), Budapest 1981. 110 p.
- Sikos T. Tamás (1987): A falusi települések lakossági infrastrukturális viszonyai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. = Borsodi Szemle, 32. évf. 1987. 1. sz. pp. 51–70.
- Sikos T. Tamás (1987): A falusi települések lakossági infrastruktúrájának elemzése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. = Tér és Társadalom, 1. évf. 1987. 4. sz. pp. 49–71.
- Szoboszlai György (1984): Az aprófalvak érdekképviselete. = Társadalomtudományi Közlemények, 14. évf. 1984. 2. sz. pp. 205–215.
- Szörényiné Kukorelli Irén (1989): A falusi térségek elérhetőségi vizsgálata. = Győri Tanulmányok, 10. évf. 1989. pp. 81–96.

- Takács József (1990): A falusi turizmus és a hátrányos területek felzárkóztatása. = A falu, 1990. 1. sz. pp. 60–62.
- Tatai Zoltán (1983): A mezőgazdaságon kívüli tevékenység szerepe a falvak fejlődésében. = Településfejlesztés, 1983. 2. sz. pp. 69–74.
- Tóth József (1982): Falvak vagy kisvárosok Békés megyében. = Városépítés, 1982. 2. sz. pp. 4–7.
- Tóth Kálmán (1982): A környezet alakító hatása a településekre. = Városépítés, 1982. 2. sz. pp. 30–31.
- Vadvári Tibor (1985): Meditáció az aprófalvak sorsáról. = Kritika, 1985. 12. sz. pp. 19–20.
- Vági Gábor (1984): Ahol az „engedélyezett demokrácia” mit sem ér. = Új forrás, 16. évf. 1984. 2. sz. pp. 3–7.
- Vágvolgyi András (szerk.) (1982): A falu a mai magyar társadalomban. Budapest, Akadémiai Kiadó 1982. 362 p.
- Valér Éva (1982): Falvaink, faluhálózatunk urbanizálódása. = Városépítés, 1982. 2. sz. pp. 1–3.
- Valér Éva (1984): Falvaink helye, szerepe a települési rendszer urbanizálódási folyamatában. = Településtudományi Közlemények, 32. évf. 1984. pp. 60–86.
- Valér Éva (1986): A települési funkciók várható fejlődése a falvakban. = Városépítés, 1986. 4. sz. pp. 12–13.
- Valér Éva (1986): Az urbanizálódás falvakat érintő fő sajátosságai I. = A falu, 1986. 1. sz. pp. 17–25.
- Valér Éva (1987): Az urbanizálódás falvakat érintő fő sajátosságai II. = A falu, 1987. 2. sz. pp. 31–37.
- Varga Csaba (1981): A falu jövője. = Forrás, 13. évf. 1981. 10. sz. pp. 46–52.
- Varga Dávid (1982): Magukra hagyott falvak. = Forrás, 14. évf. 1982. 4. sz. pp. 28–33.
- Zala György (1980): A városiasodó nagyközségek problémái a Dél-Dunántúlon. = Területrendezés, 1980. 3. sz. pp. 19–26.
- Zsarnóczai Sándor (1989): A faluszociológia és a mai valóságunk. = Magyar Tudomány, 34. évf. 1989. 5. sz. pp. 376–383.

SZERZŐK

Bálint Dénes

tudományos munkatárs, GATE Kísérleti Kutatóintézete, Kompolt

Beke Pál

közösségszervező, Közművelődési Központ, Budapest

Benkőné Lodner Dorottya

tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja (tov.: RKK) Dunántúli Tudományos Intézete (tov.: DTI), Pécs

Berényi István a földrajztudomány kandidátusa,

tudományos osztályvezető, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

Csapó Tamás

főiskolai adjunktus, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

Csatári Bálint a földrajztudomány kandidátusa,

tudományos osztályvezető, RKK Településkutató Csoportja, Kecskemét

Csefkó Ferenc

ügyvezető igazgató, RKK, Pécs

Dobos Károly a mezőgazdaságtudomány kandidátusa,

egyetemi tanár, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő

Dövényi Zoltán a földrajztudomány kandidátusa,

tudományos osztályvezető, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

Éliás András a közgazdaságtudomány kandidátusa,

tudományos főosztályvezető, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest

Enyedi György akadémikus,

RKK Budapesti Osztálya, Budapest

Faragó László

tudományos munkatárs, RKK DTI, Pécs

Fehér Alajos a közgazdaságtudomány kandidátusa,

igazgató, GATE Kísérleti Kutatóintézete, Kompolt

Fleisher Tamás

tudományos munkatárs, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest

- Fodor István a földrajztudomány kandidátusa,
tudományos osztályvezető, RKK DTI, Pécs
- Frisnyák Sándor a földrajztudomány kandidátusa,
tanszékvezető főiskolai tanár, Bessenyei György Tanárképző Főiskola,
Nyíregyháza
- Fürcht Pál
főosztályvezető-helyettes, Belügyminisztérium, Budapest
- G. Fekete Éva
tudományos munkatárs, RKK Észak-magyarországi Osztálya, Miskolc
- Gyenei Márta
egyetemi adjunktus, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem,
Budapest
- Hajdú Zoltán a földrajztudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs, RKK DTI, Pécs
- Halász Péter
tudományos főmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Hamar Anna
egyetemi adjunktus, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő
- Horváth József
kollégiumigazgató, Pannon Agrártudományi Egyetem, Kaposvár
- Illés Iván a közgazdaságtudomány kandidátusa,
főigazgató, RKK, Pécs
- Ivancsics Imre az állam- és jogtudomány kandidátusa,
egyetemi docens, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs
- Kartali János
tudományos osztályvezető-helyettes, Agrárgazdasági Kutató Intézet,
Budapest
- Kator Zoltán
tudományos munkatárs, Kertészeti Egyetem, Budapest
- Kiss József
tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Kovács Dezső
tudományos munkatárs, RKK DTI, Pécs
- Kovács Katalin
tudományos munkatárs, RKK Budapesti Osztálya, Budapest

- Kovács Sándorné
polgármester, Sásd
- Kovács Teréz a szociológiatudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs, RKK DTI, Pécs
- Köszegfalvi György a műszaki tudomány doktora,
a Ts 2/2 Program Iroda vezetője, Budapest
- László Mária
egyetemi adjunktus, JPTE Tanárképző Kar, Pécs
- Lengyel Imre
tudományos munkatárs, RKK Alföldi Kutatócsoportja, Békéscsaba
- Márkus István a szociológiatudomány kandidátusa,
szociográfus, Budapest
- Molnár Ferenc
főosztályvezető-helyettes, Belügyminisztérium, Budapest
- Németh Zsolt
munkatárs, KSH Baranya Megyei Igazgatósága, Pécs
- Órszigethi Erzsébet
szociográfus, Budapest
- Pálné Kovács Ilona a politikatudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs, RKK DTI, Pécs
- Pethő László
főiskolai adjunktus, Tanítóképző Főiskola, Jászberény
- Pfeil Edit
tudományos munkatárs, RKK DTI, Pécs
- Rudl József
egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem, Szeged
- Sántha Attila a közgazdaságtudomány kandidátusa,
tanszékvezető egyetemi docens, JPT Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
- Simon Tamás
egyetemi hallgató, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs
- Süli-Zakar István a földrajztudomány kandidátusa,
tanszékvezető egyetemi docens, Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Debrecen
- Szabó Géza
tudományos segédmunkatárs, RKK DTI, Pécs

- Szávai Ferenc Tibor
tudományos ösztöndíjas, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
- T. Kiss Tamás
főiskolai docens, Tanítóképző Főiskola, Jászberény
- Tolnai György
osztályvezető, Országos Munkaügyi Központ, Budapest
- Tóth József a földrajztudomány doktora,
tudományos tanácsadó, RKK, Pécs
- Vági Ferenc a közgazdaságtudomány doktora,
egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest
- Varga Dávid
újságíró, szociográfus, Pécs
- Vuics Tibor a földrajztudomány kandidátusa,
tanszékvezető egyetemi docens, JPTE Tanárképző Kar, Pécs